

HAMROYEV M.A.

ONA TILI

**oliy o'quv yurtlariga kiruvchilar uchun
o'quv qo'llanma**

TOSHKENT - 2009

Mazkur o'quv qo'llanma o'zbek tili fanining barcha bo'limlarini qamrab olgan bo'lib, hozirgi o'zbek adabiy tili haqida ancha to'liq ma'lumot beradi. Bu o'quv qo'llanmasi oliy o'quv yurtlariga kiruvchilar, talabalar va ona tilimizni o'rganishni istagan barcha qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Taqrizchilar

filologiya fanlari doktori, professor

E. UMAROV

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Q.SAPAYEV

pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

SH.YO'LDOSHEVA

dotsent **M. UMAROVA**

Muharrir

Mas'ul muharrir

dotsent **X. G'ULOMOVA**

Sharofjon SARIYEV

1-MAVZU: TILSHUNOSLIK HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

1-§. Tilning ijtimoiy hodisa ekanligi haqida

Hozirgi paytda yer yuzi aholisi 6 milliarddan oshib ketdi. Mana shu aholi 3000 dan ortiq tilda gaplashadi. Til odamlarning bir-birlari bilan muomalada bo'lishi uchun yordam beradigan eng muhim vositadir. Odamlar til vositasida o'z fikrlarini, his-tuyg'ularini ifodalaydilar. Insoniyat jamiyatining shakllanishida tilning roli beqiyosdir. Tilsiz jamiyat, jamiyatsiz til bo'lishi mumkin emas, til jamiyat uchun, insonlar uchun xizmat qiladi, shuning uchun u **ijtimoiy hodisa** hisoblanadi, ya'ni til yakka odamga emas, balki butun jamiyatga daxldor bo'lib, shu jamiyat a'zolari yordamida shakllantirilib, rivojlantirilib bo'ladi.

2-§. O'zbek tili – O'zbekiston Respublikasining davlat tili

1989-yil 21-oktabrda o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish haqida Qonun qabul qilindi. O'ylaymizki, bu mustaqillik tomon tashlangan birinchi qadamdir. (Bu Qonun 1995-yil 21-dekabrda yangidan tahrir qilindi.) O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 4-moddasida shunday deyilgan: "O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir"¹. Bu haqda O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonunning **1-moddasida** ham xuddi shunday yozilgan.² Shu bilan birga, respublikamizdagi boshqa millatlar ham o'z ona tillarini qo'llash huquqiga egadirlar. Bu to'g'rida O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonunning **2-moddasida** so'z yuritiladi. Shu qonunning **24-moddasida** O'zbekiston Respublikasida davlat tiliga yoki boshqa tillarga xusumat bilan qarash taqiqlanishi haqida so'z yuritiladi. Qonun jami 24 moddadan iborat.

3-§. Dunyo tillari

Dunyodagi tillar kelib chiqishi, qarindoshligiga, lug'aviy va grammatik jihatdan yaqinligiga qarab bir nechta til oilalariga bo'linadi. Yer yuzida 20 ga yaqin til oilasi bor. Til oilalari bobo til nomi bilan ataladi. Til oilalari o'z navbatida til turkumlariga bo'linadi.

¹ O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2001-yil, 6-bet.

² O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni. Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 1989-yil, -bet.

Hind-yevropa oilasi quyidagi til turkumlarini o'z ichiga oladi: **hind turkumi** (hind, urdu, bengal, panjob, gujarat va h.), **eron turkumi** (fors, afg'on, osetin, kurd, tojik va h.), **slavyan turkumi** (rus, ukrain, belorus, chex, slovak, polyak, serb, makedon, bolgar, xorvat, sloven), **boltiq turkumi** (litva, latish, latgal), **german turkumi** (dat, shved, norveg, island, ingliz, golland, nemis, yangi yahudiy tili), **roman turkumi** (fransuz, provansal, italyan, ispan, portugal, rumin, moldovan tillari, o'lik lotin tili), **kelt turkumi** (irland, shotland, breton, uels), **anatoliy turkumi** (o'lik), **tohar turkumi** (o'lik). Grek, alban, arman tillari birorta turkumga mansub bo'lmaganidan, shu til oilasiga kiradi.

Turkiy tillar oilasiga quyidagi turkumlar kiradi: o'zbek, qozoq, qirg'iz, turk, turkman va boshqa jami 30 ga yaqin til. Turkiy tillar agglutinativ tillar jumlasiga kiradi, ya'ni har bir grammatik ma'no alohida qo'shimcha yordamida ifodalanadi va bu qo'shimchalar so'zning oxiriga qo'shiladi.³

Fin-ugor tillar oilasiga fin guruhi (fin, eston, karel, komi-ziryan, komi-permyak, udmurt, mariy, mordva tillari), **ugor guruhi** (venger, mansi, xantiy tillari) mansubdir.

Som-xom tillar oilasiga semit guruhi (arab, axmar, xarari, oysor, ivrit tillari), **qushit guruhi** (galla, somali, saho, beja tillari), **berber guruhi** (kobil, shilx, rif, tamazist tillari), **chad-xom guruhi** (xuase, kotoko, angas, karekare, sura, chuzgu, mubi tillari), **arab guruhi** (qadimgi arab) kiradi.

Kavkaz oilasiga g'arbiy guruh (abxaz, abazin, adigey, kabardin, ibix tillari), **nax guruhi** (chechen, ingush, batsbiy tillari), **dog'iston guruhi** (avar, darg'in, lezgin, lak, karatin, gunzib tillari), **janubiy guruh** (megrel, chan, gruzin, kartaliy, svan, guriy) kiradi.

Xitoy-tibet oilasiga tay-xitoy guruhi (xitoy, dungan, tay, laos, chjuan, vietnam tillari), **tibet-birma guruhi** (tibet, birma tillari) kiradi.

Bulardan tashqari, **dravid, malay-polinez, avstraliya, papua, afrika** til oilalari ham bor.

Dunyo tillar yana morfologik jihatdan, ya'ni tarkibidagi so'zlarning tuzilishi jihatidan ham tasnif qilinadi. Bunga ko'ra tillar quyidagi 4 guruhga bo'linadi:

1. Amorf tillar tarkibidagi so'zlar hech qanday so'z o'zgartuvchi qo'shimchalarsiz, to'g'ridan-to'g'ri birikib, bog'lanib keladi. Bu tillarga xitoy, tibet, birma, vietnam va xitoy-tibet oilasiga mansub bo'lgan boshqa tillar misol bo'la oladi.

³ A.Nurmonov, A.Sobirov, N.Qosimova. Hozirgi o'zbek adabiy tili// Akademik litseylar uchun darslik. T., 2001-yil. 14-bet.

2. Agglyutinativ tillarda har bir grammatik ma'no ma'lum bir grammatik ko'rsatkich bilan ifodalanadi. Masalan, *maktablarga* so'z shakli tarkibidagi *-lar* qo'shimchasi ko'plik ko'rsatkichi, *-ga* affiksi jo'nalish kelishigi ko'rsatkichidir.

Agglyutinativ tillarga turkiy tillar, shu jumladan, o'zbek tili, fin-ugor tillari, dravid, indonez, hindu tillari va boshqalar, shuningdek, alohida tillar hisoblanmish yapon va koreys tillari kiradi.

3. Flektiv tillarda birdan ortiq grammatik ma'no birgina grammatik ko'rsatkich orqali ifodalanadi: rus tilidagi *kniga* so'zi tarkibidagi *-a* so'shimchasi jinsni (jenskiy rod), bosh kelishikni, birlik sonni bildirib kelgan.

Flektiv tillarga hind-yevropa, semit, xamit tillari kiradi.

4. Polisintetik tillarning xususiyati shundan iboratki, ularda butun bir gap bir so'z holida yoziladi. Polisintetik tillarga chukot tili kiradi.

4-§. Tirik va o'lik tillar

Hozirgi paytda ma'lum bir xalq vakillari uchun muloqot vositasi bo'lib xizmat qilayotgan tillar **tirik tillar** hisoblanadi: ukrain, ozarbayjon, qirg'iz tili va b. Hozirgi davrda hech bir xalq uchun muomala vositasi bo'lib xizmat qilmayotgan, lekin qoldiqlari bizgacha yetib kelgan tillar **o'lik tillar** deb yuritiladi: lotin, qadimgi hind yoki sanskrit tili, qadimgi slavyan tili, qadimgi xorazmiy tili, qadimgi arab tili, qadimgi fors tili, so'g'd tili hozirgi paytda o'lik tillar hisoblanadi.

Lotin tili qadimgi Rim imperiyasining rasmiy tili sifatida mavjud bo'lgan. Mazkur imperiya yemirilgandan keyin bu til ham asta-sekin o'lik tilga aylana borib, hozirgi kunda bu tilning qoldiqlarini ilmiy atamalarda uchratishimiz mumkin. Lotin tili o'rta va oliy tibbiyot o'quv yurtlarida o'qitiladi.

Qadimgi xorazmiy tili va yozuvi esa eroniy tillarning sharqiy turkumiga mansub bo'lib, qadimgi Xorazm vohasining aholisi shu tilda gaplashgan. Bu til XI asrgacha muomalada bo'lgan va keyinchalik iste'moldan chiqqan hamda o'lik tilga aylangan.

5-§. Til va nutq

Til va nutq tushunchalari yaqin-yaqingacha farqlanmasdan kelinardi, bu ikki so'zni ma'nodosh (sinonim) so'zlar sifatida ishlataverar edik. Keyingi paytlardagi tadqiqotlar til va nutq tushunchalarini farqlash zarurligini ko'rsatadi. Til deganda ma'lum xalq tomonidan ishlatiladigan,

uzoq tarixga ega bo'lgan hodisani tushunishimiz kerak. Nutq esa shu tilning ma'lum paytda va ma'lum o'rinda namoyon bo'lishidir. Ayrim olimlar til va nutq tushunchalarini farqlashda shaxmat o'yinini misol qilib keltirishadi. Shaxmat donalari, taxtasi, shaxmat o'yini qoidalari yig'indisi tilga qiyos qilinadi. Har bir shaxmatchilning o'yin uslubi, o'ziga xos xususiyatlarini esa nutqqa o'xshatishadi. Demak, ma'lum so'zlar yig'indisi vositasida bitta fikrni turli ko'rinishlarda ifoda qilish mumkin. "*Ega+to'ldiruvchi+kesim*" ko'rinishidagi qolip tilga tegishli bo'lsa, nutqda shu qolip asosida son-sanoqsiz gaplar tuzish mumkin: "*Men ukamni ko'rdim // Sobir akasiga yordamlashdi // Salim opasidan eshitdi...*" Bu esa shu nutqning yaratuvchisiga bog'liqdir. Bir kishining nutqi **monolog**, ikki kishining nutqi **dialog**, ikkitadan ortiq kishining nutqi esa **polilog** deb yuritiladi. Nutqning og'zaki va yozma ko'rinishlari mavjud.

6-§. Milliy (umumxalq) til, adabiy til va shevalar

Qayerda yashashidan qat'i nazar o'zbek millatiga mansub barcha odamlar tomonidan ishlatiladigan til milliy (umumxalq) o'zbek tili deb yuritiladi. Milliy til o'z tarkibiga sheva, so'zlashuv nutqi, jargonlar, vulgarizm (so'kish, qarg'ish so'zlari), varvarizm (tilda o'rinsiz ishlatilgan chet so'zlar) kabi guruh so'zlarni qamrab oladi.

Milliy tilning ma'lum qoidalariga bo'ysundirilgan, muayyan qolipga solingan, olimlar, mutaxassislar tomonidan ishlov berilgan, doim silliqlashtirilib, mukammallashtirilib boriladigan shakli **adabiy til** deb ataladi. Adabiy til shu tilda gaplashuvchilarning barchasi uchun tushunarti bo'lishi kerak. Umuman, millatning barcha vakillari uchun tushunarli bo'lish zarurati adabiy tilning yaratilishiga sabab bo'lgan. Milliy o'zbek tilida shevalarning ko'pligi adabiy tilga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirgan. Ayrim tillarda (misol uchun, fin tilida) shevalar kam bo'lgani uchun adabiy tilga ehtiyoj yo'q.

Rasmiy hujjatlar, badiiy va ilmiy adabiyot, vaqtli matbuot adabiy tilda yaratiladi, ommaviy axborot vositalari adabiy tilda ish ko'radi. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari mavjud.

Sheva bir millatga mansub bo'lib, lekin turli hududlarda yashaydigan odamlar tomonidan ishlatiladigan milliy til ko'rinishidir. Sheva adabiy tildan fonetik (ya'ni tovush), leksik (ya'ni so'z) va grammatik (ya'ni, qo'shimchalar va gap qurilishi) jihatdan farq qiladi.

Xalq shevalarining faqat og'zaki shakli mavjud.

Shevalarning bir-biriga yaqin bo'lgan guruhlari **lahja** deb ataladi (dialekt so'zi sheva va lahja tushunchalarini birgalikda ifodalaydi.).

O'zbek milliy till tarkibida uchta lahja bor:

1. Qarluq lahjasi (janubiy-sharqiy guruh).
2. Qipchoq lahjasi (janubiy-g'arbiy guruh).
3. O'g'uz lahasi (shimoliy-g'arbiy guruh).

Qarluq lahjasi asosan shahar shevalarini o'z ichiga oladi (Toshkent, Andijon, Farg'ona, Samarqand, Buxoro, Qarshi). Bu shevalarning muhim fonetik va morfologik belgilari quyidagilar:

1) ayrim so'zlar oxiridagi **k** tovushi **y** tarzida aytiladi: *elak - elay, terak - teray*;

2) ayrim so'zlardagi **a** tovushi **o** tarzida aytiladi: *aka - oka, nahor - nohor*;

3) bu lahjada qaratqich kelishigining qo'shimchasi yo'q bo'lib, uning o'rniga tushum kelishi qo'shimchasi **-ni** ishlatiladi: *ukamni(ng) daftari*.

Qipchoq lahjasi shevalari O'zbekistonning barcha viloyatlarida mavjud, ular asosan qishloqlarda tarqalgan (Samarqand, Jizzax, Surxondaryo, Qoraqalpog'iston, Shimoliy Xorazm viloyatlari, Turkmanistonning Toshovuz viloyati shevalari). Belgilari quyidagilar:

1) **y** o'rnida **j** ishlatiladi: *yo'l - jo'l, yo'q - jo'q*;

2) **g'** o'rnida **v** ishlatiladi: *tog' - tov, sog' - sov*;

3) ayrim so'zlar oxirida **q** tushiriladi: *quru(q), sari(q)*.

O'g'uz lahjasi Janubiy Xorazmdagi (Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp, Qo'shko'pir, Shovot tumanlari) bir qancha shevalarni o'z ichiga oladi. Belgilari:

1) unlilar qisqa va cho'ziq aytiladi: *at (hayvon), aad (ism)*;

2) **t** tovushi **d kabi**, **k** esa **g** tarzida aytiladi: *tog' - dog', keldi - galdi*;

3) **-ning** qo'shimchasi **-ing** tarzida, **-ga** qo'shimchasi esa **-a, -na** tarzida aytiladi: *Urganch(n)ing qovuni, yorimga - yorima, alina (qo'liga)*.

Hozirgi o'zbek adabiy tili uchun qarluq lahjasiga kiradigan Farg'ona-Toshkent shevalari asos qilib olingan. Olimlarning fikricha, Toshkent shevasi fonetik jihatdan, Farg'ona shevasi morfologik jihatdan adabiy tilga asos bo'lgan. Umuman olganda, adabiy til barcha shevalarga tayanadi.

7-§. O'zbek tili va uning taraqqiyot bosqichlari

O'zbek tili oltoy tillar oilasining turkiy tillar turkumiga kiradi. Dunyoda 30 ga yaqin turkiy til bor: o'zbek, turkman, ozarbayjon, qozoq,

qirg'iz, turk, uyg'ur, boshqird, qoraqalpoq, tatar, chuvash, yoqut, qorachoy, balqar, tuva, oltoy turklari, xakas, gagauz, shor, qoraim, qumiq, no'g'oy, oyrot, karagas, va b.

O'zbek adabiy tili tarixi quyidagi davrlarni o'z ichiga oladi:

1. Qadimgi turkiy adabiy tili (X-XII asrlar). O'rxun-Enasoy yodgorliklari (VI-VII asrlar), Mahmud Koshg'ariyning "Devonu-lug'otit-turk" ("Turk tillari devoni"), Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" ("Saodatga yo'llovchi bilim") asarlari shu tilda yaratilgan.

2. Eski o'zbek adabiy tili (XIII asr - XIX asrning ikkinchi yarmigacha). Xorazmiyning «Muhabbatnoma», Rabg'uziyning "Qissai Rabg'uziy", Atoyi, Sakkokiy, Sayfi Saroyi, Lutfiy, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab, Turdi, Maxmur, Gulxaniy, Muqimiy, Furqat, Zavqiy va boshqa ko'plab ijodkorlarning asarlari shu tilda yaratilgan.

3. Hozirgi o'zbek adabiy tili (XIX asrning ikkinchi yarmidan hozirgi davrgacha). "Turkiston viloyati gazetisi" nashr qilina boshlagan vaqtdan (1870-yildan) e'tiboran to hozirgi kungacha yaratilgan barcha asarlar hozirgi o'zbek tilining namunalari hisoblanadi.

O'zbek tili XI asrdan boshlab mustaqil til sifatida shakllana boshladi va XIII asrda eski o'zbek adabiy tili shakllanib bo'ldi.

Eski o'zbek tilining rivoji buyuk Alisher Navoiyning nomi bilan bog'liqdir. U eski o'zbek tilining keng imkoniyatlaridan foydalangan holda ajoyib asarlar yaratibgina qolmasdan, bu tilni ilmiy jihatdan chuqur tadqiq qiluvchi "Muhokamat-ul-lug'atayn" nomli yirik ilmiy asar ham yozdi va unda o'zbek tilining boshqa tillardan, jumladan, fors-tojik tilidan hech kam emasligini ishonarli misollar bilan isbotlab berdi.

8-§. Tillar o'rtasidagi munosabatlar

O'zbek va tojik tillari turli oilalarga mansub tillardir. Shunga qaramasdan, o'zbek tilining tarkibida ko'plab tojikcha so'zlar, tojik tilining tarkibida esa ko'pgina o'zbekcha so'zlar singishib ketgan. Chunki bu xalqlar asrlar davomida qo'ni-qo'shni bo'lib yashab, madaniyat va san'atlari, udumlari, urf-odatlari ham uyg'unlashib ketgan. Tojik tilidan o'zbek tiliga *dono, otashkurak, paypoq, dastro'mol* kabi so'zlar o'tgan. O'zbek tilidan tojik tiliga *qaymoq, qayroq, qanor, yurt* kabi so'zlar o'tgan. Lekin bu tillarning fonetikasi va grammatikasi bir-biriga o'xshamaydi.

O'zbek va rus tillari to'g'risida ham shunday fikrlarni bildirish mumkin.

9-§. Tilshunoslik fanining bo'limlari

Tilshunoslik fani quyidagi bo'limlarni o'z ichiga qamrab oladi:

1. **Leksikologiyada** tilning lug'at boyligi o'rganiladi. Uning lug'at tuzish masalalari bilan shug'ullanadigan bo'limi **leksikografiya** deb ataladi.

2. **Fonetikada** nutq tovushlari o'rganiladi.

3. **Frazeologiyada** ko'chma ma'noli birikmalar, ya'ni iboralar o'rganiladi.

4. **So'z yasashida** so'z yasash usullari o'rganiladi.

5. **Morfemika** bo'limida o'zak va qo'shimchalar, ularning turlari o'rganiladi.

6. **Grammatikada** tilning grammatik qurilishi o'rganiladi. U ikki bo'limdan iborat: **morfologiya** bo'limida so'z turkumlari o'rganilsa, **sintaksisda** so'z birikmasi va gap turlari o'rganiladi.

7. **Imlo(orfografiya)da** to'g'ri yozishning qonun-qoidalari o'rganiladi.

8. **Tinish belgilari (punktuatsiya)** haqidagi bo'limda tinish belgilarini qo'llash qoidalari o'rganiladi.

9. **To'g'ri talaffuz(orfoepiya)da** nutq tovushlari va so'zlarni to'g'ri aytish qoidalari o'rganiladi.

10. **Til tarixida** fonetika, lug'at boyligi, grammatikada ro'y bergan o'zgarishlar tekshiriladi.

11. **Shevashunoslikda (dialektologiya)** tildagi shevalar o'rganiladi.

12. **Uslubiyat (stilistika)da** nutq uslublari o'rganiladi.

13. **Etimologiyada** so'zlarning paydo bo'lish yo'llari o'rganiladi.

14. **Grafika** bo'limida har bir tilning harflar tizimi o'rganiladi.

2-MAVZU: F O N E T I K A

1-§. Fonetika haqida umumiy ma'lumot

Fonetika so'zi *fone* – “tovush” degan ma'noni bildirib, og'zaki nutqning tovush tomoni o'rganiladigan bo'lim nomini bildiradi.

Til fikr ifodalash vositasidir. Agar fikr tovushlar yordamida ifodalansa, bu **og'zaki nutq**, harflar yordamida ifodalansa, bu **yozma nutq** hisoblanadi. Yozma nutqning xususiyatlarini o'rganadigan bo'lim **grafika** deb ataladi.

2-§. Nutq tovushlari va ularning hosil bo'lishi

Biz gapirganimizda tovushlarni talaffuz qilamiz. Inson talaffuz qiladigan va boshqa bo'laklarga bo'linmaydigan birliklar **nutq tovushlari** deb ataladi. Bu tovushlarni hosil qilishda qatnashadigan inson a'zolari **nutq a'zolari** deb yuritiladi. Bularga quyidagilar kiradi: 1. O'pka. 2. Un paychalari. 3. Tog'aylar. 4. Og'iz bo'shlig'i. 5. Katta va kichik til. 6. Yumshoq va qattiq tanglay. 7. Yuqori va pastki lablar. 8. Yuqori va pastki tishlar. 9. Burun bo'shlig'i. 10. Bo'g'iz bo'shlig'i.

Nutq tovushlari so'z ma'nolarini farqlash uchun xizmat qiladi. Bu ularning asosiy vazifasidir: *tob, toj, toy, tok, tol, tom, tor, top, tot, tosh, toq, tog'*. Ko'rinyaptiki, bu so'zlar o'zaro bitta (oxirgi) tovush bilan farq qilyapti. So'z ma'nolarini farqlash uchun xizmat qiladigan tovush **fonema** deb ataladi. Nutq tovushlarini hosil qilishda o'pkadan chiqayotgan havo nafas yo'li – kekirdak orqali bo'g'izga, undan og'iz bo'shlig'i yoki burun bo'shlig'iga o'tib, tashqariga chiqadi. Nutq tovushlarini hosil qilishda **tovush paychalari, lablar** va **til** faol ishtirok etadi.

3-§. Unli va undosh tovushlar

Nutq tovushlari ikki xil: **unli tovushlar, undosh tovushlar**. Bular quyidagicha farqlanadi:

№	Unli tovushlar	Undosh tovushlar
1	Unli tovushlar hosil bo'lishida o'pkadan chiqayotgan havo og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramasdan o'tadi.	Undosh tovushlarni hosil qilishda o'pkadan chiqayotgan havo og'iz bo'shlig'ida turli to'siqlarga uchraydi va buning natijasida shovqin hosil bo'ladi.
2	Unlilarni cho'zib talafuz qilish mumkin.	Undoshlarni cho'zib talaffuz qilib bo'lmaydi
3	Unlilar talaffuzida tovush paychalari albatta titraydi.	Undoshlar talaffuzida tovush paychalari titrashi ham (jarangli va sonorlarda), titramasligi ham (jarangsizlarda) mumkin.
4	Unlilar bo'g'in hosil qilib biladi: <i>a-ka, o-i-la, mu-do-fa-a</i> .	Undoshlar bo'g'in hosil qilib bilmaydi.

Unli tovushlar faqat un(ovoz)dan hosil bo'ladi. Ular jami 6 ta bo'lib, yangi alifboda 6 ta (*a, o, u, o', i, e*) harf bilan ifodalanadi. Unli tovushlar quyidagicha guruhlariga ajratiladi:

Tilning gorizontaal harakatiga ko'ra		Tilning vertikal harakatiga ko'ra			Lablarning ishtirokiga ko'ra	
old qator	orqa qator	yuqori tor unlilar	o'rta keng unlilar	quyi keng unlilar	Lablangan	lablanganmagan
<i>i, e, a</i>	<i>u, o', o</i>	<i>i, u</i>	<i>e, o'</i>	<i>a, o</i>	<i>u, o', o</i>	<i>i, e, a</i>

Yangi alifbo bo'yicha o'zbek adabiy tilida quyidagi undosh tovushlar mavjud: *b, d, f, g, h, j* (vijdon), *j* (jo'ja), *k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, g', sh, ch, ng*. O'zbek adabiy tilida undoshlar quyidagicha guruhlariga bo'linadi:

Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra		Hosil bo'lish usuliga ko'ra		Hosil bo'lish o'rni ko'ra						
				Lab undoshlari		Til undoshlari				Bo'g'iz undoshi
						lab-lab	lab-tish	til oldi	til o'rti	
Shovqinlilar	jarangli	Portlovchilar	Sof portlovchilar	b		d		g		
	jarangsiz			p		t		k	q	
	jarangli		Qorishiq portlovchilar			j				
	jarangsiz					ch				
	jarangli	Sirg'aluvchilar		v	z, j	y		g'		
	jarangsiz			f	s, sh			x	h	
Ovozlar (sonor)lar	jarangli	Portlovchi-sirg'aluvchilar	Burun tovushi	m		n		ng		
			Yon tovush			l				
			Titroq tovush			r				

8 ta jarangli undosh o'zining 8 ta jarangsiz juftiga ega: *b – p, v – f, g – k, d – t, j* (qorishiq) – *ch, j* (sirg'aluvchi) – *sh, z – s, g' – x*.

Keyigi yillarda o'zbek adabiy tilidagi undosh tovushlarning sal boshqacharoq tasniflari ham paydo bo'ldi⁴:

Hosil bo'lish usuliga ko'ra	Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra	Hosil bo'lish o'rniga ko'ra						
		Lab undoshlari		Til undoshlari				
		lab-lab	lab-tish	til oldi	til o'rta	til orqa	chuqur til orqa	Bo'g'iz undoshi
portlovchilar	jarangli	b, m		d, j, n		g, ng		
	jarangsiz	p		t		k	q	
sirg'aluvchilar	jarangli		v	z, j, l	y		g'	
	jarangsiz		f	s, sh			x	h
qorishiqalar	jarangsiz			ch				
	jarangli			dj				

4-§. Tovush o'zgarishlari

Nutq tovushlari talaffuz paytida ba'zi o'zgarishlarga uchraydi. Bular asosan ikki xil bo'ladi:

Tovush almashishi		Tovush tushishi	
Unlilar	Undoshlar	Unlilar	Undoshlar
<i>son – sana</i> <i>ong – angla</i> <i>sayla – saylov</i> <i>o'qi – o'quv</i>	<i>yutuq – yutug'i</i> <i>kurak – kuragi</i> <i>tug – tukkan</i> <i>ketdi-ketti</i> <i>maktab-maktab</i> <i>yozsin-yossin</i> <i>yigitcha-</i> <i>yigichcha</i> <i>tanbur-tambur</i> <i>ozod-ozot</i>	<i>shahar – shahri</i> <i>qorin – qorni</i> <i>burun – burni</i> <i>ocha oladi-</i> <i>ocholadi</i>	<i>men – mening</i> <i>past – pasay</i> <i>sust – susay</i> <i>g'isht - g'ish</i> <i>farzand – farzan</i> <i>kelsa - kesa</i>

⁴A.Nurmonov, A.Sobirov, N.Qosimova Hozirgi o'zbek adabiy tili\ Akademik litsey talabalari uchun darslik\WT., 2001, 67-bet.

Bulardan tashqari, tovush o'zgarishlarining yana quyidagi ko'rinishlari mavjud:

1. Singarmonizm - unli tovushlarning moslashuvi, ohangdoshligi, uyg'unligi demakdir. Bu hodisa faqat turkiy tillarda uchraydi. Bunga ko'ra so'zlarning oldingi bo'g'inida qanday unli kelsa, keyingi bo'g'inida ham shunday unli kelishi kerak: *burun, quruq, uzun*.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizm qonuniyati buzilgan. Masalan, *bola* so'zida birinchi unli til orqa bo'lsa, ikkinchisi til oldi unli.

2. Assimilyatsiya qator kelgan nutq tovushlarining bir-biriga ta'sir qilib o'ziga moslashtirishidir. Assimilyatsiya ikki xil bo'ladi:

1) progressiv assimilyatsiya oldingi tovushning keyingi tovushni o'ziga o'xshatishidir: *aytdi – aytti, yurak+ga – yurakka*. **2) regressiv assimilyatsiya** keyingi tovushning oldingi tovushni o'ziga o'xshatishidir: *yigit+cha = yigichcha, tuz+siz = tussiz*.

3. Dissimilyatsiya ikkita o'xshash tovushning noo'xshash bo'lib qolishidir. Dissimilyatsiya ham ikki xil bo'ladi: **1) progressiv:** *birorta – bironta, zarur - zaril*; **2) regressiv:** *ittifoq – intifoq, koridor - kolidor*.

4. Metateza undosh tovushlarning o'rin almashuvidir: *tuproq – turpoq, aylanmoq – aynalmog, yog'mir-yomg'ir, ahvol-avhol, o'rganmoq- o'rganmog*.

5. Tovush orttirilishi hodisasi so'z boshida, so'z o'rtasida va so'z oxirida yuz berishi mumkin: *stakan - istakan, stol – ustol, fikr-fikir, doir-doyir, tank-tank, disk-diska*.

6. Tovush moyillashuvida quyidagi hodisa yuz beradi: talaffuz jarayonida ikkita jarangsiz tovushdan biri ikkinchisini o'ziga to'liq emas, qisman o'xshatib oladi: *maqto'v – maqtov, to'qson – to'xson, taqsim – taxsim, maqsad – maxsad* va h.

5-§. Bo'g'in va uning turlari

O'pkadan chiqayotgan havo to'liqiniga bir zarb berish bilan aytiladigan tovush yoki tovushlar yig'indisi bo'g'in deyiladi: *ki-tob-lar, o-i-la*.

Unli tovush bilan tugagan bo'g'in **ochiq**, undosh bilan tugagan bo'g'in **yopiq** bo'g'in hisoblanadi. Yopiq bo'g'inlar: *daf-tar, gul-don*. Ochiq bo'g'inlar: *o-i-la, to-la*.

Har bir bo'g'in tarkibida unli tovush bo'lishi shart, demak, so'z tarkibida nechta unli tovush bo'lsa, shuncha bo'g'in bo'ladi. Bo'g'in tarkibida undoshlar qatnashmasligi ham mumkin: *u-ka, o-na*. O'zbek

tilida quyidagi bo'g'in shakllari mavjud: bir undoshli: *ot, bu*; ikki undoshli: *ost, non*; uch undoshli: *to'rt, shart*; to'rt undoshli: *sport, start*.

Bo'g'inning amaliy ahamiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1) yozuvda bir satrga sig'may qolgan so'z keyingi qatorga bo'g'in asosida ko'chiriladi; 2) birinchi sinf o'quvchilarini o'qish va yozishga o'rgatish bo'g'in asosida amalga oshiriladi; 3) she'riy misralarda bo'g'inlar soni teng bo'ladi.

6-§. Urg'u va uning turlari

So'z bo'g'inlaridagi unli tovushlardan birining yoki gap tarkibidagi ayrim so'zning boshqalariga nisbatan kuchliroq ovoz bilan aytilishi **urg'u** deyiladi. Urg'u yozuvda (') belgisi bilan ifodalanadi: *bolá, paxtá, yumshóq*. So'zning urg'u tushgan bo'g'ini urg'uli bo'g'in, qolganlari urg'usiz bo'g'in deyiladi. Urg'u ikki xil bo'ladi:

1. So'z urg'usi so'z tarkibidagi ayrim unli tovushning kuchliroq aytilishidir: *qalám -- qalamdón -- qalamdondá*. O'zbek tilida so'z urg'usi, asosan, so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. So'zlarga qo'shimcha qo'shila borishi bilan urg'u ham ko'cha boradi: *g'allá, g'allakór, g'allakorlár, g'allakorlargá*. O'zbek tilida so'z urg'usi birinchi va o'rta bo'g'inlarga tushadigan so'zlar ham bor: *hámma, kímdir, albátta, afsúski, hátto* kabi. Urg'usi turli bo'g'inga tushadigan ko'p so'zlar tilimizga kirib, o'zlashmoqda: *rúchka, gazéta, matemátika, respúblika* va b.

O'zbek tilida quyidagi birliklarning oxirgi bo'g'iniga urg'u tushmaydi: 1) qo'shimcha ko'rinishidagi *-chi, -mi, -ku, -dir, -gina, -da, -oq (-yoq)* yuklamalari qo'shilgan so'zlar; bunda urg'u mazkur yuklamalardan oldingi bo'g'indagi unliga tushadi: *keldingmi, bugún-chi, kechágina* va b. 2) *hámma, bárga, bári, hátto, albátta* kabi so'zlarning oxirgi bo'g'iniga urg'u tushmaydi.

O'zlashma so'zlardagi urg'u tushgan **o** unlisi aniq talaffuz qilinadi va urg'u oladi: *futból, kóllej*. Urg'u tushmagan bo'g'indagi **o** unlisi esa **a** tovushiga o'xshab talaffuz qilinadi: *motór (matór), fontán (fantán), vodoprovód (vadaprovód)*. *Tráktor, dóktor* kabi so'zlar oxiridagi urg'usiz **o** unlisi **i** unlisiga yaqin talaffuz qilinadi: *tráktir, dóktir*.

Urg'u so'z ma'nolarini farqlash uchun ham xizmat qiladi: *olma* (meva) - *ólma* (harakat), *yangi* (sifat) - *yángi* (ravish), *qishloqchá* (ot) - *qishlókcha* (ravish).

2. Gap (mantiqiy, logik, ma'no) urg'usi gap tarkibidagi ayrim so'zlarning kuchliroq aytilishidir; urg'u olgan so'z har doim kesim yonida joylashadi: *Bugun maktabga bordim. Maktabga bugun bordim*.

3-MAVZU: GRAFIKA (YOZUV). ORFOEPIYA (TALAFFUZ QOIDALARI)

1-§. O'zbek alifbosi haqida

Nutq tovushlari nutqning eng kichik, bo'linmas qismidir. Nutq tovushlarining yozuvdagi shakli **harf** deb ataladi. Nutq tovushlarini talaffuz qilamiz va eshitamiz. Harflarni esa ko'ramiz, yozamiz va o'qiymiz. Ma'lum tartibda joylashgan harflar qatori **alfavit** (yoki alifbo) deyiladi. Lug'atlarda, turli ro'yxatlarda so'zlar alfavit tartibida joylashtiriladi. Masalan, barcha lug'atlardagi so'zlar, saylovchilar ro'yxati, kutubxona kartotekasida mualliflarning familiyalari, kitoblarning nomlari alfavit tartibida joylashtirilgan bo'ladi. Shu sababli alfavitni yoddan bilishimiz zarur.

Dastlab nutq faqat og'zaki shaklda bo'lgan. Kishilik jamiyati taraqqiyotining ma'lum davrida hayotiy zaruriyat natijasida asta-sekin yozuv yaratilgan. Tarixchilarning aniqlashicha, yozuv dastlab Messopotamiya degan joyda paydo bo'lgan va bu yozuv tarixga **mixxat** nomi bilan kirgan.

Eramizdan oldingi V–IV asrlarda O'rta Osiyoning Eronga yaqin hududlarida rasmiy yozuv sifatida mixxat ishlatilar edi. Hozirgi eramizdan boshlab taxminan VI asrgacha **so'g'd yozuvi** ishlatilgan. V–VIII asrlar davomida turkiy xalqlar **O'rxun-Enasoy yozuvidan** foydalanishgan. Qadimgi turkiy yozuv yodgorliklari dastlab Janubiy Sibirning Enasoy daryosi havzalarida va Mo'g'ulistonning O'rxun vodiysida topilgan. Shunga nisbatan qadimgi turkiy yozuv O'rxun-Enasoy obidalarining yozuvi deb ham yuritiladi. 1893-yili daniyalik olim N. Tomsen va rus olimi V. V. Radlovlar qadimgi turkiy yozuvni o'qishga muvaffaq bo'ldilar. O'rxun-enasoy yozuvlari Rim yozuvlariga o'xshab ketganligi uchun **run** (runik) yozuvlari yoki **dulbarchin** deb ham yuritiladi.

O'rta Osiyoning bizga ma'lum bo'lgan eng qadimgi mahalliy xalqi sak va massaget urug'lari bo'lib, ularning ham o'z yozuvlari mavjud edi. Ana shu yozuvdan **qadimiy xorazmiy** va so'g'd yozuvlari yaratilgan.

1970-yillargacha turkiy yozuv eramizning VI–VII asrlarida shakllangan degan fikr yetakchi edi. Keyingi topilmalar turkiy yozuvning ildizlarini ikki yarim ming yillik o'tmishdan izlamoq kerak, degan xulosani chiqarishga asos bo'ldi. 1988-yilda Andijon viloyatining Marhamat tumanidagi Lo'mbitepa yodgorligidan ko'za topildi. Uning bandi sirtiga qadimiy turkiy bitik o'yib tushirilgan ekan. Bu bitik VII–VIII asrlarga oid turkiy obidalaridan yosh jihatidan qariyb I–II asrcha qadimiyroqdir.

VI-VII asrlardan to XV asrlargacha turkiylar va mo'g'ullar **uyg'ur** yozuvidan foydalanishgan. Bu yozuvda bitilgan yodgorliklarning eng qadimgisi Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarining Vena kutubxonasidagi nusxasidir. Ahmad Yugnakiyning "Hibat-ul-haqoyiq" ("Haqiqatlar armug'oni"), Xorazmiyning "Muhabbatnoma", Lutfiy va boshqa shoirlarning ayrim she'rlari uyg'ur yozuvida yozilgan. Uyg'ur yozuvi X-XV asrlarda mavjud bo'lib, arab yozuvi bilan ma'lum davrgacha baravar ishlatilgan.

720-yildan arab yozuvi tarqala boshlagan. Arab yozuvida bitilgan eng qadimgi turkiy yodgorliklar XI asrga taalluqlidir. Bular Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarining Namangan va Qohira nusxalaridir. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu-lug'otit-turk" asari ham arab yozuvida yozilgan. Xalqlarimiz taxminan 1200 yildan ko'proq vaqt davomida arab alifbosidan foydalanganlar. 1930-yildan lotin alifbosi asosidagi yangi yozuvga o'tilgan edi. 1940-yildan boshlab esa rus (kirill) grafikasi asosidagi yangi o'zbek alifbosiga o'tildi.

Bizning davrimizda jahondagi xalqlar 220 xil yozuvdan foydalanadilar. Shu yozuvlardan juda keng tarqalgani lotin yozuvi bo'lib, jahon xalqlarining 30 foizidan ziyodi shu yozuvni qo'llaydilar. 1993-yil 2-3 - sentyabrda bo'lib o'tgan Oliy Kengash yig'ilishida o'zbek yozuvini lotin alifbosiga o'tkazish to'g'risida qonun qabul qilindi. 1995-yil 6-maydagi Oliy Majlis sessiyasida bu alifboga ayrim o'zgarishlar kiritildi va bu yozuvga to'liq o'tish muddati 2005-yil sentyabr oyi deb belgilandi. 2004-yilda chiqarilgan qonunga ko'ra esa lotin yozuviga to'liq o'tish muddati 2010-yil sentyabriga qadar cho'zildi⁵.

Islah qilingan yangi o'zbek alifbosida 29 ta harf bor. Shulardan 3 tasi harfiy birikma: **sh, ch, ng**:

Aa(1) Bb(2) Dd(3) Ee(4) Ff(5) Gg(6) Hh(7) Ii(8) Jj(9)
Kk(10) Ll(11) Mm(12) Nn(13) Oo(14) Pp(15) Qq(16) Rr(17) Ss(18)
Tt(19) Uu(20) Vv(21) Xx(22) Yy(23) Zz(24) O'o' (25) G'g' (26)
Sh sh(27) Ch ch(28) Ng ng(29).

2-§. Orfoepiya (talaffuz) qoidalari

To'g'ri talaffuz qoidalarining yig'indisi **orfoepiya** (grekcha: *orphos* - to'g'ri, *epos* - nutq) deb yuritiladi. To'g'ri talaffuz, avvalo, shaxsning madaniy yetukligidan dalolat beradi. Talaffuz me'yorlari deganda ma'lum bir qonun-qoidalariga amal qilib so'zlash tushuniladi.

⁵ "Qalqon" jurnali. 2004-yil, 7-son.

Unlilar ofoepiyasi

Ii unlisi *bir, sira* soʻzlarida qisqa, *ilm, muhim, doir* soʻzlarida choʻziq, **q, x, gʻ** tovushlaridan keyin kelganda ruscha **bt** tovushiga yaqin talaffuz qilinadi. *Mix, tigʻ, xil* kabi soʻzlardagi **i** tovushi esa **e** tovushiga yaqin aytiladi.

Uu unlisi *kuch, tutun* kabi soʻzlarda qisqa, *uygʻur, yozuv* soʻzlarida choʻziq va torroq talaffuz qilinadi.

Oʻoʻ unlisi *oʻtin, oʻroq, toʻliq* kabi soʻzlarda keng, *oʻrik, koʻlmak* kabi soʻzlarda esa torroq talaffuz qilinadi.

Ee unlisi *Feruz, dehqon, telefon, adres* soʻzlarida **i** tovushiga yaqin aytiladi.

Ayrim undoshlar orfoepiyaʻ

Bb undoshi *kitob, maktab* soʻzlari oxirida kelganda **p** tarzida, *kelaber, sabab, kabob, dorboz* soʻzlari oʻrtasida kelganida **v** tarzida aytiladi.

Vv undoshi chetdan kirgan *avtobus, avtomat, Ivanov* soʻzlarida **f** kabi aytiladi.

Gg undoshi **k, q** bilan tugagan soʻzlarda **k** va **q** tarzida aytiladi: *ek+gan=ekkan, chiq+gan=chiqqan*.

Dd undoshi *obod, ozod* kabi soʻzlar tarkibida kelganda **t** kabi aytiladi, *xursand, farzand* kabi soʻzlarda undoshdan keyin kelganda esa tushib qoladi.

Jj qorishiq portlovchi undoshi *avj, mavj* soʻzlarida **ch** kabi aytiladi.

Jj sirgʻaluvchi undoshi chetdan kirgan *furajka, telejka* kabi soʻzlarda **sh** kabi aytiladi.

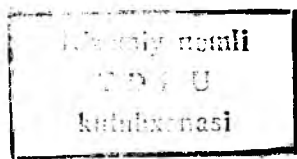
Zz undoshi *sakkizta, tuzsiz* kabi soʻzlarda yonidagi tovush taʼsirida **s** kabi aytiladi.

Nn undoshi *manba, tanbur, shanba* kabi soʻzlarda **m** kabi aytiladi.

Ff undoshi *fakt, taft* kabi soʻzlarda **p** kabi aytiladi.

Qq undoshi *maqsad, taqsimot, toʻqson, oqshom* kabi soʻzlarda **x** kabi aytiladi.

Chet tillardan kirgan *trahktor, direhktor* kabi soʻzlarning urgʻusiz boʻgʻinidagi unli deyarli talaffuz qilinmaydi, lekin yozuvda saqlanadi.

3-§. Talaffuz va ohang

Talaffuzda ohang muhim o'rin tutadi. Ohang vositasida so'z birikmalari va gap, uning bo'laklari farq qilinadi: *Ko'ksaroy* (ot, atoqli ot) – *ko'k saroy* (so'z birikmasi). Gap bo'laklari talaffuz qilinganda, ular orasida to'xtam (pauza) qilinadi. Ikkita qisqa to'xtam orasidagi nutqiy bo'lak **sintagma** deb yuritiladi: *Dalaga ciqib, // tabiat qo'ynida dam oldik*. To'xtamning o'zgarishi gap mazmuniga ta'sir qiladi: 1. *Mashinadan // ikki bolali ayol tushdi*. 2. *Mashinadan ikki // bolali ayol tushdi*. 1-gapda ayol bitta, bola ikkita, 2-gapda esa ayol ikkita. Sintagmalar orasiga yozuvda ba'zan vergul qo'yiladi, ba'zan qo'yilmasligi ham mumkin.

4-MAVZU: ORFOGRAFIYA (IMLO).

1-§. Orfografiya (imlo) va uning qoidalari

Tilda so'zlar va qo'shimchalar ma'lum qoidalar asosida yoziladi. Bu qoidalar yig'indisi **imlo (orfografiya)** deb yuritiladi. Imlodagi to'g'ri yozish me'yorlari o'rganiladi. Imlo quyidagi qoidalarga (tamoyillarga) asoslanadi:

1. Fonetik yozuv (tamoyil). Bu qoidaga muvofiq ba'zi so'z va qo'shimchalarni eshitganimiz bo'yicha yozish mumkin:

- 1) *ko'k + ga = ko'kka;*
- 2) *og'iz + im = og'zim, burun + im = burnim;*
- 3) *yosh + a = yasha, ong + la = angla;*
- 4) *ikki + ovi = ikkovi, yetti + ovi = yettovi;*
- 5) *so'ra + q = so'roq, bo'ya + q = bo'yoq;*
- 6) *kes + dir = kestir, kel + dir = keltir;*
- 7) *ishlay ber (ishlayver), kela oldi (keloldi).*

2. Morfologik yozuv (tamoyil). Bu qoidaga ko'ra so'z o'zagi va qo'shimchalar aynan, asliga muvofiq yoziladi:

- 1) *ketti* emas *ketdi*, *aytipti* emas *aytibdi*;
- 2) *Toshkenttan* emas *Toshkentdan*;
- 3) *ishka* emas *ishga*;
- 4) *kulub*, *uchunchi*, *tug'uldi* emas *kulib*, *uchinchi*, *tug'ildi* yoziladi.

3. Shakliy (etimologik) yozuv (tamoyil). Bu qoidaga ko'ra boshqa tillardan kirgan so'zlar o'sha tillarda qanday yozilsa, shunday yoziladi:

*stol (ustol emas), bank (banka emas), teatr (tiatr emas), soldat (sallot emas)*⁶.

4. Tarixiy-an'anaviy yozuv bo'yicha so'z va qo'shimchalar tarixan, an'anaviy tarzda qanday yozib kelingan bo'lsa, hozir ham shunday yozilishi mumkin: *schyot - cho't, borgil, borur (borgin va borar bilan bir qatorda)*.

5. Differentsiatsiyalash (farqlash) yozuvi(tamoyili) so'zlarni urg'u yoki boshqa fonetik vositalar (masalan, tutuq belgisi) yordamida farqlab yozishdir: *olma – olma, sher – she'r*.

1995-yil 24-avgustda qabul qilingan asosiy imlo qoidalari quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oladi:

1. Harflar imlosi

Unlilar imlosi

A a harfi *badan, vazifa, gap, dasht, jabr, zarb, kalla, lab, mana, nam, past, rasm, talaba, faraz, xabar, shabada, g'azab, harf* so'zlarida old qator keng unlini ifodalash uchun yoziladi. *Bahor, vaqt, davom, zavq, nahor, savob, tayfiq, xaloyiq, Qahhor* kabi so'zlarda **o** eshitilsa ham, **a** yoziladi. *Muomala, muhokama* kabi so'zlarda **i** eshitilsa ham, **a** yoziladi.

O o harfi *obod, ovoz, odob, ojiz, ozod, oy, olomon, ona, opa, ora, oson, ota, oxur, och, osh, oq, og'ir, oh* kabi so'zlarda orqa qator keng unlini ifodalash uchun qo'llanadi. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosida *boks, gol, donna, azot, kod, lom, morfema, nota, pochta, rota, sotka, tonna, fosfor, xor, shou* kabi so'zlarda o'zbekcha **o'** harfi o'rnida ishlatiladi.

I i harfi *ish, tiyin, jiyron, ziyrak, kiyim, muhim* kabi so'zlarda old qator tor unlini ifodalash uchun yoziladi. *Bir, sira, bilan* kabi so'zlarda qisqa eshitilsa ham **i** yoziladi.

U u harfi *bur, quy, tuz* kabi so'zlarda orqa qator tor unlini ifodalash uchun ishlatiladi. *Tovush, qovun* so'zlarida **v** dan keyin **i** eshitilsa ham, **u** yoziladi.

O' o' harfi *o't, qo'y, to'p* kabi so'zlarda orqa qator o'rta keng unlini ifodalash uchun qo'llanadi.

E e harfi *erkin, kel, tejamoq* kabi so'zlarda old qator o'rta keng unlini ifodalash uchun qo'llanadi.

⁶ Misollar olindi: G*, Abdurahmonov, H. Rustamov. Ona tili. 10-sinf uchun darslik. Toshkent, "O'qituvchi" nashriyoti, 2003-yil.

D i q q a t ! *a, i, u, o* harflari soʻz oʻrtasida, **a** harfi soʻz oxirida qoʻshaloq kelishi mumkin: *manfaat, murojaat, taassurot, tabiiy, shuur, inshoot; matbaa, mudofaa.*

Ayrim undoshlar imlosi

B b harfi *odob, kitob* soʻzlarida **p** kabi, *qibla, tobla* soʻzlarida **v** tarzida eshitilsa ham, **b** yoziladi.

V v harfi chetdan kirgan *avtobus, avtomat* kabi soʻzlarda **f** tarzida eshitilsa ham, **v** kabi yoziladi.

D d harfi: *obod, ozod* kabi soʻzlarda **t** kabi aytilsa ham, **d** yoziladi.

J j harfi *joʻja, joʻra* kabi soʻzlarda til oldi qorishiq portlovchini ifodalash uchun, chetdan kirgan *jurnal, gijda, ajdar* kabi soʻzlardagi til oldi sirhaluvchi tovushni ifodalash uchun qoʻllanadi.

Z z harfi *izsiz, yuzkoʻrmas* kabi soʻzlarda **s** eshitilsa ham, **z** yoziladi.

N n harfi *manba, tanbur, shanba* kabi soʻzlarda **m** eshitilsa ham, **n** yoziladi.

F f harfi *fayz, Fotima* kabi soʻzlarda baʼzan **p** tarzida aytilsa ham, **f** yoziladi.

Q q harfi *toʻqson, maqsad, maqtov* kabi soʻzlarda **x** eshitilsa ham, **q** yoziladi.

Tutuv belgisi (ʻ) quyidagi vazifalarni bajaradi: 1) lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosida ayirish belgisi (ʻ) oʻrnida ishlatiladi: unlilardan keyin ularning choʻziqroq talaffuz qilishini ifodalasa, undoshlardan keyin kelganida ularning oldingi tovushlardan ajratib aytilishini koʻrsatadi: *aʻlo, meʻyor, qatʻiy, talʻat* (chehra maʼnosida). 2) **s, h** harflari yonma-yon kelganda, ularni **sh** harfiy birikmasidan farqlash uchun ham qoʻllanadi: *asʻhob, Isʻhoq*.

Moʻtabar, moʻjiza kabi soʻzlarda **oʻ** unlisi choʻzib aytilsa ham, tutuv belgisi qoʻyilmaydi.

2. Asos va qoʻshimchalar imlosi

1. Qoʻshimcha qoʻshilishi bilan soʻz oxiridagi **a** unlisi **o** tarzida, **i** unlisi **u** tarzida, **k** undoshi **g** tarzida, **q** undoshi **gʻ** tarzida aytiladi va shunday yoziladi: *sayla - saylov, oʻqi - oʻquv, koʻylak - koʻylagi, oʻroq - oʻrogʻi, yoʻq - yoʻgʻi, yoq - yogʻi*. Lekin quyidagi soʻzlarda oʻzgarmaydi: *ogʻri - ogʻriq, qavi - qavih, koʻk - koʻki, ishtirok - ishtiroki, ravnaq - ravnaqi, yuq - yuqi*.

2. Qo'shimcha qo'shilishi bilan so'z tarkibida tovush tushadi: *o'rin - o'rni, ko'ngil - ko'ngli, o'g'il - o'g'li; ayir - ayrim, qayir - qayril, ulug'-ulg'ay, sariq - sarg'ay, ikki - ikkala, olti - oltovlon, men + ni meni, sen+niki=seniki, men+ning=mening. U, bu, shu, o'sha* so'zlariga *-da, -dan, -dagi, -day, -ga, -cha* qo'shimchalari qo'shilganda esa, tovush o'rttiriladi va shunday yoziladi: *unga, bunday, shuncha, undagi*. Parvo, obro', mavqe, mavzu, avzo so'zlariga 1,2-shaxs egalik qo'shimchalari qo'shilganda y tovushi qo'shiladi va shunday yoziladi: *parvoyim, obro'yimiz*. 3-shaxs egalik qo'shimchasi *parvo, obro', mavqe* so'zlariga *-yi* shaklida, *xudo, mavzu* so'zlariga *-si* shaklida qo'shiladi: *parvoyi, mavqeyi, xudosi*.

3. *-bon, -boz* qo'shimchalari *-von, -voz* tarzida, *-di, -da, -dan* qo'shimchalari *-ti, -ta, -tan* kabi aytilsa ham, *-bon, -boz, -di, -da, -dan* tarzida yoziladi: *masxaraboz, mehribon, ketdi, qishda, Toshkentda, ishdan*.

4. Quyidagi qo'shimchalarning bosh tovushi ikki yoki uch xil aytiladi va yoziladi: *-illa (taqilla, shovulla), -dir (vozdir, kuldirdir, tiktir, uyaltir, keltir), -ga (uyga, yukka), -gach (kelgach, chiqqach), -gani (tergani, tekkani, uqqani), -gudek (tekkudek, chiqqudek), -guncha (kelguncha, tukguncha, boqquncha)*. Lekin *bargga, pedagogga, bug'ga* so'zlaridagi qo'shimchalar kiril yozuvida qam, lotin yozuvida ham bir xil, *sog', oq, bog'* so'zlariga qo'shimchalar qo'shilganda kirilda *o'zgargan* holda (*sog'+gan=soqqan, og'+gan=oqqan, bog'+ga=boqqa, tog'+ga=toqqa*), lotin yozuviga asoslangan yangi alifboda o'zgarishsiz (*og'gan, sog'gan, bog'ga, tog'ga*) yoziladi.

3. Qo'shib yozish

Quyidagi so'zlar qo'shib yoziladi:

1. *Xona, noma, poya, bop, xush, ham, umum, rang, mijoz, sifat, talab, kam, baxsh, obod* kabi qismlar, *-(a)r, -mas* qo'shimchalari yordamida yasalgan so'zlar, takror taqlid so'zlarga qo'shimcha qo'shib bilan yasalgan so'zlar (*oshxona, taklifnoma, bedapoya, senbop, hamsuhbat, umuminsoniy, jigarrang, sovuqmijoz, maymunisifat, haqtalab, huzurbaxsh, xushfe'l, Yunusobod, ertapishar, otboqar, ishyoqmas, pipirak, hayhayla*).

2. Ikkinchi qismi turdosh ot bo'lgan so'zlar: *karnaygul, qo'ziqorin, otquloq, oybolta, devqomat, sheryurak, bodomqovoq, qirg'iyko'z, olaqarg'a, qizilishton, achchiqtosh, mingoyoq, kirsovun, qiymataxta,*

tokqaychi, oshrayhon, molqo'ra, nosqovoq, ko'zoynak, tog'olcha, cho'lyalpiz, suvilon, qashqargul, marosim nomlari (kiryuvdi, kelintushdi, qor'yog'di), Urto'qmoh, Ochildasturxon, mingboshi, so'zboshi, olmaqoqi, Yangiyo'l, To'rtko'l.

3. Rus tilidan aynan o'zlashtirilgan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan hosil qilingan qo'shma so'zlar: *fotoapparat, kinoteatr, radiostansiya, elektrotexnika, teleko'rsatuv, yarimavtomat, bayramoldi, suvosti.*

4. Qisqartma so'zlarning barcha turlari va ularga qo'shiladigan qo'shimchalar: *SamDU, O'zMUning.*

5. Yetakchi fe'li **-a** yoki **-y** bilan tugagan yoxud ko'makchi fe'li **-b** bilan boshlangan ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalari tarkibidagi yetakchi va ko'makchi fe'llar qo'shib yoziladi: *ayta olmoq – aytolmoq, o'qiy oldi – o'qiyoldi, yoza beramiz – yozaveramiz, keta ber – ketaver.*

4. Chiziqcha bilan yozish

1. Juft va takroriy so'z qismlari chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *el-yurt, mehr-shafqat, qovun-tarvuz, omon-eson, kecha-kunduz, yozin-qishin, asta-sekin, uch-to'rt, o'n-o'n beshta, bilinar-bilinmas, bordi-keldi, kuydi-pishdi, don-dun, oz-moz, mayda-chuyda, aldab-suldab, o'ylab-netib, so'ramay-netmay, kiyim-kechak, adi-badi, ikir-chikir, duk-duk, taq-tuq, qop-qop, ming-ming, bitta-bitta(bitta-bittalab), baland-baland, chopa-chopa, ishlay-ishlay, yaqin-yaqinlargacha, hamma-hammasi, uy-uyiga, ich-ichidan, baxt-saodatli, xayr-xo'shlashmoq. Juft yoki takror so'zlar orasida yuklamalar bog'lovchi vazifasini bajarib kelsa, kirill yozuvida chiziqchasiz, lotin yozuvida esa, yuklamadan oldin chiziqcha qo'yib yoziladi: do'stu dushman (do'st-u dushman), kechayu kunduz (kecha-yu kunduz).*

2. Bir xil shaklda kelgan yetakchi va ko'makchi fe'llar, belgini kuchaytiruvchi sifat shakllari, **-ma, ba-** bilan bog'langan so'z qismlari, rus tilidan o'tgan yoki so'zma-so'z tarjima qilingan juft so'zlar orasiga chiziqcha qo'yib yoziladi: *yo'zdi-oldi, borasan-qo'lasan, uxlabman-qolibman; qip-qizil, yam-yashil, dum-dumaloh, kuppa-kunduzi, to'ppa-to'g'ri, bab-baravar, ko'chama-ko'cha, uyma-uy, rang-barang, dam-badam; unter-ofitser, kilovatt-soat.*

3. Qo'shimcha ko'rinishidagi **-chi, -a(-ya), -ku, -u(-yu), -da, -e, -ey** yuklamalari, **bilan, uchun** ko'makchilarining qisqargan **-la, -chun** shakllari chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *sen-chi, men-a, bola-ya, keldi-ku, yozdi-yu, yaxshi-da, qo'y-e, yashang-e, o'ldini-ey, qo'llarim-la, Vatan-chun.*

4. **–nchi(-inchi)** qo'shimchasi o'rnida chiziqcha qo'yiladi: *7-sinf, 60-yillar, 1991-yil, 1-sentabr.*

5. Ajratib yozish

1. Qo'shma fe'l, ko'makchi fe'lli, to'liqsiz fe'lli qo'shilmalar qismlari, ko'makchilar ajratib yoziladi: *sarf qil, aytib ber, ketgan edi.*

2. *Hamma, har, hech, bir, qay, u, bu, shu, o'sha* so'zlari o'zidan oldingi yoki keyingi so'zlardan ajratib yoziladi: *hamma vaqt, har kim, hech qaysi, hay kuni, u yerda, shu yoqdan, o'sha yoqqa.* Lekin *birpas, birato'la, birmuncha, birvarakayiga, buyon* kabi so'zlar qo'shib yoziladi.

3. Sifatlardan oldin keladigan ***to'q, jiqla, tim, liq, lang, och*** kabi so'zlar, murakkab (qo'shma) son qismlari, birinchi qismi chiqish, ikkinchi qismi jo'nalish kelishigidagi so'zlar, faqat chiqish kelishigi qo'shimchasi bilan bog'langan yoki birinchi qismi ***–i*** bilan bog'langan so'zlar ajratib yoziladi: *to'q qizil, jiqla ho'l, tim qora, liq to'la, lang ochiq, och sariq, o'n besh, yildan yilga, tomdan tomga, ko'pdan ko'p, tekidan tekin, dardi bedavo, muqtai nazar.*

6. Bosh harflar imlosi

1. Kishining ism-familiyasi, taxallusi, ramziy atoqli otlar, joy nomlari, astronomik atoqli otlar, korxona, tashkilot, muassasa nomlari, davlatlarning, davlat tashkilotlarining nomlari, davlat oliy mukofotlari nomlari tarkibidagi har bir so'z bosh harf, gapning birinchi so'zi, qisqartma otlar bosh harflar bilan yoziladi: *Dilbar O'rinova, Navoiy, Yel'pig'ichxon, Andijon, Chig'atoy, Mirrix, "Saodat" (jurnal), O'zbekiston Respublikasi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, "O'zbekiston Qahramoni", AQSH.*

2. Muhim tarixiy sanalar nomlari, oliy mansabni bildiruvchi atoqli otlarning birinchi so'ziga bosh harfda yoziladi: *Mustaqillik kuni, Fanlar akademiyasi, Tilshunoslik instituti.*

7. Ko'chirish qoidalar

1. Ko'p bo'ginli so'zlarning bosh yoki oxirgi bo'g'ini bir harfdan iborat bo'lsa, bu bo'g'in oldingi qatorda yolg'iz qoldirilmaydi, keyingi qatorda yolg'iz o'zi ko'chirilmaydi: *o-nasi* emas *ona-si, mudofa-a* emas, *mudo-faa.*

2. Ayirish (tutuq – (‘) belgisi oldingi bo'g'inda qoldiriladi: *va'-da, qal'-adan.*

3. O'zlashma so'zlarning o'zagida yonma-yon kelgan ikki undosh birgalikda keyingi satrga ko'chiriladi: *dia-gramma*, *mono-grafiya*. O'zakda yonma-yon kelgan uch undoshdan birinchisi oldingi satrda qoldirilib, ikkitasi keyingi satrga ko'chiriladi: *silin-drik*, *kon-gress*, *kon-trakt*.

3. Bir tovushni bildiradigan harflar birikmasi **ng**, **ch**, **sh** birgalikda ko'chiriladi: *si-ngil*, *ku-chay*, *bo-shoq*.

4. Qisqartma so'zlar, harfdan iborat bo'lgan shartli belgi, atqli oilar tarkibiga kiradigan raqamlar, qisqartirilgan ismni bildiruvchi harflar va boshqa qisqartmalar ajratilgan holda boshqa satrga ko'chirilmaydi: *AQSH*, *ToshDPU*, *110 gr*, *90 mm*, "*O'qituvchi-2006*", *A. Qahhor*.

2-§. Eski (1956-y.) va yangi (1995-y.) imlo qoidalari o'rtasidagi ayrim farqlar haqida

Yangi alifboga o'tilgandan keyin 1995-yil 24-avgustda "O'zbek alifbosining yangi imlo qoidalari" qabul qilindi. Oldingi imlo qoidalari bilan hozirgi imlo qoidalari o'rtasida quyidagi ayrim o'zgarishlar mavjud:

1) juft so'zlar orasida bog'lovchi bo'lib kelgan yuklamalar o'zi bog'langan so'zdan chiziqcha bilan ajratiladi: *dost-u dushman*, *kecha-yu kunduz*;

2) yil, oyni ko'rsatuvchi raqamlardan keyin ham chiziqcha qo'yiladi: *1995-yil 24-avgust*, *1993-yil 2-sentabr*;

3) kirilchadagi **ts** harfi so'z boshida va oxirida **s** harfi bilan beriladi: *цупк* – *sirk*, *абзац* – *abzas*. So'z o'rtasida unlidan keyin **ts** harfiy birikmasi, undoshdan keyin esa **s** harfi bilan beriladi: *лitseй* – *litsey*, *акция* – *aksiya*.

4) **-ga** qo'shimchasi **g'** tovushi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda morfologik yozuv bo'yicha asliga muvofiq yoziladi: *bog' + ga = bog'ga*, *tog' + ga = tog'ga*.

5) oldin shakliy yozuv qoidasiga muvofiq yozib kelingan juda ko'p chet tili so'zlari endilikda fonetik yozuv bo'yicha yoziladigan bo'ldi (bu o'zgarish asosan tarkibida **yo**, **yu**, **ya** harflari qatnashgan so'zlarga tegishlidir): *sentabr* (*сентябрь*), *oktabr* (*октябрь*), *budjet* (*бюджет*), *rejissor* (*режиссёр*), *likor* (*ликёр*).

6) ayrim so'zlar esa oldin fonetik yozuv bo'yicha yozilgan bo'lsa, yangi alifboda morfologik yozuvga ko'ra yoziladigan bo'ldi: *ertalabki* emas *ertalabgi*.

Fonetik tablil namunasi	
1. Soʻzda necha tovush, necha harf bor?	4. Soʻz boʻgʻinga ajratilib, turlari aniqlanadi.
2. Unli va undosh tovushlar aniqlanib, tasniflanadi.	5. Soʻzning urgʻusi aniqlanadi.
3. Tovush oʻzgarishlari aniqlanadi.	6. Soʻz qaysi yozuv qoidasi boʻyicha yozilgan?

5-MAVZU: LEKSIKOLOGIYA

1-§. Leksikologiya haqida umumiy maʼlumot

Biz oʻz fikrimizni gap bilan ifodalaymiz. Gap soʻzlardan tuziladi. Soʻz tilning qurilish materialidir, shuning uchun soʻzni bilmay turib tilni bilish mumkin emas. Tildagi soʻzlarning barchasi tilning lugʻat boyligini, yaʼni leksikasini tashkil qiladi.

Leksika soʻzi yunoncha **leksis** soʻzidan olingan boʻlib, **soʻz** degan maʼnoni bildiradi. **Leksikologiya** soʻzi esa **leksis** – soʻz, **logos** – fan, taʼlimot degan maʼnolarni bildiradi. Demak, leksikologiya soʻz va uning maʼnosi haqidagi taʼlimot, fan ekan.

2-§. Soʻz maʼnosi haqida

Soʻzning borliqdagi shaxs, narsa, belgi, harakat, miqdor, holat, payt, oʻrin, sabab kabi tushunchalar ifodalashi soʻzning **atash (lugʻaviy) maʼnosi** deyiladi: *chaqaloq* (yangi tugʻilgan inson), *yoʻlbars* (yirtqich hayvon), *yashil* (rang), *uchmoq* (havoda harakatlanmoq), *sakkiz* (miqdor nomi), *ertalab* (payt), *tez* (holat), *pastda* (oʻrin), *noiloj* (sabab).

Mustaqil soʻzlargina atash maʼnosiga egadir. Mustaqil soʻzlarga mansub boʻlgan olmoshlar atash maʼnosiga ega boʻlgan soʻzlarga ishora qiladi: *Keyin Mulla Fazliddin devorga xomaki naqsh chizayotganda Xonzoda begim uning oldiga kelib, ishini qiziqib tomosha qila boshladi. (P.Q.)* Bu gapdagi *Mulla Fazliddin* soʻziga *uning* olmoshi ishora qilyapti.

3-§. Bir maʼnoli va koʻp maʼnoli soʻzlar

Ayrim soʻzlar gapdan tashqarida ham, gap ichida ham bir maʼnoni bildiradi. Bunday soʻzlar **bir maʼnoli (monosemantik)** soʻzlar deyiladi. Gapdan tashqarida bir maʼnoni, gap tarkibida boshqa maʼnoni ifodalaydigan soʻzlar **koʻp maʼnoli (polisemantik)** soʻzlar deyiladi. *Qush, chumchuq,*

men, sen, kechagi, bugun kabi soʻzlar bir maʼnoli soʻzlardir. *Tosh yoʻl, tosh yurak*. Bunda *tosh* soʻzi koʻp maʼnoli soʻzdir. Polisemiya (koʻp maʼnolilik) tildagi deyarli barcha turkum soʻzlarga xosdir.

Yasovchi qoʻshimchalarning koʻp maʼnoliligi sababli ham yasama soʻz koʻp maʼnoga ega boʻlishi mumkin. *Yogʻli (yogʻi bor) qoʻlini sochiqqa artdi. Yogʻli (yogʻi koʻp) palov yedik*.

4-§. Soʻzning oʻz va koʻchma maʼnolari

Ayrim soʻzlarning oʻz maʼnosi va koʻchma maʼnosi boʻladi. Soʻzning gapdan tashqarida ifodalaydigan, nutq jarayoniga bogʻliq boʻlmagan maʼnosi **bosh (oʻz) maʼno** deyiladi. Soʻzning boshqa soʻzlar yordamida aniqlanadigan, izohlanadigan maʼnosi **koʻchma maʼno** deyiladi: *koʻz* - koʻrish aʼzosi (oʻz maʼno), *ignaning koʻzi* - koʻchma maʼno.

5-§. Maʼno koʻchishi

Oʻzbek tilida maʼno koʻchishning quyidagi usullari mavjud:

1. Metafora (grekcha: *koʻchirish*) – biror predmet shaklining, belgisining, harakatining oʻxshash tomonini boshqasiga koʻchirishdir: **s h a k l i y** oʻxshashlik – *odam qulogʻi* (oʻz maʼno).- *qozonning qulogʻi* (koʻchma maʼno). Umuman mavjudotlarning aʼzolari bilan bogʻliq koʻchishlar juda koʻp uchraydi: *stolning oyogʻi, arraning tishi, varrakning dumi, oʻchoq ogʻzi, ariqning labi, egarning qoshi, yogʻochning beli, maktabning biqini* (yonboshi), *rubobning qorni, koʻchaning boshi, kemanding tumshugʻi* va hokazo. **Belgi oʻxshashligi** – yengil eshik (oʻz maʼno) – yengil taʼzim (koʻchma maʼno): *issiq yuz, sovuq xabar, shirin soʻz, achchiq haqiqat, oq (qora) koʻngil, bemaza gap, yorugʻ yuz, ochiq koʻngil. H a r a k a t* oʻxshashligi – *ipni uzmoq* (oʻz m.) – *qarzni uzmoq* (koʻchma maʼno). Oʻzbek tilidagi harakat bildiruvchi deyarli har bir soʻz koʻchma maʼnoga egadir.

2. Metonimiya (grekcha: *qayta nomlash*) - narsa, belgi va harakatlar oʻrtasidagi aloqadorlik asosida maʼno koʻchishidir. Bunda: 1) narsaning nomi shu narsa ichidagi boshqa bir narsaga koʻchiriladi: *auditoriya* – xona; *auditoriya kuldi* – xona ichidagi odamlar; 2) narsaning nomi shu narsaga asoslangan oʻlchov birligi nomiga koʻchiriladi: *qop* -- narsa = *bash qop shakar* (oʻlchov birligi); 3) oʻlchov birligi nomi shu oʻlchov birligi bilan bogʻliq boʻlgan narsa nomiga koʻchiriladi: *toʻqson besh* – oʻlchov birligi = *toʻqson besh choy* –choy

navi; 4) muallifning nomi uning asarlariga ko'chiriladi: *Navoiyni ko'p mutolaa qilgan.*

3. Sinekdoxa (grekcha: birga anglash, nazarda tutish) – shaxs yoki predmet qismi nomini aytish bilan o'zini tushunish yoki o'zining nomini aytish bilan uning qismini tushunish asosida ma'no ko'chishidir. Sinekdoxaning quyidagi turlari mavjud:

1) qism nomi butunga ko'chadi: *Dunyoda o'zimizdan keyin qoladigan tuyog'imiz...* (A. Qodiriy). *Tirnoq* (farzand ma'nosida), *ko'z* (mahalla qora ko'zlari), *quloq* (*Eshitgan quloq nima deydi?*), *qo'l*, *oyoq* (*egri qo'llar, qing'ir oyoqlar – o'g'rilar ma'nosida*), *bosh* (*Bu bosh nimalarni ko'rmadi?!*), *yostiq* (hayot, umr ma'nosida – *Urush ko'plarining yostig'ini quritdi*), *yurak* (*Sher yuraklar jangda chekinmaydilar!*), *bo'yin* (... *yo'g'on bo'yinlar bekor yurishibdi*), *tish* (*Sichqon tish tirjayib javob berdi...*), *soch* (*Jingalak soch burilib qaradi.*), *yuz* (*Rapida yuz yoyilib kuldi.*) so'zlari ham sinekdoxaning shu turiga misol bo'la oladi. 2) butun nomi qismga ko'chadi: *qo'l* (*Besh qo'l barobar emas*), *panja* (*Besh panjangni og'zingga tiqma*), *osh* (umuman ovqat ma'nosidan palov ma'nosiga ko'chadi) kabi so'zlardagi ma'no ko'chishi sinekdoxaning shu turiga misol bo'la oladi.

4. Kinoya – so'zlarning aks ma'noda qo'llanishidir. Bunday ko'chishlarni tushuntirish uchun so'zlar yozuvda qo'shtirnoqqa olinadi: *Qo'shinning oldingi qismi "dushman" lagerini egallashga ulgurgan edi.*

5. Vazifadoshlik asosida ma'no ko'chishi narsalarning bajaradigan vazifasi o'xshashligi jihatidan ma'no ko'chishidir: *o'q* – yoy o'qi; *o'q* – miltiq o'qi, *tomir* – daraxt ildizi; *tomir* – qo'l tomiri, *siyoh* – yozuvda qo'llanadigan qora rangdagi suyuqlik (*siyoh* – fors-tojikcha *qora* deganidir), *siyoh* – yozuvda shu vazifani bajaradigan har qanday rangdagi suyuqlik, *chiroq* – kerosin bilan yonadigan yorug'lik taratuvchi asbob, *chiroq*– elektr toki yordamida yorug'lik taratuvchi xuddi shu vazifani bajaradigan asbob, *ko'mir* – ilgarilari o'tinni ko'mib kuydirish orqali olinadigan yoqilg'i turi, *ko'mir* – yer ostidan qazib olinadigan va xuddi shu vazifani bajaradigan yoqilg'i turi.

6. Tag ma'no – butun boshli gapning, hatto kichik hajmdagi matnning ko'chma ma'noda qo'llanishidir. *X o t i n : Sizga tekkuncha alvastiga tegsam bo'lmasmidi?! E r : Afsuski, yaqin qarindoshlar orasida nikoh man qilingan⁷.*

⁷ Misol olindi: G'. Abdurahmonov, II. Rustamov. Ona tili. 11-sinf uchun darslik. Toshkent, "O'qituvchi" nashriyoti, 2004-yil, 28-bet.

6-§. Soʻzlarning shakl va maʼno munosabatlariga koʻra turlari

Tildagi ayrim soʻzlar shakliy jihatdan, ayrimlari maʼno jihatidan, bir xillari esa talaffuzi jihatidan oʻxshash boʻladi. Ayrim soʻzlarning maʼnolari esa bir-biriga qarama-qarshi boʻladi. Ana shu xususiyatlarga koʻra soʻzlar quyidagi guruhlarga boʻlinadi:

1. Omonimlar (shakldosh soʻzlar) - grekcha *homos* – “bir xil”, *onoma* yoki *onyma* – “nom” degan maʼnolarni ifodalab, talaffuzi va yozilishi bir xil, ammo atash maʼnosi har xil boʻlgan soʻzlardir: *yuz* (ot) – *yuz* (son), *tut* (daraxt)–*tut* (harakat).

Omonimlar bir soʻz turkumiga (*yosh* – koʻz yoshi, *yosh* – umr oʻlchovi), ikki xil soʻz turkumiga (*och* – sifat, *och* - feʼl), uch xil soʻz turkumiga (*oshiq* – ot, *oshiq* – feʼl, *oshiq* – sifat; *hur* – ot, *hur* – sifat, *hur* - feʼl) ham oid boʻlishi mumkin. Bir turkum doirasidagi omonimlik asosan ot va feʼllarda mavjud. Bunday omonim soʻzlar qoʻshimchalar qabul qilganda ham omonimligini saqlab qolaveradi. Omonimlar va koʻp maʼnoli soʻzlarni oʻzaro farqlash zarur. Koʻp maʼnoli soʻzlar qancha maʼnoga ega boʻlmasin, bu maʼnolar oʻzaro bogʻlangan boʻladi. Omonimlar boshqa-boshqa soʻzlar boʻlgani uchun ularning maʼnolari oʻrtasida bogʻlanish boʻlmaydi. “Koʻp maʼnoli soʻzlar bir soʻzning koʻchma maʼnolarida qoʻllashdan hosil boʻladi. Shakldosh soʻzlar esa shakli oʻxshash ikki va undan ortiq soʻzlardir”⁸.

Koʻp maʼnoli soʻzlar maʼnolari oʻrtasida aloqa uzilsa, omonim vujudga keladi: *kun* – quyosh (oʻz maʼno); *kun* – sutkaning quyosh bilan yoritiladigan yorugʻ qismi (koʻchma maʼno); *dam* – nafas (oʻz maʼno), *dam* – temirchi bosqoni (koʻchma maʼno), *dam* - hordiq (koʻchma maʼno); *koʻk* – rang (oʻz maʼno), *koʻk* – osmon (koʻchma maʼno), *gap* – nutq va til birligi (oʻz maʼno), *gap* – ziyofat (koʻchma maʼno). Hozir bu soʻzlar oʻzaro omonimdir.

2. Sinonimlar (maʼnodosh soʻzlar) - grekcha *synonymos* yoki *synonymon* – “bir nomli” degan maʼnoni bildirib, bir umumiy maʼnoni ifodalaydigan kamida ikkita soʻzdir. Maʼnodosh soʻzlar ikki yoki undan ortiq soʻzdan iborat boʻlgan sinonimik qatorni tashkil etadi. Bu qatordagi maʼnosi betaraf boʻlgan, koʻp qoʻllanadigan soʻz **asosiy soʻz (dominanta, bosh soʻz)** deb ataladi: *chiroyli*, *goʻzal*, *koʻhlik*. Maʼnodosh soʻzlar guruhi (qatori) uchun xos boʻlgan **umumiy** va **xususiy** maʼnolarni farqlash kerak. Umumiy maʼno maʼnodosh soʻzlar qatoridagi barcha

⁸ N. Mahmudov va b. Ona tili. Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. “Maʼnaviyat” nashriyoti. T., 2007-yil. 66-bet.

soʻzlar uchun xos boʻlgan maʼnodir. Masalan, *kishi*, *inson*, *odam* maʼnodosh soʻzlar qatori uchun “ongli mavjudot”, *oz*, *kam* soʻzlari uchun “meʼyoga yetmagan” kabi maʼnolar umumiy maʼnolar boʻlib hisoblanadi. Xususiy maʼnolar maʼnodosh soʻzlar qatoridagi har bir soʻz uchungina xos boʻlgan maʼnolardir. Maʼnodosh soʻzlar qatoridagi soʻzlar oʻzaro quyidagicha farqlanadi: 1) maʼno qirrasiga koʻra; 2) uslubiy bahosiga koʻra; 3) salbiylik-ijobiylikka koʻra. Masalan, *shivirlamoq*, *gapirmoq*, *baqirmoq*, *boʻkirmoq*, *toʻngʻillamoq*, *mingʻirlamoq*, *vaysamoq*, *javramoq*, *irod etmoq*, *bayon etmoq* maʼnodosh soʻzlar qatorini yuqoridagi belgilar boʻyicha 3 ta guruhga boʻlish mumkin⁹:

Umumiy maʼno	Xususiy maʼnolar		
	Ovozning baland-pastligiga koʻra	Uslubiy bahosiga koʻra	Salbiylik-ijobiylikka koʻra
<i>Soʻzlash</i>	<i>shivirlamoq</i> , <i>gapirmoq</i> , <i>baqirmoq</i> , <i>boʻkirmoq</i> .	<i>irod etmoq</i> , <i>bayon etmoq</i>	<i>toʻngʻillamoq</i> , <i>mingʻirlamoq</i> , <i>vaysamoq</i> , <i>javramoq</i>

Maʼnodosh soʻzlar nutqning taʼsirli boʻlishiga, bir maʼnoning turli xil qirralarini ifodalashga yordam beradi. Ular bir xil soʻz turkumiga oid boʻladi: *yuz*, *bet*, *aft*, *bashara*, *turq*, *chehra*, *oraz*, *jamol* (ot); *hayoli*, *andishali*, *oriyatli*, *iboli* (sifat); *yarim*, *ikkidan bir* (son), *hamma*, *bari*, *barcha* (olmosh); *gapirdi*, *soʻzladi* (feʼl), *koʻp*, *moʻl*, *bisyor* (ravish); *va*, *hamda* (bogʻlovchi); *kabi*, *singari*, *yangligʻ* (koʻmakchi); *xuddi*, *naq* (yuklama), *ehtimol*, *balki* (modal soʻzlar) va hokazo.

Tildagi oʻzlashma (boshqa tildan kirgan) soʻzlar oʻzbekcha soʻzlar bilangina emas, balki oʻzaro ham sinonim boʻlishi mumkin: *respublika* (lot.) – *jumhuriyat* (arab.). Tub soʻzlar yasama soʻzlar bilan sinonim boʻlishi mumkin: *his* (tub) – *sezgi* (yasama), *savol* (tub) – *soʻroq* (yasama). Sinonimik qatordagi soʻzlar eskirishi mumkin: *odat*, *rasm*, *urf*, *fun* (rasm, odat); *iltimos*, *oʻtinch*, *tavallo*; *oqsoq*, *choʻloq*, *lang*.

3. Antonimlar (zid maʼnoli soʻzlar) - grekcha *anti* – “zid”, “qarama-qarshi”, *onoma* yoki *onyma* “nom” degani boʻlib, qarama-qarshi tushunchalarni ifodalaydigan soʻzlardir. Antonimik juftlikdagi

⁹ Misollar olindi: N. Mahmudov va b. Ona tili. Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. “Maʼnaviyat” nashriyoti. T., 2007-yil. 179-bet.

soʻzlar faqat bir xil soʻz turkumlariga oid boʻladi: *yer-osmon* (ot), *uzun-qisqa* (sifat), *koʻp - oz* (ravish), *keldi - ketdi* (feʼl).

Antonimik juft hosil boʻlishi uchun ikkita mustaqil tushuncha maʼno jihatdan oʻzaro qarama-qarshi boʻlishi kerak. Feʼllardagi boʻlishli-boʻlishsizlik xususiyati antonimlikni vujudga keltirmaydi.

Koʻp maʼnoli soʻzlar har bir maʼnosi bilan ayrim-ayrim soʻzlarga antonim boʻlishi mumkin: *qattiq yer – yumshoq yer; qattiq (xasis) odam – saxiy odam*. Antonimik juftlar koʻchma maʼno ifodalab, yangi soʻzlar hosil qilishi mumkin: *tun-u kun* – “hamma vaqt” maʼnosida, *achchiq-chuchuk* – “salat” maʼnosida, *yosh-u-qari* – “hamma” maʼnosida, *uzoq-yaqin* – “hamma yoqdan” maʼnosida.

4. Paronimlar (talaffuzdosh soʻzlar) - ruscha *para*, yaʼni “juft” va grekcha *onoma* yoki *onyma*, yaʼni “nom” degani boʻlib, aytilishi bir-biriga yaqin, ammo yozilishi va maʼnosi har xil boʻlgan soʻzlardir. Paronimlar koʻpincha bir tovush bilan bir-biridan farq qiladi: *asr - asir, shox - shoh, amr - amir*.

Paronimlar baʼzan ogʻzaki nutqda, badiiy asarlarda uchraydi. Ular bir soʻz turkumiga ham, turli soʻz turkumlariga ham oid boʻlishi mumkin: *zirak* (ot) - *ziyrak* (sifat); *asr* (ot) - *asir* (ot).

5. Uyadosh soʻzlar bir turdagi narsa, belgi, voqea-hodisa, harakat maʼnolarini ifodalaydigan, bir mazmuniy guruhga mansub boʻlgan soʻzlardir: **kiyim turlari:** *koʻylak, shim, kostyum, doʻppi*; **rang turlari:** *oq, qizil, sariq*; **ruhiy holatni bildiruvchi harakat turlari:** *yigʻilamoq, kulmoq, xoʻrsinmoq*. Uyadosh soʻzlarni sinonim soʻzlardan farqlash kerak. Sinonimlar bir tushunchaning turli qirralarini ifodalaydi, uyadosh soʻzlar esa bir-biriga yaqin tushunchalarni ifodalaydi.

Tildagi soʻzlarning bunday mazmuniy guruhlarga birlashgan holda mavjud boʻlishi soʻzlarning inson xotirasida osongina saqlanishga yordam beradi, chunki narsalar, belgilar, harakatlarning inson ongidagi timsollari bir-biriga bogʻlangan holda yashaydi. Masalan, *qoʻy* soʻzini eslasak, unga bogʻliq boʻlgan *qoʻzichoq, qorakoʻl, sovliq, qoʻchqor, jun, qoʻychivon* kabi soʻzlar, *qoramol* soʻzini eslasak, *sigir, novvos, buzoq, buzoqboqar* kabi soʻzlar esimizga tushadi va bu soʻzlardan nutq paytida unumli foydalanishimiz mumkin.

6-MAVZU: O'ZBEK TILI LUG'ATINING TARKIBI

1-§. O'zbek tili lug'atining boyish manbalari

O'zbek tili so'z boyligi fan, texnika va san'atning rivoji bilan bog'liq holda yildan-yilga boyib bormoqda. Boyish, asosan, ikki manbaga asoslanadi:

1. O'zbek tilining ichki imkoniyatlari (ichki manba). Bunda tilning o'z ichki imkoniyatlari asosida boyishi nazarda tutiladi. Ichki manba ham ikki ko'rinishga ega: 1) so'z yasash orqali yangi so'zlar hosil qilinadi: *sinf dosh, limonzor, namunali, ijarachi, vazirlik, tinchliksevar, guldasta, MDH, O'zMU* va b. 2) o'z shevalarimizdan so'z olish: *oyi, bolish, dugona, et (go'sht)*.

2. Boshqa tillardan so'z olish (tashqi manba). O'zbek xalqi qadim zamonlardan buyon boshqa xalqlar bilan aloqada bo'lib kelgan. Bu tilimizda ham aks etgan. O'zbek tiliga boshqa tillardan kirgan quyidagi so'zlarni misol qilib keltirish mumkin: **1) arabcha:** *kitob, maktab, ma'no, harakat, sanoat muomala, doim, me'da, a'lo, san'at, asosiy, ommaviy, oddiy, milliy, abadiy, ammo, biroq, balki, va, lekin, vaholanki* (o'zbek tilidagi arabcha so'zlar ko'proq ot va sifat turkumiga tegishli bo'lib, ularning belgilari quyidagilardir: ikkita unli yonma-yon keladi: *doim, shoir, muomala, shijoat, shuur, inshoot, murojaat, tabiiy*; ayirish (tutuq) belgisi (') ishtirok etadi: *ma'no, qal'a*; ko'pincha yumshoq *h* tovushi qatnashadi; *-iy, -viy* qo'shimchalarini olib yasalgan bo'ladi) **2) fors-tojikcha:** *barg, anor, korxona, nodon, dono, kamtar, tilla, kaptar, dasturxon, dastro'mol, poydevor, poyafzal, darhol, darvoza, xursand, farzand, do'st, go'sht, sust, past, g'isht* (Ko'rinyaptiki, fors-tojikcha so'zlarda *poy, dast, dar* kabi qismlar qatnashyapti, so'zlar oxirida jarangsiz undoshlardan keyin *t*, jaranglidan keyin *d* tovushlari ishtirok etyapti); **3) mo'g'ulcha:** *tuman, navkar, yasovul, yasoq*; **4) xitoycha:** *manti, lag'mon, choy* (xitoy tilida *tsay* deyilar ekan); **6) ruscha:** *stol, stul, ruchka, samolyot, parovoz, paroxod, pulemyot, pero, cho't* (schyot). Rus tilidan olingan so'zlar orasida asli kelib chiqishi boshqa tillarga xos so'zlar ham bor: *buxgalter, soldat, tank, shtab* (nemischa), *palto, triko* (fransuzcha), *klub, futbol* (inglizcha), *tomat, limon* (ispancha).

Boshqa tillardan o'tgan so'zlar olinma (o'zlashma) so'zlar deyiladi. O'zbek tilidan ham boshqa tillarga so'zlar o'tgan: *o'rik, anjir, somsa* (ruscha: *uryuk, injir, samsa*). *Karandash* (qora tosh), *kavardak* (qovurdoq), *yeralash* (aralash), *utyug* (o'tli yuk) kabi so'zlarning ham rus

tiliga o'zbek tilidan o'tganligi isbotlangan. Hozirgi paytda o'zbek tilida ishlatilayotgan *bekat* so'zi ham yevropa tillarida *piket* tarzida qo'llanayotganligi fanga ma'lum. Hozirgi paytda o'zbek milliy sport turlaridan bo'lgan **kurashning** xalqaro miqyos darajasiga ko'tarilishi munosabati bilan *kurash*, *yonbosh*, *chala*, *halol* kabi o'zbekcha so'zlar boshqa tillarda ham ishlatilyapti.

2-§. Atamalar

Ilm-fan, texnika, san'atga yoki biron kasb-hunarga xos so'zlar **atamalar** deb ataladi. Bular odatda bir ma'noni bildiradi: *urg'u*, *kesim*, *undalma* va b. Atamalar 2 ta guruhga bo'linadi:

1) **ilmiy atamalar** ma'lum bir fan, san'at yoki texnika sohasida qollanadigan atamalardir. Ular ikki xil usul bilan hosil hilinadi: a) umumxalq ishlatadigan so'zlar orasidan ayrimlarining ma'nosi torayib, umumxalq tilida bir ma'noni, ilmiy nutqda esa boshqa ma'noni ifodalaydigan bo'lib qoladi. Bunga o'xshagan atamalar tilimizda anchagina: so'z turkumlarining nomlari – *ot*, *sifat*, *son*, *fe'l*, *ravish*; matematikaga oid atamalarining ayrimlari – *ildiz*, *surat*, *to'plam* va h. *Fe'l* so'zi umumxalq tilida xarakter, *fe'l*-atvor ma'nosini, ilmiy tilda so'z turkumi nomini bildiradi. b) boshqa tillardan so'z olish orqali hosil qilinadi: *omonim*, *kasr*, *tangens*, *musbat*, *sinus*, *manfiy* va h.

2) **kasbiy atamalar**, nomlanishidan ko'rinib turganiday, ma'lum bir kasb-hunarga oid so'zlardir. O'qituvchilik kasbiga doir atamalar: *reyting*, *yillik baho*, *sinf jurnali*, *pedkengash* va h.

Tikuvchilik kasbiga doir atamalar: *andoza*, *angishvona*, *qatim*, *bichiq* va b.

3-§. Shevaga xos so'zlar

Bir millatning ma'lum hududdagina yashaydigan vakillari tomonidan ishlatilib, faqat shu yerda yashovchi kishilarga tushunarli bo'lgan so'zlardir: xorazmcha: *momo* (buvi), *gashir* (sabzi), *moyak* (tuxum), *o'jak* (buzoq), *taxva* (do'ppi), *secha* (chumchuq), *taka* (yostiq), *hovva* (ha); farg'onacha: *shatta* (shu yerda), *valish* (ishkom) *paqir* (chelak); buxorocha *kallapo'sh* (do'ppi), *inak* (sigir), *nana* (ona); toshkentcha: *ada* (ota), *doda* (bobo). Shevaga xos so'zning bir varianti adabiy til uchun qabul qilinadi va shu so'z imlo va orfoepik lug'atlarda me'yoriy so'z sifatida beriladi (yuqoridagi misollarning qavs ichidagi variantlari o'zbek adabiy tili uchun me'yor bo'lib hisoblanadi).

4-§. Eskirgan soʻzlar

Kundalik hayotda ishlatilmaydigan boʻlib qolgan soʻzlar eskirgan soʻzlar deb ataladi. Jamiyat toʻxtovsiz rivojlanib boradi. Yillar oʻtishi bilan mehnat qurollari, kiyim-kechak, uy jihozlarining yangi nusxalari paydo boʻladi, eskilarining baʼzilari ishlatilmaydigan boʻlib qoladi, natijada ularni ifodalovchi soʻzlar ham bora-bora juda kam qoʻllanadi yoki isteʼmoldan chiqib ketadi. Masalan: *ashu* (qizil tuproq), *ashuq* (temir qalpoq, dubulgʻa), *aqru* (sekin)¹⁰. Eskirgan soʻzlar ikkita guruhga ajratiladi:

1) **tarixiy soʻzlar** – hozirda mavjud boʻlmagan narsa-hodisalarning isteʼmoldan butunlay chiqib ketgan nomlaridir: bunda soʻz oʻzi ifodalagan tushuncha bilan birgalikda eskiradi: *mingboshi, ellikboshi, kanizak, omoch, dodhoh, mumsik, xalfa, moʻndi...*

2) **arxaik soʻzlar** hozirda mavjud boʻlgan narsa-hodisalarning eskirib qolgan atamalaridir: bunda soʻz eskiradi, lekin tushuncha eskirmaydi, u boshqa soʻz bilan ifodalanadigan boʻlib qoladi. Bunday soʻzlar isteʼmoldan chiqish arafasida turgan, hozirgi tilda sinonimi boʻlgan soʻzlardir (qavs ichida hozirgi tildagi sinonimlari berilgan): *rayon* (tuman), *ekspress* (tezyurar), *oblast* (viloyat), *vrach* (shifokor), *xirurg* (jarroh), *injener* (muhandis), *redaktor* (muharrir), *redaksiya* (tahririyat), *ulus* (xalq), *bitik* (yozuv) va h.

Soʻzlar eskirogani kabi qoʻshimchalar ham eskirishi mumkin. Masalan, qadimgi oʻzbek tilida tushum kelishigining *-(i)g*, *-(i)gʻ* shakli, joʻnalish kelishigining *-ra/ru* kabi shakllari mavjud boʻlgan. shuningdek, *-(i)n* qoʻshimchali vosita kelishigi ham boʻlgan: *eligin tutdi* – qoʻli bilan ushladi¹¹.

5-§. Yangi soʻzlar

Fan, texnika va sanʼatning rivojlanishi bilan tilda yangi paydo boʻlgan tushunchalarning nomlarini ifodalovchi soʻzlar yangi soʻzlar deb ataladi: *xokkeychi, limonzor, fermer, teleminora, kompyuter, disket, sayt, fayl, mikrochip, shou, debat* va h. Bunday soʻzlarda yangilik boʻyogʻi sezilib turadi, yaʼni ular hali butun xalqimiz tomonidan bir xilda ishlatilmaydi.

¹⁰ Misollar olindi: Gʻ. Abdurahmonov, H. Rustamov, Ona tili. 11-sinf uchun darslik. Toshkent, "Oʻqituvchi" nashriyoti, 2004-yil, 30-bet.

¹¹ Maʼlumotlar olindi: Gʻ. Abdurahmonov, H. Rustamov, Ona tili. 11-sinf uchun darslik. Toshkent, "Oʻqituvchi" nashriyoti, 2004-yil, 30-bet.

6-§. Olinma soʻzlar

Dunyoda boshqa tildan soʻz olmaydigan, faqat oʻz soʻzlari bilangina ish koʻradigan til yoʻq. Rivojlanish (sivilizatsiya) shu darajada shirob bilan amalga oshmoqdaki, dunyoning eng chekkasida yashaydigan kichik qabilalar ham bu jarayondan chetda qolayotgani yoʻq. Natijada, ular ham boshqa tillardan kirgan soʻzlarni qoʻllashadi. Bir tildan boshqa tilga kirib oʻzlashib qolgan soʻzlar **olinma soʻzlar** deb ataladi. Masalan, hozirgi paytda oʻzbek tiliga kirib oʻzlashib qolgan va endi oʻzlashayotgan *avtobus, tramvay, radio, trolleybus, televizor, institut, kollej, litsey, gimnaziya* kabi soʻzlar olinma soʻzlardir.

Soʻzlarning bir tildan ikkinchi tilga oʻzlashishi davlatlar oʻrtasidagi siyosiy, madaniy, ijtimoiy va boshqa aloqalar asosida yuz beradi¹².

7-§. Evfemizmlar

Baʼzan biron bir tushunchani oʻz nomi bilan emas, shunga mos keladigan boshqa soʻzlar yoki iboralar bilan ifodalash talab qilinadi. Bunda muayyan millatning urf-odatlarini shunday qilishga undaydi. Masalan, *oʻtli* soʻzining maʼnosi *vafot etdi, narigi dunyoga ketdi, koʻzi yumildi* kabi bir qancha iboralar bilan beriladi.

Demak, aytilishi noqulay boʻlgan soʻzlar oʻrnida qoʻllangan silliq, yumshoq soʻzlar **evfemizmlar** deb yuritilgan ekan.

8-§. Noadabiy qatlam

Xalqimizning jonli tilida uchraydigan, ayrim shaxslarning feʼl-atvorini koʻrsatib turadigan soʻz, ibora va birikmalar noadabiy qatlamni tashkil etadi. Bu qatlam quyidagi guruhlarini oʻz ichiga oladi:

1) **jargon soʻzlar (fransuzcha jargon – “buzilgan til” degani)** – qiziqishlari, mashgʻulotlari umumiy boʻlgan odamlar (saroy aristokratiyasi, savdogarlar, otarchilar, talabalar, oʻquvchilar) tomonidan ishlatiladigan soʻzlardir: *oftobi olam* (podshoh), *tish* (guruch), *ellik olti* (ipak), *qaychi* (revizor) kabi.

2) **argo soʻzlar (fransuzcha argot – “lahja” degani)** oʻgʻrilar, bezorilar, qimorbozlar oʻrtasida ishlatiladigan yashirin maʼnoli soʻzlardir:

¹² N. Mahmudov va b. Ona tili. Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. “Maʼnaviyat” nashriyoti. T., 2004-yil. 194-bet.

loy, yakan (barchasi pul ma'nosini bildiradi), *hedana* (to'pponcha), *zamri* (qimirlama), *atamri* (ishingni davom ettir), *shuxer* (qoch), va b.

3) **vulgarizmlar** tilda mavjud bo'lgan so'kish va qarg'ish so'zlardir: *haromi, qizta'loq, yer yutkur, oqpadar* va b.

4) **varvarizmlar** tilda o'rinsiz ishlatiladigan chet so'zlar: *uspet qilolmadim, papasha, mumasha, nastroyeniye yaxshi, znachit, tak, vau, yess* va b.

9-§. Iboralar

Ikki va undan ortiq so'zdan tarkib topgan, yaxlit bir ko'chma ma'no ifodalaydigan, ta'sirchanlikka ega bo'lgan va ma'nosi bir so'zga teng keladigan so'zlar yoki gaplar **ibora (frazеologik birlik)** deyiladi: *qo'y og'zidan cho'p olmagan* (yuvosh), *kapalagi tashib ketdi* (cho'chidi), *og'zing qani desa qulog'ini ko'rsatadi* (lapashang) va h. Iboralar gap ichida bitta so'roqqa javob bo'ladi va yaxlit ko'rinishda bitta gap bo'lagi bo'lib keladi. Iboralar ko'proq so'zlashuv nutqida va badiiy asarlarda ishlatiladi. Ulardan unumli foydalanish nutqning ta'sirchanligini oshiradi. Til fanining iboralarni o'rganadigan bo'limi **frazеologiya** deb ataladi.

Iboralar o'rtasida ham o'zaro omonimlik, sinonimlik, antonimlik va paronimlik bo'lishi mumkin: **omonim** iboralar: *dam bermoq* (yel haydamoq) – *dam bermoq* (hordiq bermoq); *ko'z yummoq* – o'lmoq, *ko'z yummoq* – e'tibor bermaslik; *boshiga ko'tarmoq* – e'zozlamoq, *boshiga ko'tarmoq* – to'polon qilmoq; **sinonim** iboralar: *tegirmonga tushsa butun chiqadi* – *suvdan quruq chiqadi*; **antonim** iboralar: *yerga urmoq* – *ko'kka ko'tarmoq*; **paronim** iboralar: *yuragi tars yorilib ketayozdi* – *sabr-chidami tugamoq* – *yuragi qoq yorila yozdi* – *sevinganidan qattiq hayajonlanmoq*.

10-§. Tasviriy ifoda (parafraza)

Narsa-buyumning nomini aniq atamay, uni tasvirlab anglatadigan so'z **birikmasi tasviriy ifoda** (yoki **parafraza**) deyiladi: *qushlar* – *qanotli do'stlar*; *fazogirlar* – *samo lochinlari*; *makkajo'xori* – *dala malikasi*; *paxta* – *oq oltin*, *rassomlar* – *mo'yqalam sohiblari*. “Tasviriy ifodalar narsa va hodisalarning ikkinchi nomi hisoblanadi”¹³. Tasviriy ifodalardagi bitta so'z har doim o'z ma'nosida bo'ladi, shu bilan ular iboralardan farq qiladi. Tasviriy ifodalar ham omonimlik, sinonimlik

¹³ N. Mahmudov va b. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarning 5-sinfi uchun darslik “Ma'naviyat” nashriyoti. T., 2004-yil. 187-bet.

xususiyatlariga ega bo'lishi mumkin. **Omonim** tasviriy ifodalar: *aql gimnastikasi* – 1) matematika; 2) shaxmat, *qora oltin* – 1) neft; 2) ko'mir. **Sinonim** tasviriy ifodalar: *g'azal mulkining sultoni* va *o'zbek tilining asoschisi* – Alisher Navoiy; *uyg'onish fasli* va *fasllar kelinchagi* – bahor.

11-§. Lug'aviy birliklar haqida ma'lumot

Lug'aviy birlik deganda tilning lug'at boyligiga kiradigan barcha birliklar nazarda tutiladi. Bunga birinchi navbatda **so'z** kiradi. So'zga ma'no jihatidan teng keladigan barcha birliklar ham lug'aviy birlik hisoblanadi. Masalan, **ibora (frazcologik birikma), tasviriy ifoda, qo'shma so'z, juft so'z, takroriy so'zlar, birikmali so'zlar (oliy ma'lumotli yigit, O'zbekiston Respublikasi)** ma'nosi jihatidan so'zga teng. Demak, bular ham lug'aviy birliklardir.

12-§. Lug'atlar va ularning turlari

Tildagi jamiki so'zlar, ularning tarixi, izohi, imlosi kabi muhim masalalar bilan lug'atshunoslik shug'ullanadi. Mukammal tuzilgan lug'at va so'zliklar u yoki bu tilning boyligini o'zida to'playdi. Lug'atlar qadimdan yaratib kelingan. Masalan, Mahmud Koshg'ariy tomonidan XI asrda yaratilgan "Devonu-lug'otit-turk", XVI asrda usmonli turk tilida yaratilgan "Abushqa" lug'atlari tarixdan bizga ma'lum. Lug'atlar ikki guruhga bo'linadi:

1. Qomusiy lug'atlarda mashhur shaxslar, ilmiy, siyosiy, adabiy hamda ishlab chiqarishga xos tushunchalar, borliqdagi predmetlar, hodisalar haqida ma'lumot beriladi. "O'zbek milliy ensiklopediyasi", "Salomatlik ensiklopediyasi", "U kim, bu nima" kabi lug'atlar shular jumlasidandir.

2. Lingvistik (tilshunoslik) lug'atlar bir tilli va ko'p tilli bo'ladi. Bir tilli lug'atlarga **imlo lug'ati** (so'zlarni to'g'ri yozishga yordam beradi), **chappa (ters) lug'at** (so'zlar oxirgi harfi bo'yicha alfavit tartibida joylashtiriladi), **orfoepik lug'at** (so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishga yordam beradi), **morfem lug'at** (so'zlarni o'zak va qo'shimchalarga ajratishga yordam beradi), **o'zlashma so'zlar lug'ati** (chet tillardan kirgan so'zlarga ta'rif beriladi), **frazcologik lug'at** (iboralar lug'ati), **terminologik lug'at** (ma'lum fan sohasi bo'yicha atamalarga izoh beriladi), **izohli lug'atlar** (tilda mavjud bo'lgan so'zlarga izoh beriladi), **chastotali lug'atlar** (ma'lum asarlarda so'zlarning

qo'llanish darajasi haqida ma'lumot beradi), **paronimlar lug'ati** (tilda mavjud bo'lgan talaffuzdosh so'zlar haqida ma'lumot beradi).

2005-2006 yillarda yaratilgan "O'zbek tilining izohli lug'ati" besh jildidan iboratdir. Bu lug'atda so'zlarning o'z va ko'chma ma'nolari haqida to'la ma'lumot beriladi.

Bunday lug'atlar ma'lum bir ijodkor asarlari bo'yicha ham yaratilishi mumkin. Masalan, Alisher Navoiy asarlari uchun yaratilgan 4 tomlik lug'atda 60 000 dan ortiq so'z berilgan.

Ko'p tili lug'atlarga esa tarjima lug'atlari kiradi. O'zbek tilida mavjud bo'lgan barcha so'zlar (shu jumladan, sheva so'zlari ham) yig'ilsa, 100-120 ming so'zdan oshib ketadi¹⁴

Leksik tahlil namunasi	
1. So'zning atash (lug'aviy) ma'nosi.	5. Umumxalq ishlatadigan so'zmi yoki umumxalq ishlatmaydigan so'zmi?
2. So'zning bir ma'noli yoki ko'p ma'noli ekanligi aniqlanadi.	6. Gap tarkibidagi ibora va tasviriy ifodalar aniqlanib, ma'nolari izohlanadi.
3. Ma'no ko'chgan bo'lsa, ko'chish usuli aniqlanadi.	
4. So'zning omonimlik, sinonimlik, antonimlik, paronimlik xususiyatlari aniqlanadi.	

7-MAVZU: MORFOLOGIYA

1-§. Morfologiya haqida umumiy ma'lumot

Siz oldingi mavzularda tilshunoslik bo'limlaridan bo'lmish **grammatikaning** ikkita qismidan, ya'ni **morfologiya** va **sintaksis** qismlaridan iborat ekanligi haqida ma'lumotga ega bo'lgansiz. "So'zlarning grammatik ma'nolari va ularni ifodalovchi grammatik shakllarni o'rganuvchi tilshunoslik bo'lini morfologiya sanaladi".¹⁵ Morfologiyaga berilgan mazkur ta'rifni tahlil qilamiz. **Birinchidan**, grammatik ma'no nima? Tilimizdagi so'zlarning ko'pchiligi atash ma'nosiga ega ekanligini bilasiz. Masalan, *qalam* so'zining atash ma'nosi "yozuv quroli", *sariq* so'zining atash ma'nosi "rang", *olti* so'zining atash ma'nosi "miqdor nomi", *hormoq* so'zining atash ma'nosi "bir

¹⁴ G. Abdurahmonov, [I. Rustamov]. Ona tili. 11-sinf uchun darslik. T., "O'qituvchi" nashriyoti, 2004-yil, 11-bet.

¹⁵ N. Mahmudov va b. Ona tili. Umumta'lim maktablaring 6-sinfi uchun. T., 2005-y 14-bet.

nuqtadan ikkinchi nuqtaga tomon harakatlanmoq”, *bugun* soʻzining atash maʼnosi “nutq soʻzlanib turgan kun” kabi maʼnolardir. Bu soʻzlar atash maʼnosidan tashqari, shu maʼno ustiga qoʻshiladigan turli maʼnolarni ham ifodalaydi. Masalan, *qalam* soʻzi *nima?* degan soʻroqqa javob boʻlib, maʼlum bir soʻzlar guruhiga kiradi, birlik, kelishik maʼnolariga ega, gap ichida maʼlum bir vazifani bajaradi: *Qalam (ega) topildi*. Yuqoridagi boshqa soʻzlar ham shu kabi atash maʼnolaridan boshqa maʼnolarga ega soʻzlardir. Demak, soʻzlarning qaysi guruhga mansubligi, shu guruh uchun umumiy boʻlgan turli maʼnolar va shu soʻzning gap ichida maʼlum vazifa bajarishi **grammatik maʼno** deb yuritiladi. **Ikkinchidan**, grammatik shakl nima? Yuqoridagi *qalam* soʻzi shu shaklida birlik va bosh kelishik maʼnolarini ifodalayapti, *qalamlar* shaklida koʻplik maʼnosini, *qalamim* shaklida esa egalik maʼnosini ifodalayapti. Demak, har bir grammatik maʼno uchun mos shakl mavjud ekan. Ana shu shakllar **grammatik shakl** deb yuritiladi.

Soʻzlarning leksikologiya boʻlimida oʻrganiladigan atash maʼnolari soʻzning oʻzak yoki negiz qismi yordamida ifodalanaveradi: *uy* - inson yashaydigan joy; *ikki* - miqdor tushunchasi; *kel* - harakat tushunchasi. Grammatik maʼno esa quyidagi vositalar yordamida ifodalanadi:

1. Qoʻshimchalar yordamida: *uyga, ukam, kelsa, boraman*.
2. Yordamchi soʻzlar vositasida: *qalam bilan yozdi, sen uchun oldim; men ham boraman; yozdi, ammo oʻqimadi*.
3. Soʻz tartibi orqali: *keng koʻcha* (birikma) - *Koʻcha keng* (gap).
4. Ohang yordamida: *Dars tugadi*. (darak gap) *Dars tugadi?* (soʻroq gap) *Dars tugadi!* (undov gap)
5. Soʻzlarni juftlash va takrorlash orqali: *qozon-tovoq* (jamlash maʼnosi), *baland-baland* (kuchaytirish maʼnosi) *binolar*.
6. Urgʻu yordamida: *gullar* (ot) - *gillar* (feʼl), *yigitcha* (ot) - *yigitcha* (ravish), *olma* (ot) - *olma* (feʼl) - bunda soʻz turkumlari oʻzgarayapti, demak, grammatik maʼno oʻzgaradi.

2-§. Soʻz tarkibi

Soʻzlar kopincha tarkibiy jihatdan turli qismlardan iborat boʻladi: *Mustaqil-lik-ning 18 yil-lik bayram-i nishon-la-n-di*. Koʻrinyaptiki, gap tarkibidagi soʻzlar atash maʼnosini yoki grammatik maʼnoni ifodalaydigan qismlarga boʻlindi. Bu qismlar **asos** va **qoʻshimchalar** deb yuritiladi.

Soʻzning tub (atash) maʼnosini bildirib, mustaqil qoʻllana oladigan qism **asos** deb ataladi: **gʻulzor**, **bogʻbon**, **chizgʻich**, **paxtakor**. Asos soʻzdagi maʼnoli qismlarning yetakechisi boʻlib, u boshqa maʼnoli qismlarga boʻlinmaydi. Asos soʻz tarkibida doim qatnashadi.

Asosga qoʻshilib, turli maʼnolarni ifodalaydigan yoki soʻzlarni bogʻlash uchun xizmat qiladigan qism **qoʻshimcha** deyiladi: **tokzor**, **qizcha**, **yoʻzgi**, **kattaroq**, **ishla**, **keldi**, **birinchi**, **ishni**. Qoʻshimchalar soʻz tarkibida qatnashmasligi ham mumkin, ular ayrim qoʻllanmaydi, doim oʻzakka qoʻshilib keladi.

Qoʻshimchalar vazifasi va soʻzga qoʻshilib anglatadigan maʼnosiga koʻra ikki turga boʻlinadi:

1. Soʻz yasovchi qoʻshimchalar asosga qoʻshilib, yangi maʼnoli soʻz hosil qiladigan qoʻshimchalardir: *oʻt - oʻtloq, arva - arrala, kuch - kuchli, hosil - serhosil*. Soʻz yasovchi qoʻshimchalar unumli (*-li, -la, -chi, ser-, -dosh, -kor*) va unumsiz (*-vul, -agʻon, -chil, -in, -a*) boʻlishi mumkin.

Diqqat: Soʻzlarni asos va soʻz yasovchi qoʻshimchalarga ajratishda quyidagi qoidaga rioya qiling: **asos va undan soʻz yasovchi qoʻshimcha yordamida yasalgan soʻz maʼno jihatidan oʻzaro bogʻlangan boʻlishi kerak:** *kitob* (oʻqiladigan narsa) – *kitobxon* (shu oʻqiladigan narsani oʻqiydigan shaxs).

2. Shakl yasovchi qoʻshimchalar asosga qoʻshilib, maʼnoni bir oz oʻzgartiradigan yoki soʻzlarni oʻzaro bogʻlashga xizmat qiladigan qoʻshimchalardir. Bu qoʻshimchalar bajaradigan vazifasi hamda maʼnolariga koʻra ikki guruhga boʻlinadi:

1) lugʻaviy shakl yasovchi qoʻshimchalar asosga qoʻshilib, unga koʻplik, kichraytirish, erkalash, chegaralash, kamlik, oshirish, kuchaytirish, gumon, taxmin kabi maʼnolarni ifodalaydigan qoʻshimchalardir: **uycha**, **kitoblar**, **kattaroq**, **ozgina**, **yurib**, **onajon**, **hura**, **oqaringira(di)**, **chayqa**, **tepkila**.

2) sintaktik shakl yasovchi qoʻshimchalar soʻzlarni bir-biriga bogʻlaydigan qoʻshimchalardir. Bularga **kelishik** (*kitobni oʻqidi, uyga ketdi, daftarning varagʻi*), **egallik** (*maktabimiz hovlisi, mening ukam, talabalar uy*), **shaxs-son** (*biz keldik, men bordim, sen kelding*) qoʻshimchalari kiradi. Bu qoʻshimchalar yana **sintaktik munosabat shakllari** ham deyiladi.

O'zbek tilida qo'shimchalarning asosga qo'shilish tartibi, odatda, quyidagicha: asos + so'z yasovchi qo'shimcha + lug'aviv shakl yasovchi qo'shimcha + sintaknik shakl yasovchi qo'shimcha: kitob + xon + lar + ning.

Qo'shimchalar tuzilishiga ko'ra 2 xil bo'ladi:

1. Sodda qo'shimchalar boshqa qo'shimchalarga ajralmaydi: *aqli.*

2. Murakkab qo'shimchalar kamida ikkita qo'shimchaning qo'shilishidan hosil bo'ladi: *dehqonchilik, odamgarchilik, yordamlash, otlar, uydagi, yuzlab, butunlay, ochiqchasiga, tortqila, xomligicha, tepkila, turtkila, yugurgilamoq, ezgilamoq, akalarcha.* Bunday qo'shimchalar ma'lum bir so'z tarkibidagina ajralmas holatga kelib qolgan, boshqa o'rinlarda ular tarkiban ajratilishi mumkin: *odamgarchilik* so'zi tarkibidagi - *garchilik* murakkab qo'shimchasi *zargar, ishchi, tinchlik* so'zlarida uchta mustaqil sodda qo'shimcha sifatida mavjuddir.

3-§. So'z yasalishi

So'zlar tub va yasama bo'lishi mumkin.

Tub so'zlar quyida berilgan bironta usul yordamida yasalmaydigan so'zlardir. Bunday so'zlar tarkibiy jihatdan asos va so'z yasovchi qo'shimchalarga bo'linmaydi. lekin ular tarkibida shakl yasovchi qo'shimchalar qamashishi mumkin: *gul, kitoblar, daftar, uycha, qalamim.*

Yasama so'zlar quyida berilgan usullardan biri yordamida hosil qilinadigan yangi so'zlardir: *guldor, ra'nogul, uyma-uy.*

Turli usullar yordamida so'z hosil qilinishi so'z yasali deb ataladi. O'zbek tilida so'zlar asosan besh xil usul bilan yasaladi. Bu usullar yordamida **ot, sifat, fe'l, ravish** turkumiga oid so'zlar yasaladi. Olmosh, son va yordamchi so'zlar yasalmaydi.

1. So'z yasovchi qo'shimchalar bilan (affiksatsiya yoki morfologik usul): *ishchi, aqli, ishla, yashirin.* Bitta asosdan yasalgan so'zlar **asosdosh so'zlar** deb ataladi: *suvi, suvsiz, suvdor, suvchi.*

2. So'zlarni qo'shib, juftlab so'z yasashda (kompozitsiya yoki sintaktik usul) qo'shma va juft so'zlar yasaladi: *qora + mol = qoramol, ko'z + oynak = ko'zoynak, idish + tovoq, apil + tapil, unda + bunda.* Birdan ortiq so'zning birikishidan yasalgan so'zlar qo'shma so'z deyiladi: *choyquti, gultojxo'roz, sotib oldi, himoya qildi, bir oz, rahmdil, O'rta Osiyo, Oliy Majlis.* Ikkita so'zning juftlanishidan yasalgan so'zlar juft so'zlar deyiladi: *birin-ketin, qovun-tarvuz, omon-eson jiz-biz* (ovqat

ma'nosida). Juft so'zlarning barchasi ham yasama hisoblanmaydi, ikkita so'z juftlangandan keyin yangi ma'no ifodalansagina juft so'z yasalgan bo'ladi: *chol-kampir*, *aka-uka*, *katta-kichik* kabi so'zlar yasama emas. Bu so'zlarda yo ma'no umumlashgan bo'ladi, yoki ma'no kuchaytiriladi.

3. Qisqartma usulda so'zlar turli ko'rinishda qisqartirib qo'shish (abbreviatsiya) yo'li bilan yasaladi. Bular **qisqartma so'zlar (voki abbreviaturalar)** deyiladi. Qisqartirib so'z yasash faqat otlarda uchraydi: *elektron hisoblash mashinasi* - *EHM*, *Mustaqil davlatlar hamdo'stligi* -- *MDH*, *ijroiya qo'mita* - *ijroqo'm*.

4. Bir turkumdan boshqa turkumga so'z ko'chishi yordamida so'z yasaliishi (semantik usul): sifat va fe'l otga, son ravishga o'tadi: *o'g'il bola* (*o'g'il* - sifat) *O'g'li keldi* (otga o'tgan). *U soat birga* (son) *keldi*. *Akasi bilan birga* (ravish) *keldi*. *O'quv*, *yozuv*, *qurilish* (fe'l otga o'tgan). Boshqa turkumga ko'chgan so'zning ma'nosi va gapdagi vazifasi ham o'zgaradi.

5. So'zlarni takrorlash yordamida so'z yasaliishi. Bunda so'zlar takrorlanib yangi so'zlar yasaladi: *paqpaq* (o'yin), *tur-tur* (turish), *bipbip* (avtobus), *pat-pat* (mototsikl), *xola-xola* (o'yin), *manman*, *yo'l-yo'l* (rang), *es-es* (zo'rg'a). Takroriy so'zlarning hammasi ham yasama emas. Bunda ham yangi ma'no yasalsagina yasama so'z hisoblanadi: *tez-tez*, *katta-katta* kabi takroriy so'zlar yasama emas, bunda ma'no kuchaytirilgan, xolos.

So'z tarkibi va so'z yasaliishi bo'yicha tahlil namunasi:	
1. So'zning asos va qo'shimchalarini aniqlang.	3. Qo'shimchalarning tuzilishiga ko'ra turlarini aniqlang.
2. Qo'shimchalarning vazifalariga ko'ra turlarini aniqlang.	4. So'z yasama bo'lsa, uning qaysi usul bilan yasalganligini aniqlang.

4-§. So'z turkumlari haqida umumiy ma'lumot

Ma'lumki, har qanday fan tabiat va jamiyatda mavjud bo'lgan turli narsa va hodisalarni, inson bilan bog'liq xususiyatlarni o'rganadi. Ularni o'rganish esa mavjud bo'lgan narsa, xususiyat va hodisalarni to'plamlarga bo'lishdan boshlanadi: "O'rganish uchun olingan turli narsa, voqea-hodisalar yig'indisi **to'plam** deyiladi. To'plamni o'xshash va farqli belgilar asosida ichki guruhlariga bo'lish **tasnif** hisoblanadi"¹⁶. So'zlarni

¹⁶ N.Mahmudov va b. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun. T., 2005-yil, 26-bet.

turkumlarga ajratish juda qadimdan boshlangan. qadimgi hindlar turkumlarni uchga ajratishgan: **otlar, fe'llar, yordamchilar**. Arablar ham uchta turkumni farqlashgan: **ismlar, fe'llar, yordamchilar**. Qadimgi yunonlar, jumladan, Arastu fe'l va yordamchilarni ajratgan holda ismlar ichidan sifatlar, sonlar va olmoshlarni farqlaganlar (demak, oltita turkumni farqlashgan). G'arb va rus tilshunoslari mustaqil so'z turkumarini oltitaga ajratadilar: **ot, sifat, son, olmosh, fe'l va ravish**. Rus tilshunoslari ot, sifat, son va olmoshni ism bildiruvchi so'zlar sifatida ajratadilar. Turkiy tilshunoslikda ham qadimdan **ot, sifat, son va olmoshlarni** ajratishgan. Ma'lumki, ot, sifat, son va olmoshlar egalik, kelishik va ko'plik shakllari bilan o'zgaradi. Egalik va kelishik shakllari bu turkumlarni, shuningdek, harakat nomi, sifat-dosh va taqlid so'zlarni ham o'zgartirishi mumkin. Shu sababli egalik, kelishik va ko'plik shakllari bilan o'zgaradigan barcha turkumlarni bitta umumiy nom – **ismlar** deb birlashtirish mumkin.

Tildagi so'zlarning umumiy grammatik ma'no va vazifalariga ko'ra ma'lum guruhlariga bo'linishi **so'z turkumlari** deb yuritiladi. So'z turkumlari quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. Mustaqil so'z turkumlari lug'aviy ma'noga ega bo'lib, biror so'roqqa javob bo'ladigan, gap ichida ma'lum sintaktik vazifa bajaradigan so'zlardir. Bu guruhga **ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish** kiradi.

2. Yordamchi so'zlar yakka holda ma'no anglatmaydigan, gap bo'lagi bo'la olmaydigan, grammatik ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladigan so'zlardir. Ular mustaqil so'zlar va ayrim gaplar orasidagi munosabatni anglatishga xizmat qiladi, so'zga va gapning mazmuniga turli qo'shimcha ma'nolar qo'shadi. Yordamchi so'zlarga **ko'makchi, bog'lovchi, yuklama** kiradi.

3. Alohida olingan guruh so'zlar lug'aviy ma'no bildirmaydigan, lekin ba'zan gap bo'lagi vazifasini bajaradigan so'zlardir. Bularga **modal so'zlar, undov so'zlar, taqlid so'zlar** kiradi.

5-§. Ismlarning lug'aviy va munosabat shakllari

Gap tarkibida ismlar turli shakllarda kelishi mumkin. Bu shakllar ikki xildir:

1. Ismlarning lug'aviy shakllari deganda ularning ko'plik, kichraytirish, erkalash, hurmatlash, qiyoslash ma'nolarini ifodalaydigan qo'shimchalarni olgan shakllar tushuniladi: bolalar, kattalar, qushcha, toychoq, yaxshigina, senday va h.

2. Ismlarning munosabat shakllari deganda quyidagi shakllar tushuniladi:

1) egalik qo'shimchalarini olgan shakllari: *kitobim, kichigi, beshovi, kimim, buguni*;

2) kelishik qo'shimchalarini olgan shakllari: *uyini, menga, beshni*;

3) *-man, -san, -dir* qo'shimchalarini olgan shakllari: *talabaman, o'qiysan, sensan, ustozimdir*;

4) *bo'lmoq, hisoblanmoq, sanalmoq* so'zlari: *ukasi bo'laman*.

8-MAVZU: MUSTAQIL SO'Z TURKUMLARI. OT

1-§. Mustaqil so'zlar haqida ma'umot

Lug'aviy ma'no ifodalaydigan, ma'lum so'roqqa javob bo'ladigan va ma'lum gap bo'lagi vazifasini bajaradigan so'zlar **mustaqil so'zlar** deb ataladi: *daftar* (nima?), *kichik* (qanday?), *olti* (necha?), *men* (kim?), *o'qimoq* (nima qilmoq?), *bugun* (qachon?).

Mustaqil so'zlar guruhiga quyidagi turkum so'zlar kiradi: **ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish**.

2-§. Otlarning ta'rif va leksik-grammatik xususiyatlari

Kimsa, narsa-buyum va joy nomini bildiradigan hamda *kim? nima? qayer?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladigan so'zlar turkumi **ot** deb ataladi.

Otlar kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanadi, birlik va ko'plik sonda ishlatiladi (kelishik va son shakli ularning doimiy xususiyatidir), egalik qo'shimchalarini oladi (bu doimiy xususiyat emas).

Otlar sifat o'rnida qo'llanishi mumkin: *asfalt yo'l, oltin bilaguzuk, temir sandiq*.

Otlar gapda bosh bo'lak, ikkinchi darajali bo'lak, shuningdek, undalma bo'lib keladi: *Onam parrandachilik fermasida ishlaydi. Bugungi ishni ertaga qo'yma! Bolalar, ko'cha harakati qoidalariga rioya qiling!*

3-§. Otlarning ma'no jihatdan turlari

1. Atoqli otlar va ularning turlari

Ayrim shaxs, mavjudot yoki predmetga atab qo'yilgan otlar **atoqli otlar** deyiladi. Ular quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1) kishilarning ismi, familiyasi, taxallusi: *Rahim Mahmudov, Oybek*; 2) hayvonlarga atab qo'yilgan nomlar: *Olapar, To'rtko'z, Targ'il, Boychibor, Raxsh, G'irko'k*; 3) joy nomlari (bularga oddiy ko'cha nomlaridan tortib qit'a nomlarigacha barchasi kiradi): *Navoiy ko'chasi, Toshkent shahri, Pomir tog'i, Osiyo qit'asi, Kavkazorti, Boltiqbo'yi*; 4) tashkilot, muassasa va idora nomlari: *O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Nizomiy nomli TIDPU*; 5) kitob, gazeta, jurnal, kinofilm, spektakl nomlari: *"O'tgan kunlar" romani, "Ma'rifat" gazetasi, "Kelinlar qo'zg'oloni" spektakli*; 6) tarixiy voqealar, bayram nomlari: *Mustaqillik kuni, Navro'z bayrami*. 7) suv havzalari va inshoot nomlari: *Orol dengizi, Amudaryo, Katta Farg'ona kanali, Tallimarjon suv ombori*.

Ko'pchilik atoqli otlar turdosh ot yoki boshqa biron so'z turkumi asosida vujudga keladi: *Po'lat, Go'zal, Sakson ota, Kimsan, Sotiboldi, Ko'paysin*. Ba'zan atoqli otlar turdosh otga aylanishi ham mumkin: *amper* (tok o'lehoivi), *xosiyatxon* (atlas turi), *makintosh* (kiyim turi).

2. Turdosh otlar va ularning turlari

Bir turdagi shaxs, narsa, o'rin-joy, faoliyat-jarayon¹⁷ ning umumiy nomini bildirgan otlar **turdosh otlar** deb ataladi: *shahar, odam, maktab, to'y*.

Turdosh otlar quyidagi turlarga bo'linadi:

1) **shaxs otlari** shaxslarni yoshiga, yashash joyiga, mansab-unvoniga, kasb-koriga, ijtimoiy holatiga, qarindoshlik darajasiga, nasl-nasabiga ko'ra nomlab keladigan otlardir¹⁸: *ota, ona, o'g'il, shahzoda, professor, kampir, bola, agronom, rais*. Bu otlar **kim?** so'rog'iga javob bo'ladi.

2) **narsa otlari** jonli va jonsiz narsalarning nomini bildiradigan otlardir¹⁹: *olma, danak, halvo, arslon, pichoq, oy, chuchvara* va h. Bu otlar **nima?** so'rog'iga javob bo'ladi.

3) **o'rin-joy otlari** **qayer?** (ba'zan **nima?**) so'rog'iga javob bo'ladigan otlardir: *qishloq, ko'cha, o'tloq, yo'l, to'z, olchazor,*

¹⁷ N.Mahmudov va b. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun. T., 2005-y. 104-bet.

¹⁸ N.Mahmudov va b. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun. T., 2005-y. 105-bet.

¹⁹ N.Mahmudov va b. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun. T., 2005-y. 108-bet.

maydon, hovli, bostirma, molxona, qo'ra, do'kon, mehmonxona, ostona, ayvon, uy, qo'riqxon.

4) faoliyat-jarayon otlari kimsalarning yoki narsalarning faoliyat jarayonini bildiruvchi otlardir: *mehribonlik, ezmalik, chopiq, g'allachilik, bardosh, sayohat, xayrlashuv, shofyorlik, bilim, duradgorlik, ovoragarchilik, ipakchilik, dehqonchilik, terim.*

5) aniq otlar beshta sezgi (ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish, teri orqali sezish) yordamida sezish mumkin bo'lgan predmetlarni ifodalaydi va shaxs otlari, qavm-qarindoshlik otlari, kasb-koriga ko'ra shaxs otlari, hayvonot otlari, daraxt va o'simlik otlari, narsa-buyum otlari, moddalarni ifodalovchi otlar, o'rin-joy otlari, payt otlari kabi guruhlarga bo'linadi: *kitob, tovush, havo, shahar, daqiqa.*

6) mayhum otlar ong yordamidagina idrok qilinadigan tushunchalarni ifodalaydi va belgi-xususiyat otlari, munosabat ifodalovchi otlar, harakat-holat otlari, voqea-hodisa otlari, kasb-kor otlari, faoliyat ifodalovchi otlar kabi guruhlarga bo'linadi: *qalb, dev, g'azab, holat, hunar, did, hasad, o'kinch, yaxshilik.*

4-§. Otlarning lug'aviy shakllari haqida ma'lumot

Otlarning **birlik-ko'plik (son)**, **kichraytirish-erkalsh**, **qiyoslash** shakllari ularning lug'aviy shakllari hisoblanadi.

1. Otlarning son shakllari

Otlar birlik va ko'plik sonda keladi. Birlik sondagi otlar bir predmetni bildiradi: *uy, daftar, bola.* Ko'rinyaptiki, birlik shaklining maxsus qo'shimchasi yo'q. Ko'plik sondagi otlar birdan ortiq predmetni bildiradi. Otlardagi ko'plik ma'nosi quyidagicha ifodalanadi: 1) morfologik usulda ko'plik *-lar* qo'shimchasi orqali ifodalanadi: *bolalar, uylar.* 2) leksik usulda ko'plik ma'nosi qo'shimchasiz holda maxsus so'zlar yordamida ifodalanadi: *hir quncha odam, ming-ming daraxt, beshta daftar.* 3) leksik-morfologik usulda bu ikkala usul aralash ifodalanadi: *Ko'p ota-onalar kelishdi.*

Harakat-holat, belgi nomini bildirgan otlar, donalab sanalmaydigan narsa va jism nomlari, juft predmetlarni bildiruvchi otlar va atoqli otlar **faqat birlikda** qo'llanadi: *do'stlik, un, ko'z, Muattar* va h.

-lar qo'shimchasi ko'plik ma'nosidan tashqari quyidagi ma'nolarni ifodalaydi: 1) narsalarning turini, navini, xilini: *Do'konga yog'lar*

(guruchlar, suvlar...) keltirildi; 2) jamlikni: *Ma'muraxonlar* kelishdi; 3) hurmatni: *Dadamlar ishlaydilar*; 4) kinoyani: *Janoblari kelibdilar*-da; 5) kuchaytirishni: *Boshlarim* og'rib ketdi; 6) taxminni: *Soat beshlarda* keladi.

-lar ko'rsatkichi otlardan tashqari olmosh, son, sifat, fe'l, ravish turkumidagi so'zlarga ham qo'shilishi mumkin: *bular, kimlar, bizlar, tushuntirishlar, kattalarni, beshlar, ilgarilari, kelganlar* kabi. Bu ko'rsatkich fe'lga qo'shilganda tuslovchi tarkibida keladi: *boradilar* (3-shaxs tuslovchi tarkibida).

2. Otlarning kichraytirish, hurmatlash va erkalash shakllari

Nutqimizda kichraytirish, hurmatlash va erkalash otlari ham qo'llanadi. Bunday otlar hurmatlash, kichraytirish, ba'zan esa ham kichraytirish, ham erkalash ma'nolarini anglatadigan quyidagi qo'shimchalar bilan yasaladi:

-cha:	<i>Akbarcha</i> (kesatish ma'nosida), <i>uycha, ro'molcha, kitobcha</i>
-choq,-chak,-chiq:	<i>qo'zichoq, kelinchak, qopchiq</i>
-(a)loq:	<i>qizaloq, bo'taloq</i>
-jon:	<i>ukajon, Rahimjon</i>
-xon:	<i>Odilxon, Salimaxon</i>
-oy:	<i>Qunduzoy, Tursunoy</i>
-begim:	<i>Nodirabegim</i>
-nisa:	<i>Zebunnisa</i>
-bibi:	<i>Oyshabibi</i>
-bek:	<i>Otabek</i>
-xo'ja:	<i>Akbarxo'ja</i>
-gina:	<i>qizginam, bolaginas</i>

D i q q a t ! **-gina** qo'shimchasi kichraytirish, erkalashdan tashqari, achinish ma'nosini ham ifodalaydi. Bu qo'shimcha **-gina** ayiruv yuklamasi bilan omonimdir. Farqlari: **-gina** yuklamasi barcha qo'shimchalardan keyin qo'shiladi; **-gina** yuklamasi urg'u olmaydi, **-gina** qo'shimchasi esa urg'u olishi mumkin.

9- MAVZU: OTLARNING MUNOSABAT SHAKLLARI, YASALISHI VA TUZILISH TURLARI

5-§. Otlarning munosabat shakllari haqida ma'lumot

Otlarni boshqa so'zlarga bog'lash uchun xizmat qiladigan shakllar ularning **munosabat shakllari** hisoblanadi. Bularga otlarning egalik, kelishik shakllari, shuningdek, otlarni kesim sifatida shakllantirib, egaga bog'laydigan shakllar kiradi. Otlarning egalik va kelishik shakllari yordamida o'zgarishi **turlanish** deb yuritiladi.

1. Otlarning egalik shakllari

Otlarga qo'shilib, shu ot ifodalagan tushunchaning uch shaxsdan (so'zlovchi, tinglovchi, o'zga) biriga tegishli ekanini bildiradigan qo'shimchalar **egalik qo'shimchalari** deb ataladi. Egalik qo'shimchalari oxiri unli bilan tugagan otlarga birlikda *-m, -ng, -si*; ko'plikda *-miz, -ngiz, -(lar)i* shaklida; oxiri undosh bilan tugagan otlarga esa birlikda *-im, -ing, -i*; ko'plikda *-imiz, -ingiz, -(lar)i* shaklida qo'shiladi:

Shaxs / son	Birlik	Ko'plik
1-shaxs	<i>dalam, kitobim</i>	<i>dalamiz, kitobimiz</i>
2-shaxs	<i>dalang, kitobing</i>	<i>dalangiz, kitobingiz</i>
3-shaxs	<i>dalasi, kitobi</i>	<i>Dala(lar)i, kitob(lar)i</i>

Egalik qo'shimchalarining 3-shaxs shakli joy nomlarini bildiruvchi so'zlar bilan qo'llanganda, tegishlilik, egalik ma'nosini emas, balki xoslik, umundan ajratilganlik ma'nolarini ham ifodalaydi. Bunday paytda egalik qo'shimchasini olgan so'z bog'lanib kelgan so'z tarkibidagi qaratqich kelishigi qo'shimchasi tushiriladi²⁰: *Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi* va h.

Ba'zi so'zlar tarkibidagi egalik qo'shimchalari ajralmaydigan holatga kelib qolgan: *kechasi, kunduzi, oldinlari*.

K va *q* undoshi bilan tugagan otlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, o'zak-negiz oxiridagi jarangsiz *k* undoshi jarangli *g* tovushiga, jarangsiz *q* undoshi jarangli *g** undoshiga aylanadi va *koptogi, tuprog'i* kabi yoziladi.

²⁰ N.Mahmudov va b. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 7-sinfi uchun. T., 2005-yil. 39-bet.

Og'iz, burun, zahar kabi otlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, ikkinchi bo'g'indagi qisqaroq aytiladigan *u, i, a* unlilari tushib qoladi: og'zi, burni, zahri. Obro', parvo so'zlariga egalik qo'shimchasi qo'shilganda esa y tovushi orttiriladi: *parvoyi, obro'yim*.

Singl-i-si, shun-i-si, bun-i-si so'zlarida egalik qo'shimchalari ikki marta qo'shilgan.

Egalik qo'shimchalari ot turkumidan tashqari harakat nomi va sifatdoshlarga ham qo'shilishi mumkin. Bunda egalik qo'shimchalari harakat bajaruvchisining shaxs va sonini ifodalab keladi, shuning uchun harakat nomi va sifatdoshlardan oldin qaratqich kelishigidagi so'zning bo'lishi shart emas: *mening o'qiganim* deyish o'rniga *o'qiganim, uning ishlashi* deyish o'rniga *ishlashi* desa ham bo'laveradi.²¹

2. Otlarning kelishik shakllari

Otlarni boshqa so'zlarga tobe qilib bog'lash uchun xizmat qiladigan qo'shimchalar **kelishik qo'shimchalari** deyiladi: *shaharda yashaydi* birikmasidagi *-da* qoshimchasi "yashamoq" degan harakatning bajarilish o'rnini izohlab kelyapti, izohlayotgan so'z esa tobe so'z hisoblanadi. Demak, kelishik qo'shimchasi har doim tobe qismga qoshilar ekan. Kelishik shakllari otlarning gapda bajaradigan sintaktik vazifalarini belgilab beradi. Otlarda oltita kelishik shakli mavjud:

№	Kelishik nomi	Qo'shimchasi	Misollar
1.	Bosh kelishik	-	<i>Bola, daftar</i>
2.	Qaratqich kelishigi	<i>-ning, -n</i>	<i>Bolaning, daftarning</i>
3.	Tushum kelishigi	<i>-ni, -n</i>	<i>Bolani, daftarni</i>
4.	Jo'nalish kelishigi	<i>-ga, -ka, -qa,</i>	<i>Bolaga, eshikka, oqqa</i>
5.	O'rin-payt kelishigi	<i>-da</i>	<i>Bolada, daftarda</i>
6.	Chiqish kelishigi	<i>-dan</i>	<i>Boladan, daftardan</i>

Bosh kelishikning maxsus qo'shimchasi yo'q va bu kelishikdagi otlar ko'pincha ega (*Dars boshlandi.*), ot-kesim (*Mening ukam – talaba.*), undalma (*Og'ayni, bugun birga dars tayyorlaylik.*), ba'zan sifatlovchi aniqlovchi (*Mashina asfalt yo'lga chiqib oldi.*) vazifalarini bajaradi.

Qaratqich kelishigidagi ot doim ot bilan bog'lanadi va qaratqich aniqlovchi vazifasini bajaradi: *maktabning hovlisi, kitobning varag'i.*

²¹ N Mahmudov va b. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 7-sinfi uchun. T., 2005-yil, 40-bet.

Bu kelishik shaklidagi ot **qaraqich**, u bog'langan so'z esa **qaralmish** deyiladi; qaralmish doim **egalik** qozshimchasi olgan shaklda bo'ladi. Qaratqich va qaralmish o'rtasida so'z qatnashmasa, **-ning** qo'shimchasi tushirilishi mumkin: *cho'l havosi, daftar varag'i*. Agar ikkalasining o'rtasida biron-bir so'z ishtirok etsa, qaratqich tarkibida egalik qo'shimchasi mavjud bo'lsa, qaratqich qo'shimchasi turdosh otlardan boshqa so'zlarga (atoqli otlarga, olmoshlarga, sifatdoshlarga) qo'shilsa, **-ning** qo'shimchasi tushirilmaydi: *cho'lning mayin havosi, daftarimning varag'i, Salimning ukasi, mening akam, o'qiganning foydasi, o'nning yarmi, ertaning bolasi*.

Tushum kelishigidagi ot doim o'timli fe'l bilan bog'lanadi va vositasiz to'ldiruvchi vazifasini bajaradi: *maktabni sevish, kitobni o'qish*. Bunday otlar bilan o'timli fe'l o'rtasida so'zlar ishtirok etmasa, tushum kelishigi qo'shimchasi tushirilishi mumkin: *hikoya(ni) yozish, paxta(ni) terish*. Agar ikkalasining o'rtasida biron-bir so'z ishtirok etsa, tushum kelishigidan oldin egalik qo'shimchasi mavjud bo'lsa, tushum kelishigi qo'shimchasi turdosh otlardan boshqa so'zlarga (atoqli otlarga, olmoshlarga, sifatdoshlarga) qo'shilsa, **-ni** qo'shimchasi tushirilmaydi: *hikoyani bugun yozmoq, singlisini uzatmoq, Navoiyni o'rganmoq, uni uchratmoq, maqtanganni sinamoq, beshni ayirmoq*.

Jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigidagi otlar **qayerga? qayerda? qayerdan?** so'roqlariga javob bolib, o'rin holi vazifasini bajaradi: *shaharga ketdi, bog'ga chiqishdi, uyda o'tirmoq, ko'chadan kelmoq*. Ko'rinyaptiki, bunda kelishik qo'shimchalari **o'rin** otlariga qo'shilyapti. Bu kelishiklardagi otlar **qachon?** so'rog'iga javob bo'lib, payt holi vazifasini bajaradi: *kuzga qoldirilmog, yozda o'tkazmoq, sahardan boshlamoq*. Misollardan ko'rinyaptiki, bunda kelishik qo'shimchalari **payt** otlariga qo'shilyapti. **Jo'nalish, o'rin-payt va chiqish** kelishigidagi otlar **kimga? nimaga? kimda? nimada? kimdan? nimadan?** so'roqlariga javob bolib, to'ldiruvchi vazifasini bajaradi: *ukasiga aytmog, yog'ga botirmog, daftarga yozmoq, do'stida ko'rmoq, onasidan eshidi*. Misollardan ko'rinyaptiki, bunda kelishik qo'shimchalari **shaxs va narsa** otlariga qo'shilyapti.

Bu kelishiklardagi otlar gapning oxirida kelib, ot-kesim vazifalarini bajaradi: *Bu sovg'a senga. Kitob menda. Yordam mendan*.

Chiqish kelishigidagi otlar **nega?** so'rog'iga javob bo'lib, **sabab holi** vazifasini ham bajarishi mumkin: *Quvonchidan yig'lab yubordi*.

Jo'nalish kelishigi qo'shimchasi **k** tovushi bilan bitgan so'zlarga **-ka** tarzida, **q** tovushi bilan bitgan so'zlarga **-qa** tarzida qo'shilib, shunday yoziladi: *ko'ylak+ga=ko'ylakka, ishq+ga=ishqqa*. **G'** tovishi bilan tugagan

soʻzlarga qoʻshilganda, **-qa** tarzida eshitilsa ham, **-ga** yoziladi: *bog'ga, bug'ga, yog'ga, tog'ga*. Qaratqich, tushum kelishigi qoʻshimchalari qisqarib, **-n** shaklida kelishi mumkin va bu qoʻshimchalar oʻzaro omonim holatga kiradi: *Otin(ing) boshin(i) burdi*.

3. Otlarni kesimga xoslovchi shakllar

Otlar gap tarkibida ot-kesim vazifasini bajarishi mumkin. Bunda ularga yordam beruvchi vositalar **otlarni kesimga xoslovchi shakllar** deb yuritiladi. Bu vazifada quyidagi vositalar qatnashadi: 1) **-man, -san, -dir** qoʻshimchalari: *Men talabaman. Sen o'quvchisan. U shifokordir.* 2) *bo'lmoq, sanalmoq, hisoblanmoq* soʻzlari. Bu soʻzlar yuqoridagi qoʻshimchalar bilan maʼnodosh bolgandagina, otni kesimga xoslovchi shakl hisoblanadi, aks holda koʻmakchi fe'l hisoblanadi: *Men qarindoshingiz bo'laman – Men qarindoshingizman.* 3) *edi, ekan, emish, emas* toʻliqsiz fe'llari: *U ishchi edi.* Bunda shaxs bildiruvchi qoʻshimchalar shu soʻzlarga qoʻshiladi: *Sen talaba ekansan.*

Bu vositalar **bo'lama** deb ham yuritiladi.

6-§. Otlarning yasalishi

Otlar besh xil usul bilan yasaladi. 1. Ot yasovchi qoʻshimchalar yordamida. 2. Soʻzlarni qoʻshish yoki juftlash yordamida. 3. Soʻzlarni qisqartirish yordamida. 4. Turkumdan turkumga soʻz koʻchishi yordamida. 5. Soʻzlarni takrorlash yordamida.

1. Yasovchi qoʻshimchalar bilan ot yasash (morfoloqik yoki affiksatsiya usuli)

Ot yasovchi qoʻshimchalar asos bilan birikkan holda quyidagi maʼnolarni bildiruvchi otlar yasaydi:

1. Shaxs oti yasovchi qoʻshimchalar:

-chi	<i>suvchi, sportchi, navbatchi.</i>
-dosh	<i>sinfdosh, suhbatdosh.</i>
-kor (-kar, -gar, -gor)	<i>paxtakor, talabgor, miskar, zargar</i>
-kash:	<i>aravakash.</i>
-dor:	<i>chorvador, amaldor</i>
-bon:	<i>saroybon, darvozabon</i>

-boz:	<u>dorboz</u> , askiy <u>abo</u> <u>z</u>
-paz:	osh <u>paz</u> , mant <u>ipaz</u>
-xon:	gazet <u>xon</u> , kitob <u>xon</u>
-shunos:	tilshunos, zarshunos
-do'z:	gilamdo'z, etikdo'z
-soz:	soatsoz, aravaso <u>z</u>
-xo'r:	choyxo'r, qimizxo'r
-parast:	shaxsiyat <u>parast</u> , amal <u>parast</u>
-go'y:	duo <u>go'y</u>
-furush:	meva <u>furush</u> , chit <u>furush</u>
-vachcha:	tog' <u>avachcha</u> , amaki <u>vachcha</u>
-(u,o)vchi:	yo <u>zuvchi</u> , uch <u>uvchi</u> , tinglov <u>chi</u> , o'quv <u>chi</u>
ham-	<u>hamsuhbat</u> <u>hamyurt</u>
-sil:	yo' <u>qsil</u> (arxaiklashgan)

2. Narsa-buyum otlari yasovchi qo'shimchalar:

-gich (-kich,-qich,-g'ich)	purka <u>gich</u> , ko'rsat <u>kich</u> , qisq <u>ich</u> , chizg' <u>ich</u> .
-gi (-ki,-qi,-g'i, -g'u)	supur <u>gi</u> , tep <u>ki</u> , tutat <u>qi</u> , chalg' <u>i</u> , tuyg' <u>u</u>
-k,-ak	kurak, pipirak, varrak,
-q,-oq	tara + q = taroq, o'roq, bo'ya + q --bo'yoq
-iq,-ik,-uq	chop <u>iq</u> , topshir <u>iq</u> , teshik, uch <u>uq</u> , yutuq.
-ma	to'q <u>ima</u> , bo'g' <u>ma</u> , bos <u>ma</u> .
-m,-im,-um	to'pl <u>am</u> , kiy <u>im</u> , un <u>um</u> , uy + um = uy <u>um</u> ,
-don	qalam <u>don</u> , tuz <u>don</u> .
-noma	taklif <u>noma</u>
-qin(-qun,-g'in,-g'un)	to'la <u>qin</u> , yong' <u>in</u> , uchqun, yulg' <u>un</u> .
-in(-un, -on):	yig' <u>in</u> , tugun, to'zon.
-(i)ndi:	chir <u>indi</u> , cho'k <u>indi</u> .
-machoq:	bekin <u>machoq</u> , tortish <u>machoq</u> .
-(i) sh:	quril <u>ish</u> , turlan <u>ish</u> .
-(u)v, (o)v:	yo <u>zuv</u> , saylov.
-ildoq:	shaqil <u>doq</u>
-a:	sharshara, jiz <u>za</u> .
-os	chuvvos, gulduro <u>s</u> .
-poya	beda <u>poya</u> , g'o'zap <u>oya</u> .
-qoq(-kak, -gak)	botqoq, eshkak, ilgak.

-dak(-doq)	yugur <u>dak</u> , qovur <u>doq</u> .
-chiq	yopin <u>chiq</u> , suyan <u>chiq</u> .
-chak	burch <u>ak</u> , kemir <u>chak</u> .
-machoq	bekin <u>machoq</u> , aylan <u>machoq</u> .
-iz	bo'g' <u>iz</u> .
-miq	bulam <u>iq</u> .
-t(-it, -at, -ot)	qurt (quri+ t), chiqit, o'lat, ko'chat, sizot
-mish:	o'tmish, qilmish.
-kilik(-gilik):	ichkilik, ko'rgilik.
-moq(-mak):	quymoa (ovqat turi), cherimak(o'yin turi)
-cha:	qizil <u>cha</u> , olacha.
-ka:	yo'l <u>ka</u>

3. O'rin-joy otlari yasovchi qo'shimchalar:

-zor:	gulzor, paxta <u>zor</u> , olma <u>zor</u>
-iston:	O'zbekiston, guli <u>ston</u>
-loq:	o'tlog, toshlog
-goh:	sayl <u>goh</u> , o'yingoh
-xona:	osh <u>xona</u> , choy <u>xona</u>
-obod:	Yunus <u>obod</u> , Yangi <u>obod</u>

4. Mavhum ot yasovchi qo'shimchalar:

-lik	bolalik, do'stlik, birlik, mustaqillik
-liq	otaliq, borliq
-ch	sevinch, quvonch, tayanch
-garchilik	odamgarchilik, og'aynigarchilik
-chilik	kamchilik, dehqonchilik,
-sh(-ish)	qurilish, emlash
-v(-uv)	undov, uquv
-i	suyunchi
-at(-ot)	madaniyat(madaniy+at=madaniyat), shaxsiyat, tashviqot, targ'ibot

2. Soʻzlarni qoʻshib, juftlab, bogʻlab ot yasash (sintaktik yoki kompozitsiya usuli)

Bunda qoʻshma va juft otlar yasaladi. **Qoʻshma otlar** tarkibiga koʻra quyidagicha yasaladi:

- 1) ot bilan otdan: *otquloq, qoʻllarra;*
- 2) sifat bilan otdan: *koʻksulton, xomtok;*
- 3) ot bilan sifatdan: *gulbeor, oshkoʻk;*
- 4) son bilan otdan: *mingoyoq, qirqogʻayni, uchburchak;*
- 5) ot bilan feʼldan: *oʻrinbosar, beshiktervatar;*
- 6) feʼl bilan feʼldan: *iskabtopar, olibsotar.*

Quyidagi qoʻshma otlar **qoʻshib** yoziladi:

1) qismlari turdosh otlardan iborat boʻlib, bir urgʻu bilan aytiladigan narsa-buyum nomlari: *gulkoʻrpa, oshqozon, oʻqilon, tutmayiz, oshkoʻk.*

2) birinchi qismi ot, feʼl va sonidan, ikkinchi qismi **-ar** qoʻshimchali feʼldan yasalgan qoʻshma otlar: *otboqar, olibsotar, isabtopar.*

3) ikkinchi qismi turdosh ot boʻlgan geografik nomlar: *Sirdaryo, Oqtepa.*

Quyidagi qoʻshma otlar **ajratib** yoziladi:

1) ikkinchi qismi **y** harfi bilan boshlangan qoʻshma otlar ajratib yoziladi: *yer yongʻoq, qozon yuvgʻich.*

2) ikkinchi qismi atoqli otdan iborat boʻlgan otlar: *Oʻrta Chirchiq, Gʻarbiy Yevropa.*

Juft otlar quyidagicha yasaladi:

- 1) bir-biriga yaqin maʼnoli soʻzlardan: *uy-joy, oyogʻ-qoʻl.*
- 2) sinonim soʻzlardan: *kuch-quvvat, oziq-ovqat, baxt-saodat.*
- 3) antonimlardan: *yosh-qari, ost-ust.*
- 4) butun-boʻlak maʼnosini ifodalovchi soʻzlardan: *togʻ-tosh, idish-tovoq, gap-soʻz, oy-kun, vaqt-soat.*

Har doim ham ikkita otning juftlanishidan yangi ot yasala bormaydi. Juft soʻzning turkumini qismlarning qaysi turkumdan ekanligiga qarab emas, balki juft soʻzning butunligicha qanday maʼno anglatishiga qarab aniqlash kerak boʻladi. Shu jihatdan qaraganda, quyidagi turkum soʻzlar juftlanib, ot yasaladi:

1. Ot:	<i>yor-birodar, toʻy-tomosha.</i>
2. Sifat:	<i>oq-qora, issiq-sovuq.</i>
3. Ravish:	<i>kam-koʻst.</i>
4. Sof feʼl:	<i>ur-yiqit, keldi-ketdi.</i>

5. Fe'ning harakat nomi shakli: *yurish-turish, yozuv-chizuv.*
6. Taqlidiy so'zlar: *adi-badi, qiy-chuv.*

3. So'zlarni qisqartirib ot yasash (abbreviatsiya usuli)

Qisqartma otlarning yasalishi:

- 1) so'zlarning birinchi harfidan: *Birlashgan millatlar tashkiloti - BMT, Respublika ta'lim markazi - RTM.*
- 2) birinchi so'zning bosh qismini va boshqa so'zlarning birinchi harfini olish bilan: *O'zbekiston Milliy universiteti - O'zMU.*
- 3) so'zlarning bosh qismidan: *ijroiya qo'mita - ijroqo'm.*
- 4) aralash, ya'ni birinchi so'zning bosh qismi, ikkinchi so'zni to'liq keltirish bilan: *pedkengash, partmajlis.*

4. Turkumdan turkumga ko'chish vositasida ot yasalishi (semantik usul)

1) sifatdan otga ko'chish: *o'g'il (bola), qiz (bola), ayol (kishi), chol (odam);* 2) fe'ldan otga ko'chish: *kelajak* (O'zbekiston kelajagi buyuk davlatdir); 3) juft fe'llar otga ko'chadi: *keldi-ketdi, oldi-sotdi, qo'ydi-chiqdi.*

5. So'zlarni takrorlash yordamida ot yasash

Lik-lik (ko'kat turi), *pat-pat* (mototsikl), *bog'cha-bog'cha* (o'yin), *yugur-yugur* (shoshilish), *biyovbiyov* (qush), *shaqshaq* (qush).

7-§. Otlarning tuzilish jihatdan turlari

Otlar tuzilish jihatdan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Sodda otlar birgina asosdan iborat bo'lgan otlardir. Bular o'z navbatida ikki guruhga bo'linadi:

a) sodda tub otlar so'z yasovchi qo'shimcha olmagan otlardir: *kitob, qalam.*

b) sodda yasama otlar so'z yasovchi qo'shimcha qo'shish bilan yasalgan otlardir: *ishchi, guldon.*

2. Qo'shma otlar: *belbog', qo'lqop, Yangiyo'l, yer yong'oq.*

3. Qisqartma otlar: *MDH, pedkengash.*

4. Juft otlar: *yem-xashak, ko'rpa-yostiqliq.*

5. Takroriy otlar: *choy-poy, in-iniga, tomir-tomiriga, don-dun, irim-sirim.*

Juft va takroriy otlar orasiga chiziqcha qo'yib yoziladi.

Agar juft otlar o'rtasida ikki otni bir-biri bilan bog'laydigan **u, yu** tovushlari bo'lsa, chiziqcha qo'yiladi: *Ona-yu bola – gul-u lola*. Takroriy otlar bir otni takrorlash yordamida hosil qilinadi: *Aytilgan so'zlar jon-jonidan o'tib ketdi*. Tilimizda takrorlangan, so'zning boshida kelgan undosh **p** yoki **m** undoshidan biriga almashadigan yoki unli tovushdan oldin **p** tovushi orttiriladigan *choy-poy, non-pon, qop-mop, osh-posh, pul-mul* kabi takroriy otlar ham bor.

Ot tahlili namunasi:	
1. So'rog'i aniqlanadi.	6. Kichraytirish, erkalash, hurmatlash ma'nolari bo'lsa, aniqlanadi.
2. Ma'no turlari aniqlanadi.	7. Tuzilish turi aniqlanadi. .
3. Birlik yoki ko'pligi (soni).	8. Tub yoki yasamaligi aniqlanadi.
4. Kelishigi.	9. Gapdagi sintaktik vazifasi aniqlanadi.
5. Egalik qo'shimchasi bo'lsa, uning shaxs-soni aniqlanadi.	

10- MAVZU: S I F A T

1-§. Sifatning ta'rifi va leksik-grammatik xususiyatlari

Predmetning belgisini bildirib, *qanday?*, *qanaqa?*, *qaysi?* so'roqlaridan biriga javob bo'lgan so'zlar sifat deyiladi: *pakana, ko'k, kuzgi*. Sifatlarning **morfologik** xususiyatlari: 1) belgining darajasini ko'rsatadi: *sho'x, sho'xroq, eng sho'x*. 2) otlashadi: ***Kattalarni hurmat qiling.*** 3) fe'lga bog'lanib, ravish o'rnida keladi: *Sattor chiroyli yozadi*. Sifatlarning **sintaktik** xususiyatlari: 1) asosan aniqllovchi va kesim vazifasini bajaradi: ***Yoqimli shamol esa boshladi. Tabiat go'zal.*** 2) sifat aniqllovchi bo'lib kelganda, aniqlab kelayotgan so'zi bilan moslashmaydi: *keng(-) ko'cha, baland(-) tog'*.

2-§. Sifatlarning ma'no jihatdan turlari²²

1. Xususiyat sifatlari. Bunday sifatlar shaxs va narsalarning xil-xususiyatlarini, holatini ifodalaydi: *yaxshi, yomon, aqlli, sergak, so'zamol, sho'x, kamtar, quvnoq, g'amgin, xursand*.

²² Tasnif olindi: N.Mahmudov va b. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun. T., 2005-yil, 135-bet.

2. Rang-tus sifatlari. Bular narsalarning turli xil rang-tusini ifodalaydi: *oq, qora, sariq, kul rang;*

3. Maza-ta'm sifatlari. Bu sifatlار narsalarning maza-ta'mini bildiradi: *shirin, achchiq, nordon, sho'r, achimsiq.*

4. Hajm-o'lchov sifatlari. Bu sifatlار narsalarning hajmini, vaznini, o'lchovini bildirib keladi: *keng, tor, chuqur, katta, kichik, uzun, qisqa, baland, og'ir, engil, zildek, vazmin, yapaloq, tekis, yassi, dumaloq;;.*

5. Hid sifatlari. O'z-o'zidan ma'lum, bu sifatlار narsalarning turlicha hidlarini ifodalaydi: *xushbo'y, sassiq, badbo'y, muattar, qo'lamsa.*

6. Makon-zamon sifatlari. Bular narsalarning o'rin va paytga nisbatan olingan belgilarini ifodalaydi: *uydagi, ko'chadagi, yozgi, qishki, avvalgi, dastlabki, bulturg, kechki.*

3-§. Asliy va nisbiy sifatlار

Narsalarning belgisini bevosita, to'g'ridan-to'g'ri ifodalay oladigan va belgini darajalab ko'rsata oladigan (ya'ni **-roq** qo'shimchasini qabul qila oladigan) sifatlار **asliy sifatlار** deb ataladi: *kichik, yomon, aqlli, qora, oriq.*

Narsalarning belgisini bevosita emas, balki o'rin yoki paytga nisbatan ifodalaydigan va ko'pincha daraja ko'rsata olmaydigan sifatlار **nisbiy sifatlار** deb ataladi. Bunday sifatlار yasovchi qo'shimchalar yordamida yasalgan bo'ladi: *sharsimon, ko'chma, devoriy, yozgi, uydagi, oilaviy, toshkentlik.*

4-§. Sifat darajalari

Shaxs va narsalarga xos belgining ortiq-kamligi jihatidan farqlanishi **sifat darajasi** deb yuritiladi. Sifatlarning quyidagi daraja shakllari bor:

1. Oddiy darajadagi sifatlار belgining me'yordagicha ekanligini ko'rsatadi va maxsus ko'rsatkichga (qo'shimchaga) ega emas: **keng ko'cha, yashil yaproq, yaxshi odam.**

2. Orttirma darajadagi sifatlار belgining me'yordan ortiq ekanligini bildiruvchi sifatlardir. Orttirma daraja quyidagi usullar yordamida hosil qilinadi: **1) maxsus so'zlar yordamida.** Bunda oddiy darajadagi sifatlardan oldin *eng, juda, g'oyat, nihoyatda, bag'oyat, hammadan, zap, xo'p, beqiyos, tim* kabi so'zlar keltiriladi: *eng kichik,*

hammadan chiroyli, zap g'alati, beqiyos chiroyli, naqadar ulug'vor, xo'p bemaza, cheksiz quvonchli. **2) birinchi bo'g'inni takrorlash yordamida.** Bunda oddiy darajadagi sifatlarning birinchi bo'g'ini to'ridan to'g'ri yoki turli tovush o'zgarishlari bilan takrorlanadi: *dum-dumaloq, pak-pakana; to'ppa-to'g'ri, yap-yangi, ko'm-ko'k, kap-katta, top-toza, bus-butun, bo'm-bo'sh, oppoq, tip-tiniq, qip-qizi, sap-sariql.*

3. Qiyosiy darajadagi sifatlarning belgining me'yordan sal kam ekanligini qiyoslab, solishtirib ifodalaydi va oddiy darajadagi sifatga **-roq** qo'shimchasini qo'shish bilan yasaladi: *Olma daraxti shaftoli daraxtidan balandroq.*

4. Ozaytirma darajadagi sifatlarning belgining me'yordan kamligini ifodalaydi. Bu daraja quyidagicha yasaladi: **1) oddiy darajadagi** sifatdan oldin *yarim, nim, biroz, och, xiyol, xiyla, chizi, sal, aytarli, uncha, picha* so'zlarini keltirish bilan: *yarim ochiq (eshik), xiyol katta, sal uzun;* **2) oddiy darajadagi** sifatlarga **-(i)mtir, -(i)sh, -gina** qo'shimchalarini qo'shish orqali: *qoramtir, qizg'ish, oqish, sarg'intir, ko'kimtir, kattagina.*

5-§. Sifatlarning yasalishi

1. So'z yasovchi qo'shimchalar yordamida:

1) otdan sifat yasovchi qo'shimchalar:

-li	<i>rasmli (kitob), kuchli (shamol)</i>
-lik	<i>toshkentlik (bola)</i>
-siz	<i>tuzsiz (ovqat)</i>
-iy, -viy	<i>tarbiyaviy (soat), devoriy (gazeta)</i>
-gi, -ki, -qi	<i>bahorgi (ishlar), qishki (kiyim)</i>
-aki, -oqi	<i>jizzaki, jirttaki, pistoqi</i>
-yi	<i>havoyi(gap)</i>
-chan	<i>ishchan (bola)</i>
ser-	<i>serhosil olma</i>
ba-	<i>badavlat, baquvvat</i>
be-	<i>beg'ubor, bexabar</i>
-simon	<i>odamsimon maymun</i>
-dor	<i>aybdor, vafodor</i>
-kor, -gar	<i>isyonkor, zulmkor, javobgar, ig'vogar</i>
-i	<i>qishloqi, qozoqi</i>

-cha	farg'onacha, erkakcha, arabcha (o'yin)
-namo	avliyonomo, darveshnamo
-parvar	xalqparvar, adolatparvar
-on	charog'on, za'faron
-aki	dahanaki, og'zaki
bad-	badbaxt, badnafs
-shumul	olamshumul, jahonshumul
-mand	kasalmand, davlatmand
-don	gapdon, bilimdon
-kash	dilkash, hazilkash
-bop	palovbop, qishbop
xush-	xushfe'l, xushhavo
-in	erkin, otashin
bar-	barhayot, barvaqt
-chil	xalqchil, izchil.
-lik(-liq)	ko'ylaklik(chit), bolalik(chog'tar)
-i	jannati (kampir)
-loq	baqaloq, qo'shaloq (g'o'za)
-kor	devkor(ish), fusunkor(husn)
-kash	zahmatkash(odam), noskash(kampir)
-chi	gapchi(odam), vahimachi(ayol)
-von	zo'ravon(odam)
-qa	loyqa(suv)
-omuz	hazilomuz(gap), zaharomuz(hazil)
-xo'r	g'amxo'r(odam), go'shtxo'r(huyvon)
-soz	soatsoz(usta)
-dek(-day)	muzdek(suv), jo'jabirday(jon)

2) fe'ldan sifat yasovchi qo'shimchalar:

-choq,-chak,-chiq	maqtanchaq, kuyunchak, qizg'anchiq
-g'ir, -g'ir, -kir, -qir, -qur	sezgir, topqir, o'tkir, olg'ir, uchqur
-ma	qaynatma sho'rva, burma ko'ylak
-k (-uk, -ik,-ak)	chirik, teshik, tuzuk, g'alvirak

-q(-uq,-iq,-ag'oq)	iliq, siniq, buzuq, qoloq.
-oq	qochoq, qo'rqoq, baqiroq
-qi	sayroqi qush,
-qoq, -g'oq	tirishqoq, uyushqoq, toyg'oq
-ag'on	bilag'on, chopag'on
-mon	bilarmon, qirarmon
-kun, -qin, -g'in	tushkun, ozg'in, jo'shqin,
-g'un, -qun	turg'un, tutqun
-(a)rli	yetarli, zerikarli
-ch	tinch, jirkanch
-g'ich:	yulg'ich (odam)
-ong'ich:	tepong'ich, suzong'ich
-ovuch:	hurkovuch, iskovuch
-mas:	o'tmas(pichog), indamas(odam)
-(i)ndi:	asrandi (bola)
-a:	ko'tara (savdo),

3) boshqa turkumlardan sifat yasovchi qo'shimchalar:

Ravishdan	-gi	kechagi, dastlabki
Sifatdan	no-	noma'lum, noto'g'ri
	-lom	sog'lom
	-msiq	qarimsiq, achimsiq
Taqlid so'zdan	-ildoq	bijildoq, likildoq

2. So'zlarni qo'shish, bog'lash va juftlash bilan quyidagi turdagi sifatlar yasaladi:

1) **qo'shma sifatlar** quyidagicha yasaladi va yoziladi:

a) ot va otdan. Bular qo'shib yoziladi: *bodomqovoq, sheryurak*;

b) sifat va otdan. Bular qo'shib yoziladi: *qimmatbaho*;

d) ot yoki ravishga **-ar** qo'shimchali fe'lni qo'shish bilan yasaladi: *tezoqar* (daryo), *ertapishar* (o'rik)

e) otga aro, umum, yarim, g'ayri, nim, rang so'zlarini qo'shish bilan. Bular qo'shib yoziladi: *xalqaro, umumkomanda, yarimavtomat, g'ayridin, nimpushti, jigarrang*.

Qo'shma sifatlar a) ikki tub so'zdan tashkil topadi: *sovuqqon, xom semiz, kamgap*; b) biri tub, ikkinchisi yasama so'zdan iborat bo'ladi: *ishyoqmas, erksevar, tilbilmas, o'zbilarmon*.

2) juft sifatlar quyidagicha yasaladi: 1) qarama-qarshi ma'noli so'zlardan: *katta- kichik, uzun-qisqa, maza-bemaza, sezilar-sezilmas, bilinar-bilinmas, kirdi-chiqdi*; 2) sinonim ko'rinishdagi so'zlardan: *erka-arzanda, boy-badavlat, sog'-salomat, uzuq-yuluq, ola-chipor, soya-salqin, mo'min-qobil, xor-zor*; 3) yaqin ma'noli so'zlardan: *och-nahor, shaldir-shuldir, o'ydim-chuqur, och-nochor, nozik-nihol, ola-quroq, kuydi-pishdi*.

Juft sifatlar chiziqcha bilan yoziladi, *-u, -yu* yuklamalari bilan bog'lansa, yuklamalar birinchi qismdan chiziqcha bilan ajratib yozladi: *katta-yu kichik*.

3. So'zlarni takrorlash yordamida sanoqli miqdordagi sifatlargina yasaladi: *yo'l-yo'l* (ko'ylak), *manman* (odam), *shiqshiq* (tugma), *liplip* (chiroq), *chaqchaq* (odam).

6-§. Sifatlarning otlashishi

Sifat bog'langan otning tushib qolishi natijasida shu otning ma'nosi hamda vazifalari sifatga yuklansa, bu **sifatlarning otlashuvi** deb yuritiladi. Otlashgan sifatlar *kim?, nima?* so'roqlariga javob bo'ladi, egalik, kelliqlik, ko'plik qo'shimchalari bilan qo'llanadi. Otlashgan sifatlar gap ichida **ega, to'ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi** va **undalma** bo'lib keladi: *Qozonga yaqin yursang, qorasi yuqar, yomonga yaqin yursang, yarasi yuqar* (maqol). *Bilimlining kuchi mingga yetar, bilimsizning kuchi birga yetar. Yaxshilar, uni eslang!*

7-§. Sifatlarning tuzilish jihatdan turlari

1. Sodda sifatlar bir asosdan iborat bo'ladi va ikki xildir:

1) sodda tub sifatlar tarkibida so'z yasovchi qo'shimchalar bo'lmagan sifatlardir: *yaxshi, yashil, go'zal*; 2) sodda yasama sifatlar so'z yasovchi qo'shimchalari mavjud bo'lgan sifatlardir: *aqlli, suvsiz, hozirgi*.

2. Qo'shma sifatlar kamida ikkita asosdan iborat bo'ladi va bu asoslar ma'no jihatidan o'z mustaqillini yo'qotib, ular o'rtasidagi munosabatlar sezilmaydi: *rahmdil, ertapishar*.

4. Juft sifatlar: *o'ydim-chuqur, och-nachor, nozik-nihol, ola-quroq*.

5. Takroriy sifatlar: *baland-baland, uzun-uzun, yo'l-yo'l* (pijama).

Sifat tablili namunasi	
1. So'rog'i.	5. Tuzilish turi.
2. Darajasi.	6. Tub yoki yasamaligi.
3. Ozaytirma yoki kuchaytirma sifat.	7. Gapdagi sintaktik vazifasi
4. Otlashgan yoki otlashmaganligi.	

11- MAVZU: S O N

1-§. Sonning ta'rifi va leksik-grammatik xususiyatlari

Sonning nomini, narsa-buyumning son-sanog'ini, tartibini bildirgan so'zlar turkumi **s o n** deb ataladi. Son *necha?*, *qancha?*, *nechta?*, *nechanchi?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi.

Sonlarning **morfologik** xususiyatlari: 1) sonlar *juft*, *dona*, *metr*, *siqim* kabi hisob so'zlari bilan qo'llana oladi; 2) so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar sonning hamma turlariga ham qo'shilavermaydi: 1-shaxs birlikdagi egalik qo'shimchalari sonlarga deyarli qo'shilmaydi; 3) boshqa so'z turkumlaridan son yasalmaydi.

Sonning **sintaktik** xususiyatlari 1) sonlar doim otlar bilan birga qo'llanadi; 2) sonlar hech qachon belgi ifodalovchi so'zlarni o'ziga tobe qilib kelmaydi; 3) sonlar ot oldida aniqlovchi bo'lib kelganda, u bilan birikib yaxlit bir bo'lak vazifasini bajaradi: *Uch dugona kelishyapti*; 4) son va sifat aniqlovchi bo'lib kelganda, oldin son, keyin sifat keladi: *ikkita chiroyli ko'ylak*. 5) sonlar gapda ko'pincha aniqlovchi va kesim vazifasida keladi: *Maqsadimiz bitta. Beshta qalam oldi*.

Sonlarda quyidagi xususiyatlar ham mavjud: 1) omonimlik: *yuz* (son) – *yuz* (chehra), *uch* (son) – *uch* (harakat), *qirq* (son) – *qirq* (harakat), *yigirma* (son) – *yigirma* (harakat); 2) sinonimlik: *bir* – *yakka*, *ikki* – *juft*; 3) paronimlik: *yetti* – *yetdi*.

Sonlar ko'pincha raqamlar bilan yoziladi:

1) arab raqamlari bilan *0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9*.

2) rim raqamlari bilan: *II chorak, XX asr*.

Badiiy asarlarda sonlar so'z bilan yoziladi: *To'rt yil kutdi*.

Nutqimizda tez-tez ishlatiladigan 23 ta sodda son bo'lib, boshqa sonlar shularning qo'shilishidan hosil bo'ladi: *nol*, *bir*, *ikki*, *uch*, *to'rt*, *besht*, *olti*, *yetti*, *sakkiz*, *to'qqiz*, *o'n*, *yigirma*, *o'ttiz*, *qirq*, *ellik*, *oltmish*, *yetmish*, *sakson*, *to'qson*, *yuz*, *ming*, *million*, *milliard*.

Qadimgi o'zbek tilida *lak* (yuz ming), *tuman* (o'n ming) sonlari ham bo'lgan.

2-§. Sonning ma'no turlari

Sonlar ma'no va grammatik jihatdan dastlab 2 guruhga bo'linadi:

1. **Miqdor son** shaxs, narsa-buyumlarning qanday miqdorini ifodalashiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1) **sanoq sonlar** bir turdagi narsa-buyumlarning umumiy sonini, miqdorini bildiradi: *besht kun, ellik uch yosh*.

Sanoq sonlar jumlasiga kiradigan **bir** so'zi sanoq bildirishdan tashqari quyidagi ma'nolarni ham ifodalaydi: 1) noaniqlik (bunda u *qandaydir* olmoshiga sinonim bo'ladi): *Eshikni bir kishi taqillatyapti*; 2) kuchaytirish (bunda u *juda* so'ziga sinonim bo'ladi): *Bir yugurdim, bir yugurdim*; 3) ketma-ketlik (bunda u *dam, goh* bog'lovchilariga sinonim bo'ladi): *Bir menga, bir unga qaraydi*; 4) chegaralash (bunda u *faqat* yuklamasiga sinonim bo'ladi): *Hamma keldi, bir Asqar kelmadi*; 5) tenglik (bunda u *teng* so'ziga sinonim bo'ladi): *Qonun oldida hamma bir*.

2) **dona son** narsa-buyumning donalab sanaladigan miqdorini bildiradi. Dona son sanoq songa **-ta** qo'shimchasini (jonli va jonsiz narsa nomlariga birika oladi) qo'shish yoki *dona* (narsa nomlariga birikadi), *nafar, bosh* (mavjudot nomlari bilan birikadi), *tup* (o'simlik nomlari bilan birkadi) so'zlarini keltirish yordamida hosil qilinadi: *beshta qush, uch dona non, o'n nafar odam, yuz bosh qo'y*.

3) **chama son** narsa-buyumlarning taxminiy sonini bildiradi va quyidagicha hosil bo'ladi: 1) sanoq songa **-tacha** qo'shimchasini qo'shish bilan: *o'ntacha mashina*; 2) sanoq songa **-lar, -larcha** qo'shimchasini qo'shish bilan: *Soat o'n birlar edi. Yuzlarcha odam yig'ildi*. 3) sanoq songa **-lab** qo'shimchasini qo'shish bilan: *minglab odam*; 4) ikki sanoq sonni juft keltirish bilan: *besht-olti, uch-to'rt*.

4) **jamlovchi son** narsa-buyumning umumiy sonini bildiradi va sanoq songa quyidagi qo'shimchalarni qo'shish bilan yasaladi:

1) **-ov** qo'shimchasini qo'shish bilan: *uchovi, to'rtovi*;

2) **-ala** qo'shimchasini qo'shish bilan: *ikkala, uchala*;

3) **-ovlon** qo'shimchasini qo'shish bilan: *beshovlon, oltovlon*;

Ikki, olti, yetti sanoq sonlaridan jamlovchi son hosil qilinganda, o'zakdagi **i** tovushi tushib qoladi: *ikkovi, oltovi, yettovi*.

Uch, to'rt sonlariga **-ala** qo'shilganda, *uchchala, to'rttala* tarzida aytilsa ham, *uchala, to'rtala* deb yoziladi.

Jamlovchi sonlar ko'pincha 1 dan 7 gacha bo'lgan sonlardan yasaladi (nutqda *o'nala, o'novi* shakllari uchraydi) va ular ma'no jihatidan **otlarga** yaqin turadi.

5) **taqsim son** narsa-buyumlarning taqsimlanish miqdorini anglatadi va sanoq songa **-tadan** qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi: *ikkitadan, o'ntadan, yuztadan*. Ba'zan sanoq son takrorlanib, taqsim son yasalishi mumkin: *Ikki-ikki bo'lib yurdik*. (Miqdor bildiruvchi so'z qatnashsa, **-ta** tushiriladi: *beshtadan – besh kilogrammdan*)

6) **kasr son** narsa –buyumlar miqdorini bo'laklab, qismlab ifodalaydigan son turidir: $1/2$ (*yarim*), $1/4$ (*chorak*), $1/8$ (*nimchorak*).

Kasr son ikki xil ifodalanadi: 1) ikki son chiqish kelishigi qo'shimchasi bilan bog'langan bo'ladi: *ikkidan bir*; 2) o'z holicha kasrni anglatadigan so'z bo'ladi: *yarim, chorak, nimchorak*.

2. **Tartib son** narsa-buyumning sanoqdagi tartibini bildiradi. Tartib son unli bilan tugagan sanoq songa - **nchi**, undosh bilan bitgan miqdor songa - **(i)nchi** qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi: *birinchi, ikkinchi*.

Tartib sonlar arabcha raqamlar bilan ifodalansa, bu qo'shimchalar yozilmaydi, raqamdan keyin chiziqcha qo'yiladi: *2-uy*; rim raqamlari bilan ifodalansa, chiziqcha ham qo'yilmaydi: *VI sinf*.

Tartib sonlar ma'no jihatidan sifatlarga yaqin turadi va ularning ayrim turlari sifat turkumiga ko'chishi ham mumkin: *yettinchi lamp, o'ninchi (yoki qirqinchi) ip, yuzinchi lampochka*.

3-§. Hisob so'zlari (numerativlar) haqida ma'lumot

Sanoq sonlar bilan qo'llanib, noaniq miqdor tushunchasini ifodalaydigan so'zlar **hisob so'zlari (numerativlar)** deb ataladi. Bunday so'zlar sanoq son bilan sanaladigan narsalarni bildiradigan so'zlar o'rtasida keladi: *besh yuz so'm pul, yuz gramm yog', yuz yil vaqt*. Bunday so'zlar aslida **ot** turkumiga mansub bo'lib, o'z lug'aviy ma'nolarini qisman yo'qotgan holda noaniq miqdor ifodalaydigan bo'lib qolgan so'zlardir.

Hisob so'zlari quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1) predmetlarni yakkalab hisoblash uchun ishlatiladigan: *dona, nusxa, tup, bosh, nafar*;

2) butunning qismini hisoblash uchun: *parcha, varaq, burda, og'iz, luqma, siqim, tilim, chimdim, qultum, yutum, ho'plam, tomchi, chaqmoq, nima, to'g'ram, poy, toqa, bo'lak, shingil*;

3) to'dalab ko'rsatuvchi: *gala, to'p, guruh, to'da, dasta, bog', quchoq, shoda, hovuch*;

4) juftlab ifodalovchi: *juft, para*;

5) og'irlikni o'lchaydigan: *gramm, kilogramm, sentner, tonna, misqol, pud, botmon, qadoq, paysa*;

6) uzunlik o'lchovini bildiradigan: *millimetr, santimetr, metr, kilometr, chaqirim, tosh* (eskirgan), *gaz, qarich, quloch, qadam*;

7) yosh o'lchovini bildiradigan: *yashar, yoshlik, oylik, kunlik*;

8) vaqt o'lchovini bildiradigan: *soniya...*, *soat, kun, oy, hafta, yil*;

9) qiymat o'lchovini ifodalaydigan: *so'm, tiyin, tanga, miri, paqir*.
Bulardan tashqari, quyidagi hisob so'zlari son va fe'l orasida kelib, harakat miqdorini bildiradi: *marta, navbatda, karra, bor, hissa, qatla, sidra, daf'a*.

4-§. Sonlarning otlashishi

Gapda otning so'rog'iga javob bo'ladigan va ot kabi ko'plik, egalik, kelishik shakllarida kela oladigan son otlashgan son deb ataladi: *Beshga, uchni, ikkimiz, ikkinchilar*. Otlashgan sonlar xuddi otlar kabi ega, ot-kesim, to'ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi va hol vazifalarini bajaradi: **Besh** – o'ning yarmi. **Beshni** uchga qo'shsa, **sakkiz bo'ladi**. **Imtihonlar yigirmanchida** bo'ladi.

5-§. Sonlarning tuzilish jihatdan turlari

Sonlar tuzilish jihatdan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. **Sodda sonlar** bir o'zakdan iborat bo'ladi: *bir, uch*.

2. **Qo'shma sonlar** ikki yoki undan ortiq sonning birga yozilishidan tuziladi: *o'n uch, bir yuz o'n sakkiz*.

3. **Juft sonlar** ikkita turli o'zakning juftlashishidan tuziladi: *beshti, yetti-sakkiz, o'n besh-o'n olti*.

4. **Takroriy sonlar** bir o'zakning takrorlanishidan tuziladi: *ikki-ikki, to'rtta-to'rtta, o'nta-o'nta*.

Juft va takroriy sonlar chiziqcha bilan yoziladi.

Tilchi olimlar *sakson* va *to'qson* sonlarining *sakkiz* va *o'n*, *to'qqiz* va *o'n* so'zlaridan tuzilganligini aniqlashgan.

Son tahlili namunasi	
1. So'rog'i.	5. Otlashgan yoki otlashmaganligi.
2. Butun yoki kasrligi.	6. Tuzilish turi.
3. Ma'no turi.	7. Gapdagi sintaktik vazifasi.
4. Hisob so'zi bor-yo'qligi.	

12- MAVZU: O L M O S H

1-§. Olmoshning ta'rifi va leksik-grammatik xususiyatlari

Gap ichida ot, sifat, son, ravish, ba'zan so'z birikmasi va gap o'rnida qo'llana oladigan, aniq lug'aviy ma'noga ega bo'lmagan so'z turkumi **olmosh** deb ataladi: 1) ot o'rnida: Karim juda quvondi, chunki u o'z orzusiga erishgan edi. 2) sifat o'rnida: Kechagi kitobingni berib tur, men shu kitobdan misollar olmoqchiman. 3) son o'rnida: Menda ikkita qalam bor, senda nechta bor? 4) fe'l o'rnida: Men gap qaytardim, bu dadamga yoqmadim. 5) ravish o'rnida: Men bugun ketaman, sen qachon ketasan? 6) so'z birikmasi o'rnida: Yolg'on gapirish yaxshi emas, bu yomon oqibatlarga olib keladi. 7) gap o'rnida: Sen mehnat qilishni yoqtirmaysan, bu esa insondagi eng yomon xislatdir.

Ot o'rnida keladigan olmoshlar turlanadi, gapda ko'pincha ega, to'ldiruvchi va undalma vazifalarini bajaradi: Hamma keldi. Bizni tabriklang. Hoy sen, beri kel! Sifat va son o'rnida almashib keladigan olmoshlar esa aniqllovchi bo'lib keladi: Shu kitobni bering.

Olmoshlar gapda so'zlarni o'rinsiz takrorlashdan qutqaradi, fikrni ixcham, qisqa qilib ifodalashga yordam beradi. Olmoshlar quyidagi grammatik xususiyatlariga ega: 1) olmoshlar ot, fe'l, ravish, sifat kabi turkumlarning yoki iboralarining yasalishi uchun asos bo'lishi mumkin: o'zlik, sensirama, o'zicha, menbop, o'zboshimcha, o'ziga kelmoq, o'zidan ketmoq; 2) juftlanib, boshqa so'z turkumi vazifasida keladi: o'sha-o'sha, shu-shu (ravish); 3) olmoshlar otlarga xos so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalarni olishi mumkin: unga, shunisi; 4) olmosh hech vaqt o'zidan oldin aniqllovchi olmaydi.

2-§. Olmoshlarning ma'no turlari

1. Kishilik (shaxs) olmoshlari uchta shaxsni bildiradigan quyidagi olmoshlardir: **men** (so'zlovchi), **sen** (tinglovchi), **u** (o'zga), **biz** (so'zlovchi va uning atrofida), **siz** (tinglovchi va uning atrofida), **ular** (o'zga va uning atrofida). Kishilik olmoshlari otlar kabi turlanadi. **Men, sen** olmoshlariga qaratqich, tushum kelishigi hamda **-niki** qo'shimchasi qo'shilganda, bir **n** tushib qoladi: *mening, seniki, seni*. U kishilik olmoshiga jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalari qo'shilganda, bir **n** orttiriladi: *unga, unda, undan*. Kishilik olmoshlariga egalik qo'shimchalari deyarli qo'shilmaydi. **Biz** olmoshi kamtarlik, bir

ishni bajarishda o'zini ta'kidlamaslik ma'nolarini ifodalab, birlik o'rnida kelishi mumkin: *Bizning bu maqolamizda... Siz, ular* hurmat manosida birlik o'rnida qo'llanishi mumkin: *Ustoz, siz ko'zimni ochdingiz. Ular menga ota bo'ladilar.* Kishilik olmoshlari gapda ega, to'ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi, ot-kesim, izohlovchi vazifalarini bajaradi: *Men ketdim. Senga gapiryapman. Uning zehni o'tkir. Buni bajaruvchi – siz.*

2. O'zlik olmoshi narsa-buyumni aniqlab yoki ta'kidlab ko'rsatish uchun ishlatiladigan *o'z* so'zidir. Bu olmosh narsa-buyumning shaxsga xosligini, tegishliligini yoki shaxsning tanholigini bildiradi: *o'z uyi, o'z ukasi.* O'zlik olmoshi egalik qo'shimchasini olib, kishilik olmoshlariga sinonim bo'ladi: *o'zim - men, o'zing - sen, o'zi - u.*

O'zlik olmoshi turlanganda kelishik qo'shimchalaridan oldin egalik qo'shimchalari bo'lishi shart: *o'ziga, o'zingdan* va b. **O'z** olmoshi belgisiz qaratqich kelishigi shaklida qo'llanishi mumkin: *O'z uying – o'zingning uying.*

O'zlik olmoshi kishilik olmoshlaridan keyin qo'llanganda ta'kid ma'nosini ifodalaydi: *mening o'zim, sening o'zing, uning o'zi.*

3. Ko'rsatish olmoshlari narsa-buyumni, kimsani ko'rsatish uchun ishlatiladigan va o'zi ishtirok etgan gapdan oldingi gapga, so'zga yoki so'z birikmasiga ishora qiladigan olmoshlardir: *u, bu, shu, o'sha, ana, mana, ana shu, mana bu* (yoki *manavi*), *ana bu* (yoki *anavi*) *ushbu* (bu so'z ko'tarinki, tantanali ma'no ifodalaydi).

Kishilik olmoshi *u* bilan ko'rsatish olmoshi *u* gapdagi ma'nosiga qarab farqlanadi. Bunda *u* kishilik olmoshi *kim?* so'rog'iga, ko'rsatish olmoshi *u* esa *qaysi?* so'rog'iga javob bo'ladi. *U, bu, shu, o'sha* olmoshlari jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklarida turlanganda yoki ularga *-day, -cha* qo'shimchalari qo'shilganda, qo'shimcha oldidan bir *n* tovushi orttiriladi: *unga, bunga, shunday, o'shanday, uncha.*

U, bu olmoshlari juftlanib har xil narsa va shaxs, *unaqa-bunaqa* tarzida belgining ortiqligi, *uncha-muncha* tarzida oz miqdor ma'nolarini ifodalaydi. Ko'rsatish olmoshlari ega (*Bu mening kitobim.*), aniqlovchi (*O'sha yigit bugun ham keldi.*), hol (*Shunda men uyg'onib ketibman.*) va kesim (*Bizning burchimiz – shu.*) vazifalarini bajaradi.

4. So'roq olmoshlari biror narsa-buyum, belgi yoki miqdor haqidagi so'roqni bildiradigan olmoshlardir. So'roq olmoshlarining nimaga nisbatan so'roq bildirishini quyidagi jadvaldan bilsa bo'ladi:

№	So'roq turi	Olmoshlar
1.	Shaxsga so'roq	<i>Kim?</i>
2.	Narsaga so'roq	<i>Nima?</i>
3.	Belgi-xususiyatga so'roq	<i>Qanday? Qanaqa? Qaysi?</i>
4.	Miqdorga so'roq	<i>Qancha? Necha? Nechta?</i>
5.	Tartibga so'roq	<i>Nechanchi?</i>
6.	Sabab-maqсадga so'roq	<i>Nega? Nimaga?</i>
7.	O'rin-joyga so'roq	<i>Qaerda? Qayda? Qayoqqa?</i>
8.	Paytga so'roq	<i>Qachon?</i>
9.	Mavjudlikka so'roq	<i>Qani?</i>

Kim olmoshi shaxsga nisbatan, *nima* olmoshi narsaga nisbatan ishlatiladi hamda birlik va ko'plikda qo'llanadi, egalik va kelishik qo'shimchalarini oladi: *Kim so'zladi? Nimalarni ko'rding? Nimang bor? Nima* olmoshi belgisiz kelishik shaklida kelishi mumkin: *Nima(ni) olding?*

Qanday, qanaqa, qaysi olmoshlari belgini aniqlash uchun ishlatiladi: *qanaqa odam, qaysi kitob. Qayerda, qani, qayoqqa, qachon, nega* olmoshlari o'rin, payt, mavjudlik, sabab, maqsad kabilarni aniqlash uchun ishlatiladi: *Qachon ketdi? Qayerda yuribdi? Ukang qani? Qayoqqa ketdi? Nega ketdi?*

5. Belgilash olmoshlari "to'pdan ajratilgan yoki jamlab ko'rsatilgan shaxs, narsa, belgi, harakat-ho'latlarni"²³ ifodalaydi. Bu olmoshlarni ikkiga bo'lish mumkin: **1) jamlovchi belgilash olmoshlari** shaxs, narsa, belgi, harakat-ho'latlarni jamlab ifodalaydi. Bularga *hamma, barcha, bari, jami, jamiyki, butun, yalpi* so'zlari kiradi. Bu olmoshlar gapda ega, to'ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi vazifalarini bajaradi: ***Bari keldi.*** **2) to'pdan ajratuvchi belgilash olmoshlari** butundan ajratilgan shaxs, narsa, belgi, harakat-ho'latlarni ifodalaydi. Bularga *har* so'zining o'zi (*har qovunlarki...*) va *har kim, har nima, har bir, har qaysi* kabi so'zlar kiradi. *Ihar* so'zi ayrim yoziladi.

Hamma, barcha, bari olmoshlari ko'plikni anglatadi. Belgilash olmoshlari egalik, kelishik, ko'plik qo'shimchalari bilan qo'llanadi: *Hammalari jim. Har kimga aytaverma.*

6. Bo'lishsizlik olmoshlari inkor ma'nosini bildiradigan olmoshlardir. Bular *hech* so'zining o'zi va shu so'zning ba'zi so'roq

²³ N.Mahmudov va b. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 7-sinfi uchun. T., 2005-yil. 24-bet.

olmoshlari yoki *bir, narsa*, soʻzlari bilan birikishidan hosil qilinadi: *hech kim, hech nima, hech qanday, hech qaysi, hech qachon, hech bir, hech narsa*. *Hech* soʻzi ayrim yoziladi. Bu olmoshlar egalik, kelishik qoʻshimchalari bilan qoʻllanadi: *U hech kimni koʻrmadi*.

Boʻlishsizlik olmoshi ishtirok etgan gapning kesimi inkor shaklda boʻladi.

Kimsa soʻzi ham boʻlishsizlik olmoshlari oʻrnida qoʻllanishi mumkin: *Buni kimsa (hech kim) bilmasligi kerak*.

7. Gumon olmoshlari narsa, belgi yoki voqea haqidagi noaniq tasavvurni bildirib keladigan olmoshlardir. Ular *alla-* yoki *-dir* qoʻshimchasini soʻroq olmoshlariga yoki *narsa* soʻziga qoʻshish yordamida hosil qilinadi: *allakim, allanima, allanarsa, allaqaysi, allaqayer, allaqayoq, allanechuk, allaqancha, allanechanchi, kimdir, nimadir, qachondir, qandaydir, qayerdadir, qayergadir, negadir*. Gumon olmoshlari soʻroq olmoshlariga *bir, ham* soʻzlarini qoʻshish orqali yasalishi ham mumkin: *Uni kim ham chaqirayotgan edi-ya. Akasi unga bir nima deganday boʻldi*. (Baʼzan *bir nima* birikmasi boʻlishsiz olmosh oʻrnida kelishi mumkin: *Buni koʻrib bir nima demadi*.) Birov soʻzi ham gumon olmoshi hisoblanadi. Bu olmoshlar birlik va koʻplikda (*allakimlar*) keladi. kelishiklarda turlanadi (*kimnidir*), egalik qoʻshimchasini oladi (*hech kimim*). Bu olmoshlar gapda ega, toʻldiruvchi, aniqlovchi, hol vazifalarini bajaradi: Allaqayeri oʻgʻliga oʻxshab ketar ekan. Kimgadir topshiriq berdi. Qaysidir korxonada ishlaydi. Allaqachon yetib kelgan.

3-§. Boshqa turkumlarga oid soʻzlarning olmoshlar oʻrnida ishlatilishi

Quyidagi turkum soʻzlarga tegishli ayrim soʻzlar olmoshga koʻchadi: **1) ot:** *odam, kishi, inson, narsa, ish*; **2) sifat:** *baʼzi, boshqa, ayrim, tubandagi, quyidagi*; **3) son:** *bir*. Umuman olganda, *bir, har, hech* soʻzlari bilan keladigan koʻpgina soʻzlar olmoshga koʻchishi mumkin: *hech narsa, bir narsa*.

Eski oʻzbek tilida *men* olmoshi oʻrnida *kamina* (hozir ham ishlatiladi), *faqir, kaminai kamtarin, qulingiz, bandai ojizingiz* kabi soʻzlar qoʻllangan.²⁴

²⁴ N.Mahmudov va b. Ona tili. Umumtaʼlim maktablarining 7-sinfi uchun. T., 2005-yil, 28-bet.

4-§. Olmoshlarning tuzilish jihatdan turlari

1. Sodda olmoshlar bir asosdangina iborat bo'lgan olmoshlardir. Bularga *men, sen, kim, shu, qachon, nima, hamma, barcha* kabi tub olmoshlar, *kimdir, qaysidir, allakim* kabi yasama olmoshlar kiradi.

2. Qo'shma olmoshlar ikkita asosdan iborat bo'lgan olmoshlardir: *ana shu, har kim, hech nima*. Bunday olmoshlar ajratib yoziladi.

3. Juft olmoshlar ma'nosi jihatdan bir-birga yaqin bo'lgan olmoshlarning birikishidan hosil bo'ladi: *u-bu, unga-bunga, siz-biz, uncha-muncha*.

4. Takroriy olmoshlar bir olmoshning aynan yoki ba'zi tovush o'zgarishlari bilan takrorlanishidan hosil bo'ladi: *uncha-muncha, kim-kim*.

Juft va takroriy olmoshlar chiziqcha bilan yoziladi.

Olmosh tahlili namunasi	
1. So'rog'i.	4. Tuzilish turi.
2. Qaysi turkum o'rnida kelganligi.	5. Gapdagi sintaktik vazifasi.
3. Ma'no turi.	

13- MAVZU: F E ' L

1-§. Fe'lning ta'riflari va leksik-grammatik xususiyatlari

Shaxs yoki narsalarning harakat-holatini bildirib, *nima qildi?*, *nima qilyapti?*, *nima qilmoqchi?* so'roqlariga javob bo'lgan so'zlarga **fe'l** deyiladi: *yozdi, kulyapti, bormoqchi*. Fe'l orqali ifodalangan harakatni amalga oshiradigan shaxs va narsa **harakatning bajaruvchisi** deb ataladi.

Fe'llar bo'lishli va bo'lishsiz shakllarga ega, zamon va shaxs-son ifodalay oladi, o'zining vazifadosh (xoslangan) shakllariga ega, mayl ko'rsata oladi, o'timli-o'timsizlik xususiyatiga ega. Fe'llar gapda ko'pincha kesim vazifasini bajaradi: *Kuz keldi*.

Fe'llar nimani atab kelishiga ko'ra quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. Harakat fe'llari shaxs va narsaning jismoniy faoliyati natijasida yuz bergan harakatni bildiradi:²⁵ *yurmoq, yugurmoq, chiqmoq, bormoq, qimirlamoq, yelmoq, sudralmoq, sakramoq, uchmoq, o'tmoq* va h.

²⁵ N.Mahmudov va b. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun. T.. 2005-yil, 31-bet.

2. Holat fe'llari shaxslarning ichki kechinmalari va narsalarning bir holatdan boshqa holatga o'tishini bildiradi:²⁶ *uxlamoq, kulmoq, yig'lamoq, tirjaymoq, dam olmoq, shoshmoq, isimoq, qizarmoq, semirmoq, shishmoq, ranjimoq, xursand bo'lmoq, xandon urmoq, dahshatlanmoq, shod bo'lmoq, og'rinmoq* va h.

2-§. Fe'lining ma'no guruhlari²⁷

Fe'llar qanday harakat-holat ifodalashi jihatidan quyidagi ma'noviy guruhlarga bo'linadi:

1. Nutqiy faoliyat fe'llari: *gapirmoq, pichirlamoq, demoq, so'zlammoq, so'ramoq, yalinmoq, o'tinmoq, yolvormoq, vaysamoq, surishtirmoq, bahirmoq, o'shirmoq, minhirlamoq, to'nhillamoq, aytmoq* va h.

2. Aqliy faoliyat fe'llari: *o'ylamoq, fikrlamoq, xayol qilmoq, tasavvur qilmoq, hukm chiharmoq, o'yg'a botmoq, ko'z oldiga keltirmoq, gavdalantirmoq, fikr qilmoq* va h.

3. Jismoniy faoliyat fe'llari: *chizmoq, yozmoq, yasamoq, qurmoq, yaratmoq, bino qilmoq, asos solmoq, bo'yamoq, tozalamoq, yiqmoq, yemoq, artmoq, sayqal bermoq, o'chirmoq, nobud qilmoq* va h.

4. Holat fe'llari: *titramoq, jovdiramoq, sevinmoq, jilmaymoq, jonlanmoq.*

3-§. Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar

Bo'lishli fe'llar bajarilgan, bajarilayotgan va bajariladigan harakatni ifodalaydi: *yozdi, yozyapti, yozmoqchi.*

Bo'lishsiz fe'llar bajarilmagan, bajarilmayotgan, bajarilmaydigan harakatni bildiradi: *yozmadi, yozmayapti, yozmoqchi emas.* Bo'lishsiz fe'llar fe'l negiziga **-ma** qo'shimchasini qo'shish, fe'llardan keyin *emas*, *yo'q* so'zlarini keltirish, fe'llardan oldin **na** so'zini keltirish yoki ohang yordamida hosil qilinadi: *Yozgani yo'q. Na yozdi, na o'qidi. Boradi, boradi-ya! (bormaydi). Keyingi paytlarda she'r yozmay qo'ydi* gapida davomiy bo'lishsizlik ma'nosi ifodalangan.

²⁶ N.Mahmudov va b. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun. T., 2005-yil, 31-bet.

²⁷ Tasnif olindi: N.Mahmudov va b. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun. T., 2009-yil, 72-bet.

4-§. O'timli va o'timsiz fe'llar

O'timli fe'llar tushum kelishigidagi so'zlarga bog'lana oladigan fe'llardir: *o'qidi* (kitobni), *yozdi* (xatni).

O'timsiz fe'llar esa tushum kelishigidagi so'zlarga bog'lana olmaydigan fe'llardir: *yugurdi*, *bordi*, *turdi*, *o'tirdi*.

5-§. Fe'l nisbatlari

Ish-harakat bajaruvchisining harakat-holat jarayoniga qay darajada ishtirok etishini ifodalovchi fe'l shakllari **fe'l nisbatlari** deb yuritiladi. Fe'l nisbatlari besh xil:

1. Aniq nisbatdagi fe'llar harakatning ma'lum shaxs yoki predmet tomonidan bajarilishini bildiradi, ya'ni bu fe'llar ifodalagan harakat-holatning bajaruvchisi aniq bo'ladi. Aniq nisbatdagi fe'llarda maxsus nisbat qo'shimchalari bo'lmaydi: *o'qidi*, *kelyapti*, *bormoqchi*.

2. O'zlik nisbatdagi fe'llar ish-harakatning boshqa buyumga o'tmay, bajaruvchining o'zida qolganini anglatadi. Bunday fe'llar, asosan, o'timli fe'llarning unli bilan tugagan asosiga **-n**, **-l**, undosh bilan tugagan asosiga **-in**, **-il** qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil qilinadi (bir-ikkita fe'lga **-(l)sh** qo'shimchasi bilan yasalish bor: *kerishdi*, *joylashdi*): *tarandi*, *sevindi*, *sudraldi*. *Jonlanmoq*, *odatlanmoq*, *harakatlanmoq*, *huvonmoq*, *seskanmoq*, *faxrlanmoq*, *zavqlanmoq*, *otlanmoq*, *afsuslanmoq* fe'llari tarkibida **-n** ko'rsatkichi mavjudligiga qaramasdan, bu fe'llar aniqlik nisbatida hisoblanadi, chunki ular tarkibidagi **-n** qo'shimchasi ajratilmaydi. *Yayra*, *qichqir*, *uxla*, *bor* kabi fe'llardan o'zlik nisbat yasalmaydi.

3. Majhul nisbatdagi fe'llar ish-harakatning aniq bajaruvchisini ko'rsatmaydi. ("Majhul" so'zi "noma'lum", "noaniq" degan ma'nolarni ifodalaydi).²⁸ Bu nisbatdagi fe'llar ham **-n**, **-in**, **-l**, **-il** qo'shimchalari yordamida hosil qilinadi: *to'kildi*, *to'plandi*, *ochildi*, *olindi*.

O'zlik va majhul nisbatdagi fe'llar bir xil qo'shimcha yordamida hosil bo'lganda, ularning qaysi nisbatdaligi gap mazmunidan yoki fe'ldan oldin **o'zi** so'zini keltirib ko'rish bilan aniqlanadi: *Mukofotlar berildi*. *Alisher o'qishga berildi*. (1-fe'l majhul, 2-fe'l o'zlik nisbatdadir). O'zlik nisbatda harakatning bajaruvchisi aniq bo'ladi va u gapda ega vazifasida keladi (*Sanjar imtihonga tayyorlandi*), majhul nisbatda esa bajaruvchi

²⁸ "O'zbek tilining izohli lug'ati". "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, Toshkent, 2006-yil, 2-jild. 524-bet.

noaniq bo'lad i va u gap tarkibida to'ldiruvchi vazifasini bajarib keladi (*Devoriy gazeta Sanjar tomonidan tayyorlandi*).

Majhul nisbat shakllari, ko'pincha o'timli fe'llardan yoki orttirma nisbat shaklidagi o'timsiz fe'llardan yasaladi: *kitobni o'qidi* – *kitob o'qildi*; *mashqni yozdirdi* – *mashq yozdirildi*.

4. Birgalik nisbatidagi fe'llar ish-harakatning bir necha shaxs yoki narsa-buyum tomonidan birgalikda bajarilganligini bildiradi va unli bilan tugagan asosga **-sh**, undosh bilan tugagan asosga **-ish** qo'shimchasini qo'shish bilan yasaladi. Bunday fe'llar ish-harakatning bir necha shaxs yoki narsa tomonidan bajarilganligini yoki birgalik-ko'plik ma'nolarini ifodalaydi: *Karim va Ahmad maqola yozishdi. Bolalar paxta terishdi. To'qnashdi, o'rtoqlashdi, ommalashdi, hazillashdi, go'zallashdi, hoqishdi, qarashdi* (yordamlashdi), *aytishdi, tortishdi* (bahslashdi) fe'llaridagi **-sh** qo'shimchasi hozirgi o'zbek tilida ajralmas holatga kelib qolganligi uchun aniqlik nisbatidadir.

5. Orttirma nisbatdagi fe'llar ish-harakatning bajaruvchi ta'sirida boshqa biror shaxs yoki narsa-buyum vositasida bajarilganligini bildiradi va **-t** (asosan, unli bilan tugagan ko'p bo'g'inli fe'llarga ho'shiladi), **-tir**, (jarangsiz undosh bilan tugagan bir bo'hinli (*kel* fe'lidan tashqari) ko'p bo'g'inli fe'llaning ko'pchiligiga qo'shiladi), **-dir** (asosan, jarangli undosh bilan tugagan bir bo'g'inli fe'llarga qo'shiladi), **-ir, -ar, -iz, -giz, -kiz, -g'iz, -gaz, -qiz, -sat** qo'shimchalari yordamida hosil qilinadi: *o'qit, keltir, yozdir, bitir, uchir, pishir, qochir, ochir, toshir, chiqar, qaytar, tomiz, emiz, oqiz, yurgiz, ko'rgaz, turg'iz, ketkiz, tutqaz, o'tkaz, ko'rsat*. Bu qo'shimchalar o'timsiz fe'llarni o'timli fe'llarga aylantiradi: *keldi* – *keltirdi*, *yurdi* – *yurgizdi*, *uchdi* – *uchirdi*, *pishdi* – *pishirdi*, *chiqdi* – *chiqardi*, *o'tdi* – *o'tkazdi*.

Ayrim fe'llar orttirma nisbat shaklida yangi ma'no ifodalaydigan bo'lib qoladi va shuning uchun ularni aniq nisbatda qo'llab bo'lmaydi: *erkalamoq* – *erkalatmoq* (ikkala shaklda ham orttirma nisbat ma'nosini ifodalayapti).

Bir fe'lga ikki-uch xil orttirma nisbat qo'shimchasi qo'shilishi mumkin: *yegiz* - *yegizdir*, *yozdirdi* - *yozdirtir*.

Fe'lning orttirma nisbati o'zlik va birgalik nisbatdagi fe'llardan ham hosil qilinishi mumkin: *yuvintir*, *yig'ishtir*. Orttirma nisbatdagi fe'llardan birgalik va majhul nisbatdagi fe'llar hosil qilinishi mumkin: *isitildi*, *yoza*.

Orttirma nisbat qo'shimchalari holat fe'liarini ko'pincha natijali faoliyat fe'llariga aylantiradi: *uxlamoq* – *uxlatmoq*, *kulmoq* – *kuldirmoq*,

yig'lamog – *yig'latmog*. Majhul va o'zlik nisbati qo'shimchalari esa natijali faoliyat fe'llarini holat fe'llariga aylantiradi (23; 74): *qurmog* – *qurilmog*, *bo'yamog* – *bo'yanmog*, *bukmog* – *bukilmog*, *yasamog* – *yasannmog*.

Birdan ortiq nisbat qo'shimchalarini olgan fe'llarning qaysi nisbatdaligi oxirgi nisbat qo'shimchasiga qarab belgilanadi: *yuvintirdi* – orttirma nisbat; *yuvintirildi* – majhul nisbat; *yuvintirishdi* – birgalik nisbati.

6-§. Fe'lning munosabat shakllari

Fe'llarning gap tarkibida bajaradigan asosiy vazifasi kesim bo'lib kelish ekanligi bizga ma'lum. Shu vazifani bajarish uchun fe'l ma'lum bir shakllarda kelishi lozim. Bunday shakllarga fe'llarning **munosabat shakllari** deyiladi.

Munosabat shakllariga fellarning **shaxs-son, zamon, mayl** shakllari kiradi. Har qanday fe'l shu shakllarga ega bo'lsa, u kesim vazifasini bajara oladi. Bunday shakllarga ega bo'lmasdan *-mog* qo'shimchasini olgan bo'lsa, bu shakl fe'lning **noaniq shakli** deb yuritiladi: *kelmog*, *o'ylamog*.

1. Fe'lning shaxs-son shakllari

Fe'llar birlik va ko'plikda bo'ladi. Birlik shakli harakatning bir kishi tomonidan, ko'plik shakli esa birdan ortiq kishi tomonidan bajarilganini bildiradi. Harakat uch shaxs tomonidan bajariladi. 1-shaxs harakatning so'zlovchi tomonidan, 2-shaxs harakatning tinglovchi tomonidan, 3-shaxs harakatning o'zga (boshqalar) tomonidan bajarilganini bildiradi. Fe'l ifodalagan harakat-holatning bajaruvchi shaxsini ko'rsatadigan va fe'lni gap ichida kesim kabi shakllantiradigan hamda uni ega bilan bog'lovchi shakllar **shaxs-son shakllari** deb ataladi. Bu shakllarni hosil qiluvchi qo'shimchalarga **shaxs-son qo'shimchalari** deyiladi. Fe'llarning 1- va 2-shaxs shakllari maxsus qo'shimchalarga ega, 3-shaxsni fe'lning zamon qo'shimchalari ifodalaydi. Shaxs-son qo'shimchalari fe'lning qanday shakllariga qo'shilishiga qarab quyidagi guruhlarga bo'linadi: **1-guruh** *-di*, *-sa* qo'shimchalaridan keyin qo'shiladi: *bordim*, *borsam*, *keldik*, *bordingiz*; **2-guruh** *-gan*, *-moqchi*, *-moqda*, *-yap* *-b(-ib)*, *-a(-y)*, *-r* *(-ar)* qo'shimchalaridan keyin qo'shiladi: *borganman*, *keyapsan*, *yozmohchimiz*, *kelibsiz*, *ko'rasiz*; **3-guruh** fe'lning

asosiga to'g'ridan-to'g'ri, bevosita qo'shiladi: *boray*, *yozing*, *kelsin*, *topaylik*, *yozingiz*.

Fe'ning shaxs-son shakllari bir-birining o'rnida almashib qo'lanishi mumkin: – *Uka, shunaqa narsa bilan hazil qiladimi!? (3-shaxs, birlik hazil qilasanmi – 2-shaxs, birlik o'rnida.)*

2. Fe'ning zamon shakllari

Fe'l orqali ifodalangan ish-harakatning qay paytga bajarilishini ifodalaydigan shakllar **fe'l zamonlari** deb ataladi. Fe'llarda uchta zamon shakli mavjud:

1. O'tgan zamon fe'llari nutq paytidan oldin bajarilgan yoki bajarilmagan ish-harakatni bildiradi: *yozdi*, *keldi*, *bordi*. Bu zamon shakllari quyidagicha yasaladi:

1) *-di* qo'shimchasidan so'ng *-m*, *-ng*, *-k*, *-ngiz* qo'shimchalarini qo'shish yordamida hosil qilinadi: *keldim*, *kelding*, *bordik*, *bordingiz*. Bunday fe'llar so'zlovchining o'zi guvoh bo'lgan, uning ko'z oldida yuz bergan yoki yuz bermagan harakat-holatni bildiradi.

2) *-gan* qo'shimchasidan so'ng *-man*, *-san*, *-miz*, *-siz* qo'shimchalarini qo'shish yordamida hosil qilinadi: *yozganman*, *yozgansan*, *yozgannmiz*, *yozgansiz*. Bunday fe'llar nutq paytidan ilgariroq yuz bergan yoki yuz bermagan harakat-holatni ifodalaydi. Bunday fe'llar tarkibida *edi*, *ekan*, *emish* kabi to'liqsiz fe'llar ham ishtirok etishi mumkin, bunday paytda shaxs-son ko'rsatuvchi qo'shimchalar to'liqsiz fe'llarga qo'shiladi: *yurgan ekansan*, *turgan emishmiz*.

3) *-(i)b* qo'shimchasidan so'ng *-man*, *-san*, *-miz*, *-siz*, *-(i)(-lar)* qo'shimchalarini qo'shish yordamida hosil qilinadi: *ko'ribman*, *ko'ribsan*, *ko'ribdi*, *bilibmiz*, *bilibsiz*, *bilibdi*. Bunday fe'llar nutq paytidan ilgari yuz bergan yoki yuz bermagan harakat-holat haqida so'zlovchining birovdan eshitib bilganini ifodalaydi.

2. Hozirgi zamon fe'llari nutq paytining o'zida yuz berayotgan yoki yuz bermayotgan harakat-holatni bildiradi va *-yap*, *-moqda*, *-(a)yotir*, *-(a)yotib* qo'shimchalaridan so'ng *-man*, *-san*, *-miz*, *-siz*, *-(i)(-lar)* qo'shimchalarini qo'shish yordamida hosil qilinadi: *kelyapman*, *bormoqdasan*, *yozayotirmiz*, *olayotirsiz*. *Ketayotib*, *bir qarab qo'ydi*. *-yap* qo'shimchasi undoshdan keyin kelganida *-ayap* kabi eshitilsa ham, *-yap* shaklida yoziladi.

3. Kelasi zamon fe'llari nutq paytidan keyin yuz beradigan yoki yuz bermaydigan harakat-holatni bildiradi va fe'l asosiga *-moqchi*,

-(a)r, -a, -y qo'shimchalarini qo'shish va tuslash yordamida hosil qilinadi: *bormoqchiman, kelmogchimiz, borarman, kelarsan, o'qirman, keladi, o'qiydi.*

Zamon shakllarining bir-biriga ko'chishi. 1) o'tgan zamon –di bilan yasalgan shakli kelasi zamon va hozirgi zamon ma'nolarida qo'llanadi: *Hozir qayoqqa ham bordik. Shundan so'ng bilmadim, qancha vaqt o'tdi.* 2) –gan bilan yasalgan shakl hozirgi zamon ma'nosida qo'llanadi: *Birov kitob o'qigan, kimlar shaxmat atrofida.* 3) hozirgi zamon fe'lining kelasi zamon ma'nosida qo'llanishi *ket, bor, yubor, boshla* kabi fe'llar doirasida uchraydi: *Ularni poytaxtga o'qishga yuboryapmiz.* 4) hozirgi zamonning o'tgan zamon ma'nosida qo'llanishi ko'p uchraydigan holatdir: *Kimdir kitob o'qigan, kimdir xat yozish bilan band, ayrimlar ovqatlanishmoqda.*

3. Fe'lining mayl shakllari

Fe'l ifodalagan harakat-holat haqidagi xabarni, shartni yoki buyruq-istakni ifodalaydigan fe'l shakllari **mayl** shakllari deb ataladi. Fe'llarda uchta mayl bor:

1. Xabar maylidagi fe'llar harakat-holatning bajarilish-bajarilmasligi haqidagi darakni bildiradi: *yozdim, kelyapti.* Bu mayl shaklini hosil qiluvchi maxsus qo'shimchalar yo'q, shuning uchun zamon va shaxs-son qo'shimchalarini olgan shakl xabar maylidagi fe'l hisoblanadi.

2. Buyruq - istak maylidagi fe'llar harakat-holatni bajarish-bajarmaslik haqida buyruq, istak, maslahat, iltimos kabi ma'nolarni bildiradi: Bunday fe'llar -(a)y, -gin, -sin, -aylik, -ing(iz), -sinlar qo'shimchalari yordamida yasaladi: *yozay, o'qiy, yozgin, yozsin, o'qiylik, boring(iz).* Faqat asosdan iborat bo'lgan 2-shaxs fe'llari ham shu mayl shakli hisoblanadi: *o'qi, kel.*

3. Shart maylidagi fe'llar biror harakat-holatning bajarilishi uchun undan oldin bajarilishi shart bo'lgan harakat-holatni, biror ish-harakatning bajarilish-bajarilmasligi haqida istak, maslahat, orzu, taxmin-gumon kabi ma'nolarni anglatadi va -sa qo'shimchasi yordamida hosil qilinadi: *borsa, kelsam, yursak.* Bu mayl orqali mayl ifodalanishi uchun fe'llardan keyin *edi, ekan* to'liqsiz fe'llari qo'llanadi: *kelsa edi* (ba'zan *kelsaydi*), *yozsa ekan.*

Bu mayldagi fe'llar sof shart ma'nosini (*Kelsa, boramiz*), orzu-istak (*Qani endi, o'qishga kirsam*), iltimos, maslahat (*O'sha kishini chaqirib bersangiz*), faraz (*Yomg'ir yog'sa kerak*), payt (*Tashqariga chiqsam*,

ukam turibdi), buyruq-istak mayliga xos (*Gapirsangiz-chi!*) ma'nolarini ifodalaydi.

14- MAVZU: FE'LNING VAZIFA SHAKLLARI, YASALISHI VA TUZILISH TURLARI

1-§. Fe'ning vazifa shakllari

Fe'ning gap ichida ma'lum simtaktik vazifani bajarishga xoslangan shakllari **vazifa shakllari** deb ataladi. Bularga **sof fe'l (kesimlik shakli), ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi** kiradi.

I. Sof fe'l (kesimlik shakli) gap ichida fe'l-kesim vazifasini bajaradigan fe'l shaklidir. U vozvapti. Sof fe'llar fe'lga xos bo'lgan barcha xususiyatlarga, ya'ni bo'lishli-bo'lishsizlik, o'timli-o'timsizlik, nisbat, zamon, shaxs-son, mayl xususiyatlariga ega: *Men boraman* - bo'lishli, o'timsiz, aniq nisbatda, kelasi zamon, 1-shaxs, birlikda, xabar maylida, gapda fe'l-kesim vazifani bajargan.

II. Harakat nomi ish-harakatning nomini bildirib, zamon, shaxs-son va mayl ko'rsatmaydigan fe'l shaklidir. Harakat nomi fe'ning otga xoslangan shaklidir.

U quyidagicha yasaladi:

1. Fe'l asosiga *-sh, -ish* qo'shimchalarini qo'shib: *o'qish, yozish*.
2. Fe'l asosiga *-v, -uv* qo'shimchalarini qo'shish bilan: *o'quv, yozuv*. Bunda unli bilan tugagan asos tarkibidagi *a* tovushi *o* unlisiga, *i* unlisi *u* unlisiga aylanadi va shunday yoziladi: *bag'ishla+v=bag'ishlov, to'qi+v=to'quv*.

3. Fe'l asosiga *-moq (-mak)* qo'shimchasini qo'shib: *yozmoq, demak*.

Harakat nomlari shaxs-son ko'rsatmaydi, otlar kabi kelishik, egalik, va ko'plik qo'shimchalarini oladi. Gapda ega (*Sevish va sevilish* – *ulkan baxt.*), ot-kesim (*Maqsadim* – *o'qish.*), to'ldiruvchi (*O'qishni boshladik.*), qaratqich aniqlovchi (*Chizishning turli usullari bor.*) bo'lib keladi.

Harakat nomini kesimga xoslovchi vositalar *kerak, darkor, lozim, zarur, shart* kabi so'zlardir. Bunda shaxs-son bildiruvchi qo'shimchalar harakat nomiga qo'shiladi: *Men borishim kerak*.

III. Sifatdoshi fe'ning sifatga xoslangan shakli bo'lib, narsa-buyumning belgisini o'zgarish, harakat natijasi sifatida ifodalaydigan fe'l shaklidir. Sifatdosh fe'l singari ish-harakatni anglatib, zamon, nisbat,

bo'lishli-bo'lishsizlikni bildiradi: *qolgan* - bo'lishli, o'tgan zamon, aniq nisbatda. Sifatdosh sifat kabi otga bog'lanib, uning belgisini bildiradi, gapda aniqlovchi yoki kesim bo'lib keladi: **O'qigan odam hayotda qiynalmaydi. Vazifalar bajarilgan.**

Sifatdoshlarning bo'lishsiz shakllari quyidagicha yasaladi: *borgan*– *bormagan*, *borayotgan* – *bormayotgan*, *borar* – *bormas*.

Sifatdoshlar zamon bo'yicha quyidagicha yasaladi:

1. **O'tgan zamon** sifatdoshi *-gan, -kan, -qan* qo'shimchalari bilan yasaladi: *otgan, tikkan, chiqqan*. Bo'lishsiz shakli: *kelmagan*.

2. **Hozirgi zamon** sifatdoshi *-(a)yotgan* qo'shimchasi bilan yasaladi: *kelayotgan, o'qiyotgan*. Bo'lishsiz shakli: *kelmayotgan*.

3. **Kelasi zamon** sifatdoshi *-(a)r, -adigan, -ydigan, -(u)vchi* qo'shimchalari bilan: *oqar* suv, *qaynar* buloq, *boradigan* joy, *o'qiydigan* bola, *keluvchi* odamlar. Kelasi zamon sifatdoshining bo'lishsiz shakli *-ma+s* qo'shimchasi bilan hosil qilinadi: *Aytar so'zni ayt, aytmas so'zdan qayt*.

Sifatdoshlar ot o'rnida qo'llanib, ot vazifasini bajarishi mumkin, ya'ni otlashadi. Bunda ular otlar kabi kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini oladi va gapda ega (*O'qigan o'zar, o'qimagan to'zar.*), to'ldiruvchi (*Aytganlaringizni bajardik.*), qaratqich aniqlovchi (*Kelganlarning kiyimlari ho'l edi.*) va undalma (*Charchaganlar, dam oling.*) bo'lib keladi.

IV. Ravishdosh ish-harakatning belgisini, uning maqsadini, paytini bildirib, ravishga xoslangan fe'l shaklidir. Ravishdosh fe'lga bog'lanib, ko'pincha hol bo'lib keladi. Ravishdoshlar bo'lishli-bo'lishsizlikni, nisbatni bildiradi: *o'qib* - bo'lishli, aniq nisbatda, *o'qitmay* - bo'lishsiz, orttirma nisbatda.

Ravishdoshlar quyidagicha hosil bo'ladi:

1. *-b, -ib, -bon (ibon)* qo'shimchalari bilan: *borib, o'qib, asrabon*.

2. *-a, -y* qo'shimchalari bilan: *kula-kula, o'qiy-o'qiy*.

3. *-gach, -kach, -guncha, -kuncha, -quncha, -gancha, -kancha, -qancha* qo'shimchalari bilan: *otgach, to'kkach, chiqqach, kelguncha, oqquncha, tikkuncha, yugurgancha, tekkancha, boqqancha*.

4. *-gani, -kani, -qani* qo'shimchalari bilan: *o'qigani keldi. Ko'chat ekkani bordik. Mol boqqani chiqdi*. Bu qo'shimchalarning *-gali* ko'rinishi ham bor: *Idish so'ragali chiqdi*.

5. *-gudek* qo'shimchasi bilan: *yiqilgudek, yig'lagudek*.

Ravishdoshlar ma'no jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. **Payt ravishdoshlari** -gach, -kach, -qach, -guncha, -kuncha, -quncha qo'shimchalari bilan yasaladi: *Darvozaga yaqinlashgach, to'xtadi.*

2. **Holat ravishdoshlari** -b, -ib, -a, -y, -gudek, -gancha, -kancha, -qancha qo'shimchalari bilan yasaladi: *Ashulani jo'shib kuyladi.*

3. **Sabab ravishdoshlari** ham -b, -ib, -a, -y qo'shimchalari bilan yasaladi: *Uyalib to'rga o'tmadi.*

4. **Maqsad ravishdoshi** -gani, -kani, -qani, -gali qo'shimchalari bilan yasaladi: *Lola tergani adirga chiqishdi.*

Payt, holat, ravishdoshlarining bo'lishsiz shakllari *-ma* qo'shimchasi yordamida yasaladi: *kelmagach, bormay.* Sabab, maqsad ravishdoshlarining bo'lishsiz shakllari yo'q.

2-§. Yetakchi va ko'makchi fe'llar

O'zbek tilida bittadan ortiq fe'lning birikishidan tuzilgan birliklar ham bor. Ular tarkibidagi asosiy ma'noni ifodalaydigan fe'l **yetakchi fe'l** deb ataladi: *o'qib chiqdi, ko'ra boshladi, aytib berib tura qol.* Yetakchi fe'lning ma'nosini izohlaydigan, to'ldiradigan fe'l esa **ko'makchi fe'l** deb ataladi: *o'qib chiqdi, ko'ra boshladi, sotib yubordi, berib tur, yiqila yozdi, gapirib berib qo'ya qol* va b.

Yetakchi va ko'makchi fe'lning qo'shilishidan qo'shma fe'l, ya'ni yangi so'z hosil bo'lmaydi, chunki ular birgalikda yangi bir lug'aviy ma'noni ifodalamaydi. Yetakchi va ko'makchi fe'lning birikishidan **ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi** hosil bo'ladi. O'zbek tilida faqat ko'makchi fe'l bo'lib keladigan fe'llar yo'q. Ayrim fe'llar o'z asl ma'nolarini yo'qotib, ravishdosh bilan birgalikda ishlatiladi va ko'makchi fe'lga aylanadi. Ko'makchi fe'llar quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

- 1) harakatni bajarishga kirishish (*o'qiy boshladi*);
- 2) harakatni bajarishga imkoniyat (*bajara oladi*);
- 3) harakatning davomlilikini (*borib turibman, ishlab yotibdi, o'qib yuribdi*);
- 4) harakatning to'la bajarilishi (*o'qib chiqdi*);
- 5) harakatning tez va oson bajarilishi (*yozib tashladik, sotib yubormoq, pishirib qo'ymoq*);

Ba'zan ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi tarkibidagi yetakchi fe'l uyushib kelishi ham mumkin: *U soat beshgacha yozib, chizib, hisoblab bo'ldi.* Ba'zan ko'makchi fe'l ham birdan ortiq bo'lishi mumkin: *aytib berib tura qol* (*aytib* – yetakchi fe'l, *berib tura qol* – ko'makchi fe'l).

Ko'makchi fe'llar yetakchi fe'llarga ravishdosh yasovchi **-(i)b, -a, -y** qo'shimchalari yordamida bog'lanadi. Ayrim ko'makchi fe'llar yetakchi fe'lga qo'shimchasiz ham birikadi: *yozdi-oldi, ketsin-qo'ysin, ayt-qo'y*.

Yetakchi fe'llarga so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalar, ko'makchi fe'llarga esa barcha turdagi (zamon, shaxs-son, nisbat, vazifadosh shakllarning qo'shimchalari) qo'shimchalar qo'shila oladi: *yozib olaman, ishlay boshladik*.

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shimmalarida o'zlik nisbat qo'shimchalari faqat yetakchi fe'lga qo'shiladi: *boshlanib ketdi*. Majhul nisbat qo'shimchalari ko'pincha ko'makchi fe'lga qo'shiladi: *sotib yuborildi*. Orttirma nisbat qo'shimchasi asosan yetakchi fe'lga qo'shiladi: *ko'rsatib yubordi*. Birgalik nisbat qo'shimchasi esa yetakchi fe'lga ham, ko'makchi fe'lga ham qo'shilaveradi: *ko'tarishib bordi – ko'tarib borishdi*.

3-§. Fe'llarning yasalishi

1. Qo'zshimchalar yordamida fe'l yasalishi

Quyidagi qo'shimchalar **fe'l bo'lmagan so'zlardan** fe'l yasaydi (demak, qo'shimcha yordamida fe'ldan fe'l yasalmaydi):

-la qo'shimchasi fe'ldan boshqa deyarli barcha so'z turkumlaridan fe'l yasaydi: *ishla, oqla, sekinlamoq, shivirla, chuhlamoq, senlamoq, yarimlamoq*.

-lan, -lash qo'shimchalari ot, sifat va ravishlardan fe'l yasaydi: *faxrlandi, achchiqlandi, ikkilandi, ko'maklashdi, suhbatlashdi, yaqinlashdi*.

-illa qo'shimchasi taqlidiy so'zlardan fe'l yasaydi: *chirqilla*; Tarkibida **u** yoki **v** tovushlari mavjud bo'lgan so'zlarda bu qo'shimcha **-ulla** kabi aytiladi va yoziladi: *shov+illa = shovulla*.

-ira qo'shimchasi taqlidiy so'zlardan fe'l yasaydi: *yarqiramoq, yaltiramoq, miltiramoq, chirqiramoq*.

-a qo'shimchasi ot, sifat va taqlidiy so'zlardan fe'l yasaydi (bunda ayrim so'zlarning ikkinchi bo'g'inidagi **i** tovushi talaffuzda ham, yozuvda ham tushiriladi): *tunamoq, bo'shamoq, guldura, o'yin+a=o'yna, qiyin+a=qiyna*.

-(a)y qo'shimchasi ot, sifat va ravishlardan fe'l yasaydi: *qoraymoq, kuchaymoq, ko'paymoq, ozaymoq, zo'raymoq, toraymoq. Past* va *sust* so'zlari oxiridagi **t** tovushi talaffuzda ham, yozuvda ham tushiriladi: *past+ay=pasay, sust+ay=susay*.

-(a)r qo'shimchasi ayrim sifatlardan fe'l yasaydi: *qisqarmoq, ko'karmoq, oqarmoq*.

-sira, -sa qo'shimchalari ot va *sen, siz* olmoshiaridan fe'l yasaydi: *qonsiramoq, suvsiramoq, sizsiramoq, sensiramoq, suvsamoq*.

-(i)k, -(i)q qo'shimchalari sanoqli so'zlardangina fe'l yasaydi: *birikmoq, yo'liqmoq, kechikmoq, zo'riqmoq, toliqmoq, ochiqmoq*.

-i qo'shimchasi sanoqli so'zlardan fe'l yasaydi: *boyimoq, tinchimoq*.

-(i,o)t qo'shimchasi sanoqli so'zlardan fe'l yasaydi: *yo'qotmoq, to'latmoq, berkitmoq*.

-ir qo'shimchasi ot, taqlidiy so'zlardan fe'l yasaydi: *gapirmoq, tupirmoq*.

2. So'zlarni hog'lab qo'shish yordamida fe'l yasalishi (kompozitsiya yoki sintaktik usul)

Bu usul bilan qo'shma fe'llar yasaladi:

1. Fe'l bo'lmagan so'z bilan fe'lning birikishidan: *dam olmoq, himoya qilmoq, paydo bo'lmoq, qars etmoq, yaxshi ko'rmoq* (scvmoq). Ayrimlari sodda fe'lga sinonim bo'ladi: *tasdiq qildi - tasdiqladi, yordam berdi - yordamlashdi*.

2. Ikki fe'lning birikishidan: *sotib olmoq, chiqarib olmoq, olib kelmoq, yutib olmoq, sotib olib bermoq*.

Qo'shma fe'llar ajratib yoziladi: *hal qilmoq, kasal bo'lmoq*. Nutqimizdagi *o'qib chiqdi, ko'rib bo'ldi, boshlab yubordi* kabilar qo'shma fe'l emas, chunki yangi lug'aviy ma'no ifodalamaydi, bular **ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalaridir**.

10-§. Harakatni qay darajada ifodalashiga ko'ra fe'l turlari

1. Harakatning kuchliligini ifodalaydigan fe'llar:

-la: *savala, qivla*.

-kila (-gila, -qila, -g'ila): *turtkila, tortqila, yugurgila, ezg'ila*.

2. Harakatning kuchsizligini ifodalaydigan fe'llar:

-(i)sh: *to'lishmoq, oqarishmoq*.

-(i)msira: *kulimsiramoq, yig'lamsiramoq*.

-(i)nqira: *oqarinqiramoq, tolinqiramoq*.

4-§. Fe'lning tuzilish jihatdan turlari

1. **Sodda** fe'llar bir asosdan tashkil topadigan fe'llardir: 1) sodda tub fe'llar asos yordamida harakat-holatni ifodalay oladigan fe'llardir: *kelmoq, yurmoq*; 2) sodda yasama fe'llar fe'l yasovchi qo'shimchalar yordamida fe'ldan boshqa turkumlardan yasalgan fe'llardir: *ishlamoq, uyqusiram^oq, gapirmoq*.

2. **Qo'shma** fe'llar birdan ortiq asosdan iborat bo'lib, shu asoslar orasiga boshqa so'z kiritib bo'lmaydigan va bitta so'roqqa javob bo'ladigan fe'llardir: *olib keldi, javob berdi, qarshi oldi, gurs etdi*. Qo'shma fe'llar quyidagicha yasaladi:

1) ot, sifat, son, olmosh, modal, undov, taqlid so'zlarga *qil, et, bo'l, ol, ber, de* so'zlarini bog'lash bilan: *jilva qilmoq, javob berm^oq, qabul qilmoq, qarshi olmoq, xafa bo'lmoq, bir bo'lib. qur^os etmoq, yo'q qilmoq, nima qilmoq, dod demoq*. Ayrimlari sodda fe'lga sinonim bo'ladi: *tasdiq qildi - tasdiqladi, yordam berdi - yordamlashdi*.

2) fe'll shakllariga *olmoq, kelmoq, ketmoq, chiqmoq* so'zlarini bog'lash bilan: *sotib olmoq, chiqarib olmoq, olib kelmoq, yutib olmoq, sotib olib berm^oq, kirib chiqmoq, olib ketmoq*.

3. **Juft** fe'llar ikki fe'lning qo'shaloq kelishidan hosil bo'ladi: *kirmadi-qo'ydi, aytdi-qo'ydi, gapirdi-qo'ydi*. Bunday fe'llar harakat-holatning birdaniga yuz berishini bildiradi. *Oldi-berdi, qo'ydi-chiqdi (ajralish), keldi-ketdi bordi-keldi* kabi fe'llar ot turkumiga mansubdir.

4. **Takroriy** fe'llar bir fe'lning takrorlanishidan hosil bo'ladi: *o'qidi-o'qidi, yozdi-yozdi, ko'ra-ko'ra, yig'lay-yig'lay*.

Juft va takroriy fe'llar chiziqcha bilan yoziladi.

Fe'l tahlili namunasi	
1. So'rog'i.	8. Mayl turi.
2. Ma'no guruhi.	9. Yetakchi, ko'makchi fe'llar aniqlanadi.
3. Bo'lishli yoki bo'lishsizligi.	10. Vazifa shakllari.
4. O'timli yoki o'timsizligi.	11. Tuzilish turi.
5. Nisbati.	12. Tub yoki yasamaligi.
6. Shaxs-soni	13. Gapdagi sintaktik vazifasi.
7. Zamon turi.	

15- MAVZU: RAVISH

1-§. Ravishning ta'rifı va leksik-grammatik xususiyatlari

Harakat va holatning belgisini bildirgan so'zlar turkumi **ravish** deb ataladi. Ravish *qanday?*, *qachon?*, *qayerda?*, *qayerdan?*, *qayerga?*, *qancha?*, *nega?*, *qay darajada?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi. Ravish ko'pincha fe'lga bog'lanib, ish-harakatning qay holatda bajarilishini, paytini, o'rnini, daraja-miqdorini, sababini, maqsadini bildiradi. Ravishlar quyidagi xususiyatlarga ega: 1) biror so'z bilan bog'langanda, o'z shaklini o'zgartirmaydi, ya'ni so'z o'zgartuvchi qo'shimchalarni olmaydi: *tez yurdi*; 2) o'ziga xos yasalish tizimiga ega: *kamtarona*, *birin-ketin*, *shu kuni*; 3) harakat belgisini qisman bo'lsa-da darajalab ko'rsata oladi: *tez*, *tezroq*, *juda tez*. 4) otlashadi: *Ko'pi ketib, ozi qoldi*. 5) gap tarkibida ko'pincha hol (*Ikkisi do'stlarcha ko'rishdi.*), ot-kesim (*Uning bahonasi ko'p.*), ba'zan otga bog'lanib, aniqlovchi (*Ko'p odam to'plandi. Uning yuzida bolalarcha samimiy kulgi zohir bo'ldi.*) bo'lib keladi.

2-§. Ravishlarda daraja

Ayrim ravishlar sifat kabi darajani ham bildiradi: 1) **bosh daraja**: *U sekin yura boshladi*; 2) **qiyosiy daraja**: *Mashina tezroq yurdi. Sal oldinroq keldi*. 3) **orttirma daraja**: *Juda ko'p paxti terdi*. 4) **kuchaytirma daraja**: *Juda-juda charchadi. Kuppa-kunduzi kelishdi*.

3-§. Ravishlarning ma'no jihatdan turlari

Ravishlar ma'no jihatdan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. **Holat ravishlari** harakatning qanday holatda yoki qay tarzda bajarilganligini bildirib, *qanday?*, *qay holda?*, *qay tarzda?* so'roqlariga javob bo'ladi: *asta*, *sekin*, *tez*, *birdan*, *qo'qqisdan*, *to'satdan*, *yonma-yon*, *qo'lma-qo'l*, *omon-eson*, *zo'rg'a*, *piyoda*, *yayov*, *do'stona*, *qahramonona*, *qadrdonlarcha*, *naridan-beri*, *yana*, *bazur* (*bahuzur*), *bafurja*, *arang*, *eskicha*, *hirma-bir*, *qatorasiga* va b.

2. **Payt ravishlari** harakat-holatning bajarilish paytini bildirib, *qachon?*, *qachongacha?*, *qachondan?*, *qachondan beri?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi: *avval*, *oldin*, *ilgari*, *so'ng*, *keyin*, *kechgacha*, *kechadan*, *endi*, *hozir*, *hamisha*, *hamon*, *erta-indin*, *qishin-yozin*, *kecha-kunduz*, *hozir*, *doimo*, *tez orada*, *shu kuni*, *bu orada*.

3. O‘rin ravishlari harakat-holatning bajarilish o‘rnini bildirib, *qayerda?, qayerdan?, qayerga?* so‘roqlariga javob bo‘ladi: *oldinda, orqada, o‘ngda, chapda, quyidan, uzoqdan, ichkaridan, yuqoriga, berida, pastda, o‘rtada, tashqarida, olg‘a, u yoq-bu yoqqa* va b.

Payt va o‘rin ravishlarini payt va o‘rin otlaridan farqlash lozim; agar kelishik qo‘shimchalari ajratilsa va otligicha qolsa, bu otdir: *yozda, qishda, bahorda; ko‘chada, uydan;* agar kelishik qo‘shimchasi ajralgandan keyin boshqa turkum so‘ziga aylansa, bu ravishdir: *yaqinda, boshda (avval), kunda, chetda, birdan, birga, pastdan* va b.

4. Maqsad-sabab ravishlari harakat-holatning bajarilish sababini yoki maqsadini bildirib, *nega?* so‘rog‘iga javob bo‘ladi: *atay(in), ataylab, jo‘rttaga, qasddan, qasdma-qasdiga, azza-bazza, noiloj, ilojsiz(likdan), chorasiz(likdan).*

5. Daraja-miqdor ravishlari harakat-holatning darajasini, miqdorini, belgining darajasini, narsa-buyumning noaniq miqdorini bildirib, *qancha? qay darajada?* so‘roqlariga javob bo‘ladi: *juda, eng, g‘oyat(da), nihoyatda; ko‘p, mo‘l, bisyor, oz, kam, picha, ancha, bir talay, bir oz, ko‘plab.*

4-§. Ravishlarning yasalishi

Ravishlar **tub** va **yasama** bo‘lishi mumkin. Tub ravishlar asos yordamida harakat-holatning belgisini ifodalaydigan ravishlardir: *tez, sekin, ko‘p, oz, avval.* Yasama ravishlar asosga so‘z yasovchi qo‘shimchalarni qo‘shish yoki birdan ortiq asosning qo‘shilishi, juftlanishi, takrorlanishidan yasalgan ravishlardir: *qahramonona, bir zumda, qishin-yozin, bora-bora.* Ravishlar quyidagi usullar yordamida yasaladi:

1. Ravish yasovchi qo‘shimchalar bilan: Ravishlar quyidagi ravish yasovchi qo‘shimchalar yordamida boshqa so‘z turkumlaridan, shuningdek, ravishlardan ham yasaladi:

-cha	qisqacha, o‘zbekcha, o‘zicha, huguncha, istagancha,
-larcha	qardoshlarcha, o‘rtoqlarcha
-chasiga	yangichasiga, toshkentchasiga, dehqonchasiga.
-(s)iga	tikkasiga, yalpisiga, baravariga, birdaniga.
-ligicha	xomligicha, tirikligicha, butunligicha, ho‘l ligicha.
-dek//day	o‘qdek, qushday.
-lab	ertalab, ko‘plab.

-ona	<i>do'stona, fidokorona, g'olibona.</i>
-an	<i>umuman, taxminan, majburan, asosan, rasman.</i>
-gacha	<i>kechgacha, tushgacha.</i>
-simon	<i>erkalangansimon, uyalgansimon, hazilsimon.</i>
-namo	<i>uyalgannamo, oliftnamo.</i>
-lay(in)	<i>butunlay, tiriklayin.</i>
-incha,-iqcha	<i>ko'pincha, aksincha, yashiriqcha.</i>
-siz, be-	<i>to'xtovsiz, beixtiyor</i>
-chang	<i>ko'ylakchang, kavushchang.</i>
-in	<i>oldin</i>
-omiz:	<i>shikoyatomiz, kinoyaomiz</i>
-aki	<i>yodaki, og'zaki</i>

2. So'zlarni qo'shib ravish yasash. Bunda qo'shma, juft va takroriy ravishlar yasaladi.

1) **qo'shma ravishlar** asosan ikki so'zdan yasaladi va ularning quyidagi turlari ajratib yoziladi:

a) tarkibida *u, bu, shu, o'sha* olmoshlari bo'lgan payt va o'rin ravishlari: *u yoqqa, bu yoqqa, u yerga, shu yerda, o'sha yerdq* va b.

b) tarkibida *har, hech, hamma, bir* so'zlari bo'lgan ravishlar: *har vaqt, har zamon, har qachon, hech vaqt, hamma vaqt, bir zum, bir necha, hech yoqqa, bir oz.* Lekin ***biryo'la, birmuncha, birvarakayiga, birpas, ozmuncha, birato'la*** ravishlari qo'shib yoziladi.

d) tarkibida *alla-* elementi bor bo'lgan ravishlar qo'shib yoziladi: *allaqachon, allavaqt.*

2) **juft ravishlarning** tub ravishlardan hosil bo'lganlari kam: *asta-sekin, hugun-erta* va b. O'rin-payt kelishigidagi ba'zi ot va olmoshlar ravishga ko'chib, juft ravish hosil qilinadi: *oyda-yilda, unda-bunda.*

Juft ravishlar asosan quyidagicha yasaladi:

a) bir-biriga yaqin ma'noli so'zlardan: *eson-omon, ochiq-oydin.*

b) antonim so'zlardan: *erta-kech, kecha-kunduz, ochin-to'qin.*

3) **takroriy va juft ravishlar so'z turkumlari** jihatidan quyidagicha yasaladi: 1) ot bilan ot takrorlanadi: *qator-qator, yildan-yilga, qadam-baqadam;* 2) sifat bilan sifat: *chaqqon-chaqqon, uzundan-uzoq, bekordan-bekorga;* 3) fe'l shakllari: *uzil-kesil, bilinar-bilinmas, bora-bora, ura-sura, qayta-qayta, borib-borib, turib-turib, qo'yarda-qo'ymay;* 4) ravish bilan ravish: *nari-beri, oldin-ketin, birin-ketin, unda-bunda, hali-beri;* 5) olmosh, son, taqlid va aralash holda so'zlarning takrorlanishi: *o'z-o'zidan, yakka-yakka, taqa-taq.*

Juft va takroriy ravishlar chiziqcha bilan yoziladi: *asta-asta, nari-beri* va. b.

3. Boshqa turkumlarning ko'chishidan hosil bo'lgan ravishlar.
Bunday ko'chish ikki xil ko'rinishda yuz beradi:

1) so'zlar turli kelishik shakllarida ko'chadi: *boshda, yangidan, birdan, birga, charchamasdan, shoshmasdan, indamasdan* kabi.

2) kelishik qo'shimchalarini olmasdan ko'chadi:

a) otlar ko'chadi: *erta, indin, kecha, kech, kechqurun;*

b) sifatlar: *yaqqol, baralla, tugul, bafurja, vaqtli, rosa, baravar, beomon;*

d) ravishdoshlar: *osha, o'ta, qiya, qo'sha, qayta;*

e) taqlidiy so'zlar: *shartta, taqqa, tappa, shig'a, chippa.*

5-§. Ravishlarning otlashishi

Ravishlar ham otlarga xos so'roqlarga javob bo'lib otlashadi. Bunda ular ko'plik, kelishik, egalik qo'shimchalarini oladi: ***Ko'pdan quyon qochib qutulmas. Ko'pi ketib, ozi qoldi.***

6-§. Ravishlarning tuzilish jihatdan turlari

1. Sodda ravishlar :	1) tub: <i>ko'p, tez,</i> 2) yasama: <i>do'stona.</i>
2. Qo'shma ravishlar:	<i>bir oz, har zamon, ozmuncha.</i>
3. Juft ravishlar:	<i>unda-bunda, birin-ketin, omon-eson.</i>
4. Takroriy ravishlar:	<i>asta-asta, tez-tez, bora-bora, o'sha-o'sha.</i>

Ravish tahlili namunasi	
1. So'rog'i.	5. Tuzilish turi.
2. Ma'no turi.	6. Tub yoki yasamali.
3. Darajasi.	7. Gapdagi sintaktik vazifasi.
4. Otlashgan yoki otlashmaganligi	

16- MAVZU: YORDAMCHI SO'Z TURKUMLARI

So'roqqa javob bo'lmaydigan, gap bo'lagi vazifasini bajara olmaydigan, mustaqil so'zlar o'rtasidagi munosabatlarni ifodalaydigan so'zlar **yordamchi so'zlar** deb ataladi. Bularga **ko'makchi, bog'lovchi, yuklama** kiradi.

KO'MAKCHI

1-§. Ko'makchi va uning turlari

Ot, va otlashgan so'zlardan keyin kelib, ularni boshqa so'zlarga tobelanish yo'li bilan bog'laydigan yordamchi so'zlar **ko'makchi** deyiladi: *O'z qo'li bilan to'g'riladi.* Ko'makchi qaysi so'zdan keyin kelsa, o'sha so'z bilan birgalikda bir so'roqqa javob bo'lib, bir xil gap bo'lagi vazifasini bajaradi.

Ko'makchilar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Sof ko'makchilar lug'aviy ma'nolarini butunlay yo'qotib, vazifa jihatidan kelishik qo'shimchalariga yaqin turadigan so'zlardir: *bilan, uchun, kabi, sari, singari, sayin, uzra, qadar, yanglig'.* Bunday ko'makchilar urg'u olmaydi, urg'u ko'makchidan oldingi so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi.²⁹

2. Vazifadosh ko'makchilar atash ma'nosini yo'qotib, ma'lum so'roqqa javob bo'lmaydigan, asli ot, sifat, fe'l, ravish kabi mustaqil so'zlarga tegishli bo'lgan so'zlardir. Bularga quyidagi so'zlar kiradi: *old, o'rita, yon, orqa, ket, ich, ust, tepa, ost, tag, ora, bosh, o'rin, qosh, yoqa, ro'para, tomon, tashqari, bo'yi, chamasi, holda, yo'sinda, oldin, avval, so'ng, keyin, hurun, ilgari, beri, buyon, asosan, binoan, qarab, qaraganda, ko'ra, tortib, degan, deydigan, osha, bo'ylab, yarasha, qaramasdan, qaramay, qarata, sababli, tufayli, qarshi, chog'li, doir, muvofiq, o'zga, boshqa;*

2-§. Ko'makchilarning qo'llanishi va ma'nolari

Ko'makchilar **bosh, qaratqich, jo'nalish** va **chiqish** kelishigidagi so'zlardan keyin kelib, bu so'zlarga quyidagi ma'nolarni kiritadi:

1) bosh kelishikdagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar:

bilan (qisqa shakllari: *-la, ila*) ko'makchisi birgalik, vosita, tez bosg'lanish, payt, ish-harakat obyekti, holat, maqsad ma'nolarini bildiradi: *Ukasi bilan keldi. Qalam bilan yozdi. Eshik ochilishi bilan kirishdi. Tuni bilan uxlamadi. Baxtiyorlik bilan jilmaydi.*

Uchun (qisqa shakli: *-chun*) ko'makchisi maqsad, sabab, atash, evaz ma'nolarini ifodalaydi: *Bolalar uchun qurildi. O'qimagani uchun bilmadi. Sen uchun oldim. Yordamingiz uchun rahmat.*

²⁹ N.Mahmudov va b. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 7-sinfi uchun. T., 2005-yil, 61-bet.

Kabi, singari, yanglig' (ba'zan *misoli* so'zi) ko'makchilari o'xshatish, qiyoslash ma'nolarini ifodalaydi: *Shamol kabi yeldi. Cho'l singari bepoyon. Oy yanglig' chiroyli.*

Sayin ko'makchisi payt, izchillik, davomiylik ma'nolarini ifodalaydi: *Sovuq kun sayin kuchaydi.*

Sari, yoqalab ko'makchilari yo'nalish ma'nosini ifodalaydi: *Dala sari ketdi. Daryo yoqalab yurdi.*

Sababli, tufayli ko'makchilari aloqadorlik, sabab ma'nosini ifodalaydi: *Chaqirilmaganligi sababli kelmadi.*

Orqali ko'makchisi vosita ma'nosini, **chog'li, chamasi** ko'makchilari chama, taxmin, ma'nolarini, **osha, bo'ylab** ko'makchisi makon bo'ylab sodir bo'lish ma'nosini, **bo'yicha** ko'makchisi moslik ma'nosini, **uzra** ko'makchisi biror sath bo'ylab yo'nalish ma'nosini, **ichra** ko'makchisi biror predmetning ichida sodir bo'lish ma'nosini, **degan** ko'makchisi atash ma'nosini, **bo'yi** ko'makchisi davomlilik ma'nosini, **haqida (to'g'risida)** ko'makchilari fikr qaratilgan predmet ma'nosini, **holda (yo'sinda)** ko'makchilari holat ma'nosini ifodalaydi: *Pochta orqali jo'natdi. O'n chog'li odam to'plandi. Asrlar osha yetib keldi. Ariq bo'ylab yurishdi. Urush haqida so'zladi.*

2) **jo'nalish kelishigidagi** so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar:

Tomon ko'makchisi ham jo'nalish, ham bosh kelishikdagi so'zlarga bog'lanib, yo'nalish ma'nosini, **qadar** ko'makchisi chegara ma'nosini, **ko'ra** ko'makchisi sabab, ta'kidlash, qiyoslash ma'nolarini, **qarshi** ko'makchisi ziddik ma'nosini, **qarab, qarata** ko'makchisi yo'nalish, o'lchov ma'nosini, **qaraganda** ko'makchisi ta'kidlash, qiyoslash manolarini, **qaramasdan, qaramay** ko'makchilari to'siqsizlik ma'nosini, **yarasha** ko'makchisi moslik ma'nosini, **doir** ko'makchisi aloqadorlik ma'nosini, **asosan, binoan, muvofiq** ko'makchilari tayanch ma'nosini ifodalaydi: *Uy tomon ketdi. Kechga qadar kutib o'tirdi. Uning topshirig'iga ko'ra yetib kelishdi. Bilimiga qarab baho qo'yiladi. Uning qarshiligiga qaramay vazifa bajarildi. Shu fikrga asosan qaror qilishdi. Odamlarga qarata nutq so'zladi.*

3) **chiqish kelishigidagi** so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar:

So'ng, avval, keyin, burun, ilgari ko'makchilari payt ma'nosini, **boshqa, tashqari, o'zga, bo'lak** ko'makchilari mustasnoqlik ma'nosini, **beri, buyon** ko'makchilari payt ma'nosini, **nari** ko'makchisi ish-harakatning chegarasi ma'nosini, **boshlab, tortib** ko'makchilari boshlanish vaqt, nuqta ma'nolarini ifodalaydi: *Uch yildan keyin paydo*

bo'ldi. Sendan boshqa hech kimi yo'q. Shu kundan boshlab ishga kirishamiz.

4) **qaratqich kelishigidagi** so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar: *old, o'rta, yon, orqa, ket, ich, ust, tepa, ost, tag, ora, bosh, o'rin, qosh, yoqa, ro'para*. Bu ko'makchlardan oldin kelishik qo'shimchasi ba'zan qo'llanmasligi mumkin: *Uy oldida to'xtadi. Bog' ichiga kirib ketdi. Devor orasida qolib ketdi. Ko'cha o'rtasida ketyapti. Ko'prik boshida kutib turdi.*

Diqqat! **-la, -chun** shakllari o'zi bog'lanib kelgan so'zdan chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *qo'llarim-la, Vatan-chun. Uchun, bilan, kabi, singari* ko'makchilari qaratqich kelishigidagi so'zlar bilan ham qo'llanishi mumkin: *buning uchun, bunung kabi, shuning singari.*

3-§. Ko'makchilar va qo'shimchalar sinonimiyasi

Ko'makchilar vazifasi jihatidan ayrim qo'shimchalarga o'xshaydi. Ba'zi hollarda ko'makchilar tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklari qo'shimchalari o'rnida almashib kelishi mumkin: *Radio orqali eshitdik - Radiodan eshitdik. Ukam uchun oldim - Ukamga oldim. Qalam bilan yozdi - Qalamda yozdi. Borgani haqida gapirib berdi - Borganini gapirib berdi.* Biroq hamma vaqt ham ko'makchi o'rnida kelishik qo'shimchasi ishlatilavermaydi: *Do'stiga yordamlashdi* gapida jo'nalish kelishigi qo'shimchasi o'rnida ko'makchini qo'llab bo'lmaydi. *Kabi, singari, yanglig'* ko'makchilari *-day(-dek)* qo'shimchalari bilan sinonim bo'lishi mumkin: *Shamol kabi yeldi - Shamolday yeldi.*

BOG'LOVCHI

1-§. Bog'lovchi va uning turlari

So'zlarni va qo'shma gapdagi sodda gaplarni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladigan yordamchi so'zlar **bog'lovchi** deb ataladi: *Maysa va daraxtlarga jon kiryapti, chunki bahorning iliq nafasi sezila boshlagan edi.*

Bog'lovchilar gapda qo'llanishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. **Yakka holda** qo'llanadigan bog'lovchilar: *va, ammo, chunki*. Bu bog'lovchilar gap tarkibida bir marta qo'llana oladigan bog'lovchilardir.

2. **Takrorlangan holda** qo'llanadigan bog'lovchilar: *yo...yo, yoki...yoki, goh...goh, xoh...xoh, bir...bir, ba'zan...ba'zan, dam...dam*. Bu bog'lovchilar (*yo...yo, yoki...yoki* bog'lovchilaridan tashqari) gap tarkibida faqat takroriy qo'llana oladigan bog'lovchilardir.

Bog'lovchilar vazifasiga ko'ra **teng bog'lovchilar** va **ergashtiruvchi bog'lovchilarga** bo'linadi.

2-§. Teng bog'lovchilar

Bu bog'lovchilar so'zlarni va qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni teng huquqli qilib bog'laydi va ular o'rtasidagi mazmuniy munosabatlarni qay tarzqa ifodalashiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1) **biriktiruv bog'lovchilari**: *va, ham, hamda*. *Ham* so'zi uyushiq bo'laklar oldidan kelgandagina bog'lovchi hisoblanadi: ***Ham*** *akamni, ham ukamni* **tabriklashdi va sovg'alar topshirishdi** ***hamda*** *dam olish uyiga yo'llanma bilan mukofotlashdi*. ***Bilan*** ko'makchisi ham biriktiruvchi bog'lovchi (*va*) o'rnida kelishi mumkin: *Karim bilan Salim maktabga birga borishgan*.

2) **zidlov bog'lovchilari**: *ammo, lekin (yoki lek), biroq, balki*.

3) **ayiruv bog'lovchilari**: *yo, yoki, yoxud, yoinki, yo...yo, yoki...yoki, goh...goh, xoh...xoh, dam...dam*. Bu bog'lovchilar uyushgan bo'laklarni yoki qo'shma gap qismlarini bir-biridan ayirib bog'laydi: *Alijon goh menga, goh yerga qarab jim turaverdi. Yo sen borasan, yo men kelaman. Ba'zan ravishi, bir somi takrorlangan holda bog'lovchi bo'lib keladi: Ba'zan u keladi, ba'zan biz boramiz. Bir kuladi, bir yig'laydi*.

4) **inkor bog'lovchisi** so'z va gaplarga inkor ma'nosini yuklaydigan bog'lovchidir: *na...na: Unda na kitob bor, na daftar. Na o'qidi, na yozdi*. Ko'rinyaptiki, bu bog'lovchi ishtirok etgan gaplarning kesimi bo'lishli shaklda keladi.

3-§. Ergashtiruvchi bog'lovchilar

Bu bog'lovchilar ergashgan qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga ergashtirish yo'li bilan bog'laydi va quyidagi turlarga bo'linadi:

1) **aniqlov bog'lovchilari:** *ya'ni, -ki(-kim), toki: U ko'rdiki, kamchiliklar ko'p.* Ba'zan **-ki** ot turkumidagi so'zlar bilan birga kelib, ta'kidlash, uqtirish ma'nolarini anglatadi, bunda u bog'lovchi emas, yuklama sanaladi: *...ko'ksi to'la nuqul ordenki, bir-biridan chiroyli.*

2) **sabab bog'lovchilari:** *chunki, negaki: Ish o'z vaqtida bajarildi, chunki bunga puxta tayyorgarlik ko'rilgan edi.* Ba'zan uchun ko'makchisi ham shu vazifada qo'llanadi: *Ular yetib kelsin uchun, Salimjon kutib turdi.*

3) **shart bog'lovchilari:** *agar(da), garchi, garchand, gar, mabodo, basharti: Agar ishimiz o'ngidan kelsa, bugun qaytib ketamiz.*

4-§. Bog'lovchilarning kelib chiqishiga ko'ra turlari

1. **Sof bog'lovchilar** faqat bog'lovchi vazifasini bajaradigan so'zlardir: *va, lekin, chunki, agar.*

2. **Vazifadosh bog'lovchilar** boshqa turkumlarga mansub bo'lib, o'rni bilan bog'lovchi vazifasini bajaradigan so'zlardir. Bular quyidagi turkumlardan bog'lovchilarga o'tgan: 1) **bilan** ko'makchisi *va* bog'lovchisiga sinonim bo'lib kelganida bog'lovchi hisoblanadi: *Akam bilan (va) ukam kelishdi.* So'zlarni o'zaro tobe qilib bog'laganida ko'makchi hisoblanadi. 2) **ham, na, -u(-yu), -da** yuklamalari: *O'qishga qabul qilishdi ham (va) stipendiya tayinlashdi.* 3) **balki** modal so'zi: *Bundan keyin uning g'ayrati susaymadi, balki yana oshdi.*

YUKLAMA

1-§. Yuklama haqida umumiy ma'lumot

Mustaqil so'z va gaplarga qo'shimcha ma'no beradigan yordamchilar **yuklama** deyiladi. Yuklamalar tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi: 1) **so'z yuklamalar:** *faqat, ham, axir, hatto.* Bu yuklamalar o'zi bog'lanib kelgan so'zlardan vergul bilan ajratilmaydi. 2) **qo'shimcha ko'rinishdagi yuklamalar:** *-ku, -mi, -a, -gina.*

Yuklamalar ham sof yoki vazifadosh bo'lishi mumkin. Faqat yuklama guruhiga kiradigan *faqat, hatto, -mi, -ku* kabi birliklar **sof yuklamalar** hisoblanadi. Ayiruv-chegaralov yuklamalari o'rnida qo'llanadigan *yolg'iz* (asli sifat) so'zi **vazifadosh yuklamadir:** *Bu yolg'iz nom, boshqa narsa emas.*

2-§. Yuklamalarning ma'no jihatdan turlari

1. **So'roq-taajjub yuklamalari** o'zi ishtirok etayotgan gap mazmuniga so'roq yoki taajjub ma'nolarini kiritadigan yuklamalardir. Bularga *-mi, -chi, -a(ya)* yuklamalari kiradi: *Nimaga yo'qlaganini bilarsiz-a, hofiz? (T.Malik)*

2. **Kuchaytiruv-ta'kid yuklamalari** o'zi qo'shilgan so'z ma'nosini yoki o'zi ishtirok etgan gap mazmunini kuchaytirib, ta'kidlab ifodalaydigan yuklamalardir: Bularga *nahotki, axir, g'irt, hatto(ki), -oq (-yoq), -ki(-kim), -ku, -da, -u(-yu)* kabi yuklamalar kiradi: *O'ldi demoq mumkin emas, axir uning o'zi-ku, Tug'ilgandir inson uchun hayotning o'zi bo'lib. (S.Z.)*

3. **Ayiruv-chegaralov yuklamalari** o'zi bog'langan so'zning ma'nosini ajratib yoki chegaralab keladigan yuklamalardir. Bularga *faqat, -gina (-kina, -qina)*, yuklamalari kiradi: *Darboza oldi jimjit, faqat o'tin ortgan ikki-uch eshakkina bozor tomon dikillab borardi. (Mirm.)*

4. **O'xshatish-qiyoslash yuklamalari** o'zi bog'lanib kelgan so'zga o'xshatish-qiyoslash ma'nolarini kiritadigan yuklamalardir. Bularga *xuddi, go'yo* so'zlari kiradi: *Burgut va kalxatlar ham qayoqqadir g'oyib bo'lgan, go'yo osmon bag'riga singib ketgan. (O.Y.)*

5. **Gumon yuklamasi** o'zi bog'lanib kelgan so'zga noaniqlik, gumon ma'nolarini kiritadigan *-dir* qo'shimcha ko'rinishidagi yuklamadir. Bu yuklama *-dir* kesimlik qo'shimchasi bilan shakldoshdir. Qiyoslang: *Vatanni sevmog iymondandir.* (kes. qo'sh.) - *Uyiga yetib borgandir.* (gum. yukl.)

3-§. Yuklamalarning yozilishi

1) *-mi, -oq(-yoq), -gina (-kina, -qina), -dir* yuklamalari o'zidan oldingi so'zga qo'shib yoziladi: *Shu bugunoq ota-onasigagina emas, butun mahallaga yetib bormaydimi?*

2) *-chi, -ku, -u(-yu), -da, -a(-ya)* yuklamalaridan oldin chiziqcha qo'yiladi: *Sen-chi? Keldi-ku!*

3) *faqat, ham, hatto, axir* kabi so'z yuklamalar ayrim yoziladi: *Tog'larda hatto yoz oylarida ham yomg'ir yog'adi.*

Ko'makchi tahlili	
1. Sofmi yoki vazifadosh?	3. Ifodalagan ma'nosi.
2. Qaysi kelishikdagi so'zga bog'langan?	4. Qaysi so'zni qaysi so'zga bog'layapti?

Bog'lovchi tahlili	
1. Sofmi yoki vazifadosh?	3. Vazifasiga ko'ra turi.
2. Qo'llanishiga ko'ra turi.	4. Nimalarni bog'lagan?
Yuklama tahlili	
1. Sofmi yoki vazifadosh?	3. Ma'nosiga ko'ra turi.
2. Tuzilishiga ko'ra turi.	

17- MAVZU: ALOHIDA OLINGAN SO'ZLAR GURUHI

1-§. Modal so'zlar va ularning turlari

So'zlovchining o'z fikriga bo'lgan munosabatini bildiradigan so'zlar **modal so'zlar** deb ataladi: *Ehtimol, bugun yetib kelar.* Bunday so'zlar boshqa so'zlardan vergul bilan ajratiladi.

Modal so'zlar quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. **Ishonch:** *shubhasiz, shaksiz, so'zsiz, albatta, tabiiy, o'z-o'zidan, to'g'ri, xoynoxoy, aslida, darvoqe, rostdan.*

2. **Tasdiq:** *darhaqiqat, haqiqatan, haqiqatda.*

3. **Gumon:** *shekilli, chamasi, chog'i, ehtimol, balki, aftidan.*

3. **Fikrning tartibi:** *avvalo, avvalambor, qolaversa.*

4. **Fikrning dalillanishi:** *masalan, jumladan.*

5. **Xulosa:** *xullas, demak, nihoyat, xullas kalom, umuman.*

6. **Afsuslanish, achinish:** *afsus, attang, esiz.*

8. **Quvonch:** *xayriyat.*

Bulardan tashqari *binobarin, zero, vaholanki* kabi modal so'zlar ham mavjud.

Modal so'zlar ham kelib chiqishi jihatidan ikkiga bo'linadi: 1) **sof modal so'zlar** modal ma'no ifodalash uchungina xizmat qiladigan so'zlardir: haqiqatan afsuski, attang, taxminan, albatta, xullas, masalan, umuman, shekilli, avvalambor, avvalo, darhaqiqat; 2) **vazifadosh modal so'zlar** boshqa turkumlardan o'tgan modal so'zlardir: aftidan, mazmuni, ehtimol, yaxshi(ki), to'zg'ri, so'zsiz, shubhasiz, tabiiy, balki, chamasi.

Modal so'zlar gap tarkibida ko'pincha **kirish so'z** bo'lib keladi.

2-§. Undov so'zlar va ularning turlari

His-hayajon, tuyg'uni, haydash-chaqirishni bildiradigan so'zlar turkumi **undov so'zlar** deb ataladi: *eh, uh, o, e, uf, voy, ura, barakalla, ofarin, salom, xayr, xo'sh, rahmat, balli, bay-bay, voy-bo'y, a, ax, ohho,*

obbo, ey, ehhe, i, iye, o'h, o'hho', hm, him, be, tuf, hah, ho, hay-hay, eh, o', ha, iyi.

Undovlar ma'no jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. His-hayajon undovlari quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) hayron qolish: *iye, o, voy, voy-ey, eh*; 2) sevinch, xursandchilik, zavqlanish: *ho, o'h-ho', ehe*; 3) qoyil qolish, rohatlanish: *hay-hay* (takrorlansa), *oh-oh*; 4) mamnuniyat, faxrlanish, mag'rurlanish, xayrihohlik: *e-ha, eh, ha-ya, o'*;

His-hayajon undovlari, odatda, gap bo'lagi vazifasini bajarmaydi. Ular yo kirish so'z, yoki so'z-gap bo'lib kelishi mumkin: *Iye, men kimni ko'ryapman? - Dod! - ichkaridan dodlagan ovoz eshitildi.*

Undovlar yozuvda gap bo'laklaridan vergul bilan ajratiladi. Agar undov kuchli bo'lsa, his-hayajon bilan aytilsa, undov belgisi qo'yiladi: *Eh! Havo naqadar sof va yoqimli!*

2. Buyruq-xitob undovlari ikki xil bo'ladi: 1) odamlarga qaratilgan undovlar: a) kishilarning diqqatini tortish uchun qo'llanadigan undovlar: *hoy, hay* (bir marta aytilsa), *hey, allo, ey*; b) ta'kid, buyurish uchun qo'llanadigan undovlar: *ma, tss, jim, marsh*; 2) hayvonlarga yoki boshqa jonivorlarga qaratilgan undovlar: a) hayvon va jonivorlarni chaqirish uchun qo'llanadigan undovlar: *kisht, bah-bah, mosh-mosh, tu-tu-tu, kuch-kuch, gah, chuh, beh-beh, qurey-qurey*; b) hayvon va parrandalarni biror harakatdan to'xtatish uchun qo'llanadigan undovlar: *ishsh, ho'k, tak* d) hayvon va parrandalarni biror ishni bajarishga undash uchun ishlatiladigan undovlar: *pisht, drr, xix, hov-hov, cho'k, tek, hayt, chu.*

3. Urf-odat undovlari: *rahmat, marhamat, salom, xayr, barakalla, ofarin, balli, yashang, hormang, qulluq* va b.

Undovlar yakka holda, juft holda yoki takrorlanib qo'llanishi mumkin: *oh, voy, oh-voh, dod-voy, bay-bay, hay-hay.*

Juft va takrorlangan undovlar chiziqcha bilan yoziladi. Undovlar odatda **deb** so'zi bilan qo'llanib, hol (*"Chuh" deb otini haydadi*), **degan** so'zi bilan qo'llanib, gapda ko'pincha sifatlovchi-aniqllovchi (*Uzoqlardan "qurey-qurey" degan ovozlar eshitilar edi*) bo'lib keladi. Undovlar otlashishi mumkin, bunda ular ega (*Ularning dod-voyi osmoni falakka chihdi.*), to'ldiruvchi (*Uning oh-yohiga kim quloq soladi?*), qaratqich-aniqllovchi (*Dod-voyning foydasi yo'q.*) vazifalarini bajaradi.

Undovlarning asosiy qismi yasama emas, lekin mustaqil so'zlardan undovlarga ko'chgan so'zlar ham mavjud: 1) olmoshdan : *qani*; 2) fe'llardan: *kel, hormang, yo'qol, bor-ey, yashang, kechirasiz: Keling, bir suhbatlashaylik!*

3-§. Taqlid soʻzlar va ularning turlari

Tovushga va holatga taqlidni bildirgan soʻzlar **taqlid soʻzlar** deb ataladi. Bunday soʻzlar nimalarga taqlidni bildirishi jihatidan ikki turga boʻlinadi:

1. Tovushga taqlid bildiradigan soʻzlar narsa va mavjudotlarning ovozlari taqlidni ifodalaydigan soʻzlardir: *gumbur-gumbur, dup-dup, duk-duk, shiq-shiq, qiy-chuv, taq-tuq, g'arch-g'urch, inga-inga, pix-pix, qult-qult, bidir-bidir, vov, uv, irr, mo'o', maa, baa, mee, ing-ing, ang-ang, miyov, vaq-vaq, vish-vish, qu-qu, qa-qa, g'a-g'a, qag'-qag', pit-pildiq, parr, viz-viz.*

2. Holatga taqlid bildiradigan soʻzlar narsa va mavjudotlarning holatiga taqlidni ifodalaydigan soʻzlardir: *yalt-yult, apil-tapil, g'uj-g'uj, yarq-yurq, jimir-jimir, milt-milt, lip-lip, pildir-pildir, hang-mang, jilpang-jilpang, alang-jalang, mo'lt-mo'lt, lop, likang-likang, qilpang-qilpang, salang-salang, g'ivir-g'ivir, dik-dik, lik-lik, hilp-hilp, duv-duv, pir-pir, lang, dang, hil-hil* kabi.

Taqlid soʻzlar yakka holda, juft holda va takrorlangan holda qoʻllanadi. Juft va takrorlangan taqlid soʻzlar orasiga chiziqcha qoʻyiladi.

Taqlid soʻzlar mustaqil soʻzlar kabi gap boʻlagi boʻla oladi: *Shamol g'ir-g'ir (hol) esmoqda.*

Tovushga taqlid soʻzlar baʼzan otlashib, koʻplik, egalik va kelishik qoʻshimchalarini qabul qiladi va ega, qaratqich aniqlovchi hamda toʻldiruvchi vazifalarini bajaradi: *Odamlarning g'ovur-g'ovuri* bosildi. Yuragining duk-dukini eshitdi. Chug'ur-chug'urning to'xtashi amri mahol.

4-§. Tasdiq va inkor soʻzlar

Tilimizda dialogik nutqda ma'qullashni ifodalaydigan *ha, xo'p, mayli, bo'пти* kabi soʻzlar ham mavjud boʻlib, ular **tasdiq soʻzlar** deb yuritiladi: - *Ertaga kelasizmi?* – *Ha.*

Xuddi shular kabi dialogik nutqda qoʻllanib, inkor ma'nosida ishlatiladigan *yo'q, mutlaqo, aslo* kabi soʻzlar **inkor soʻzlar** deb ataladi: - *Bu kitob siznikimi?* – *Yo'q.*

Modal soʻzlar tahlili:	
1. Ma'no turi.	3. Gapda bajargan vazifasi.
2. Qaysi turkumdan kelib chiqqan?	

Undov va taqlid soʻzlar tahlili	
1. Ma'no turi.	3. Otlashgan-otlashmaganligi.
2. Tuzilish turi.	4. Gapda bajargan vazifasi.

18- MAVZU: S I N T A K S I S

1-§. Sintaksis haqida umumiy ma'lumot

Sintaksis (grekcha *"tuzish"* demakdir) grammatikaning ikkinchi qismi bo'lib, unda soʻz birikmalari, gap turlari oʻrganiladi. Demak, sintaksis **soʻz birikmasi sintaksisi** va **gap sintaksisi** degan ikkita boʻlimni oʻz ichiga oladi. Barcha til birliklari (tovush, qoʻshimcha, soʻz, soʻz birikmasi va gap) mana shu sintaksis boʻlimida amaliy jihatdan oʻzlarini namoyish qiladi.

2-§. Soʻz birikmasi haqida ma'lumot

Soʻzlar bir-biri bilan ikki xil bogʻlanadi:

1. Teng bogʻlanish. Bunda bir soʻz boshqasiga tobe boʻlmaydi, bir-biri bilan sanash ohangi yoki teng bogʻlovchilar yordamida bogʻlanadi. Masalan *Ertalab maydonda erkaklar va ayollar toʻplanishdi* gapida *erkaklar va ayollar* qoʻshilmasi teng bogʻlanishga misol boʻla oladi. Teng bogʻlanish natijasida **soʻz qoʻshilmasi** tuziladi.

2. Tobe bogʻlanish. Bunda bir soʻz boshqasiga tobe boʻladi: *Ertalab toʻplanishdi, maydonda toʻplanishdi*. Tobelikning asosiy belgisi: **bir soʻz boshqa soʻzni izohlab keladi**. Bir-biriga tobe bogʻlangan soʻzlar soʻz birikmasini hosil qiladi.

Ikki yoki undan ortiq mustaqil soʻzning maʼno, grammatik va ohang jihatdan birining boshqasiga tobe boʻlib bogʻlanishi **soʻz birikmasi** deb ataladi.

Soʻz birikmasi tarkibida **hokim** va **tobe** soʻzlar farqlanadi. Soʻz birikmasida maʼnosi izohlanayotgan soʻz **hokim soʻz**, uning maʼnosini ravshanlashtirib kelayotgan, izohlayotgan, toʻldirayotgan soʻz **tobe soʻz** hisoblanadi. Soʻroq hamma vaqt hokim soʻzga qarab beriladi, soʻroqqa javob boʻlgan soʻz tobe soʻz hisoblanadi: *Shirin olma (qanday olma?)*.

Hokim soʻz ot, sifat, son, olmosh, ravish bilan ifodalansa, **otli birikma** hisoblanadi: *baland bino, asalday shirin, intizomda birinchi, bolalarning hammasi, menda koʻp*.

Hokim soʻz feʼlning ravishdosh va harakat nomi shakllari bilan ifodalansa, feʼlli **birikma** hisoblanadi: *kitobni oʻqish, ishni bajarib*.

Soʻz birikmasi zanjiri. Baʼzan gap takibidagi soʻz bir soʻzga nisbatan hokim, boshqa soʻzga nisbatan esa tobe holatda boʻlishi yoki bir hokim soʻz bir necha tobe soʻzga, bir tobe soʻz esa bir necha hokim soʻzga bogʻlangan boʻlishi mumkin. Soʻz birikmalarining bu tarzdgai holati **soʻz birikmasi zanjiri** deb ataladi: *Hozir hamrohining yuzidan hech qanday maʼno uqib boʻlmasdi*. Bu gapda quyidagi soʻz birikmalari mavjud:

1) *hozir uqib boʻlmasdi*; 2) *hamrohining yuzidan*;

3) *yuzidan uqib boʻlmasdi*; 4) *hech qanday maʼno*;

5) *maʼno uqib boʻlmasdi*;

Koʻrinyaptiki, *yuzidan* va *maʼno* soʻzlari ham tobe, ham hokim soʻz mavqelarida kelgan. Yana misollar keltiramiz: *Bugun ona tili darsida oʻtilgan yangi mavzuni yaxshi oʻzlashtirdim*. Bu gapdagi soʻz birikmalari zanjiri quyidagicha hosil boʻladi: 1) *yangi mavzuni*; 2) *oʻtilgan yangi mavzuni*; 3) *ona tili darsida oʻtilgan yangi mavzuni*; 4) *bugun ona tili darsida oʻtilgan yangi mavzuni*.

D i q q a t ! Ega va kesimi qatnashgan gap tarkibida nechta mustaqil soʻz mavjud boʻlsa, shundan 2 ta kam miqdorda soʻz birikmasi mavjud boʻladi: *Men bugun maktabga bordim* (4 ta must. soʻz). Soʻz birikmalari: 1) *bugun bordim*; 2) *maktabga bordim*. Egasiz gaplarda esa soʻz birikmalari soni mustaqil soʻzlar sonidan bitta kam boʻladi: *Ertaga tong bilan joʻnaymiz* (3 ta must. soʻz). Soʻz birikmalari: 1) *ertaga joʻnaymiz*; 2) *tong bilan joʻnaymiz*.

3-§. Soʻz birikmasining boshqa til birliklaridan farqi

1. Soʻz birikmasi va soʻz. Soʻz narsa, belgi, shaxs, ish-harakatni umuman ifodalash uchun xizmat qiladi: *Kitob* deganda umuman kitoblarni, *bordi* deganda umuman borilganlikni tushunamiz. Soʻz birikmasi ham narsa, belgi, ish-harakatni ifodalaydi va bu jihatdan soʻzga oʻxshab ketadi, ammo soʻz birikmasi narsa, belgi, ish-harakatni boshqa narsa, belgi, ish-harakatlardan ajratib, aniqroq qilib ifodalaydi: *oʻquvchi - aʼlochi oʻquvchi, yozish - tez yozish*. Ayniqsa, soʻz birikmasini qoʻshma soʻzdan farqlash kerak. Ular oʻzaro quyidagicha farqlanadi:

1) soʻz birikmasi tarkibidagi soʻzlar oʻz maʼno mustaqilligini saqlaydi, qoʻshma soʻz qismlari esa maʼno mustaqilligini yoʻqotgan boʻladi. Qiyoslang: *kitobni sevmiq* (soʻz birikmasi) – *kitobsevar* (qoʻshma soʻz)

2) soʻz birikmasi qismlari oʻrtasidagi grammatik aloqa sezilib turadi, qoʻshma soʻz qismlari oʻrtasidagi grammatik aloqa esa sezilmaydi. Qiyoslang: *bilakning uzugi* (qaratqich + qaralmish munosabati) - *bilaguzuk* (bitt boʻlak)

3) soʻz birikmasi tarkibidagi har bir soʻz alohida-alohida soʻroqlarga javob boʻladi, qoʻshma soʻz bir soʻroqqa javob boʻladi. Qiyoslang: *joʻshib kuylamoq* (qanday kuylamoq? joʻshib nima qilmoq?), *sotib olmoq* (nima qilmoq?) – qoʻshma soʻz.

4) soʻz birikmasi qismlariga alohida-alohida urgʻu berish mumkin, qoʻshma soʻz qismlari esa bitta umumiy urgʻuga egadir. Qiyoslang: *ertá pishmóq* – *ertapishár*.

Soʻz birikmalari qoʻshma soʻzlarning birinchi bosqichidir: *koʻzning oynagi* – *koʻzoynak*, *sarv qomatli* – *sarvqomat*, *dunyoni qarash* – *dunyoqarash* va h.

2. Soʻz birikmasi va turgʻun bogʻlanma (ibora) quyidagicha farqlanadi:

1) soʻz birikmasi tarkibidagi soʻzlar oʻzaro erkin bogʻlangan boʻlib, kamida ikkita tushunchani bildiradi, ibora tarkibidagi soʻzlar esa bir tushunchanigina ifodalash uchun birlasib, yaxlitlanib qolgan: *koʻz yummoq* (2 ta tushuncha: aʼzo va harakat) - soʻz birikmasi; *koʻz yummoq* (1ta tushuncha: oʻlmoq) – ibora.

2) turgʻun bogʻlanma (ibora) maʼno jihatidan bir soʻzga teng, ajralmas holatga kelib qolgan birlikdir, shuning uchun uni lugʻatlarda soʻzlar qatorida berish mumkin. Uning tarkibidagi soʻzlarni hokim yoki tobe birliklarga ajratish mumkin emas. Qiyoslang: *tosh yoʻl* (soʻz birikmasi – aniqlovchi-aniqlanmish) -- *oq yoʻl* (ibora). Soʻz birikmasi lugʻatlarda berilmaydi.

3) soʻz birikmasi tarkibidagi soʻzlarning oʻrnini almashtirish mumkin, iborada esa bunday qilib boʻlmaydi: *uning qaddi* - *qaddi uning* (soʻz birikmasi).

3. Soʻz birikmasi va gap quyidagicha farqlanadi:

1) gap fikr, tasdiq yoki inkor hukmini bildirib, tugallangan ohang bilan aytiladi: *Koʻcha katta*. Soʻz birikmasi esa atash ohangi bilan aytiladi: *katta koʻcha*.

2) gap bitta soʻzdan ham iborat boʻlishi mumkin va u kesimlik qoʻshimchalari bilan shakllangan boʻladi, soʻz birikmasi esa har doim eng kamida ikkita mustaqil soʻzdan iborat boʻladi: *Bahor* (gap). *Atrof yam-yashil libosga* (soʻz birikmasi) *burkangan*.

4-§. Ergash (tobe) soʻz bilan bosh (hokim) soʻzning birikish usullari

Ergash soʻz bosh soʻz bilan quyidagi usullar yordamida birikadi:

1. Boshqaruv. Bosh soʻzning talabi bilan ergash soʻzning maʼlum grammatik vositani olishi boshqaruv deyiladi. Boshqaruvda ergash soʻz bilan bosh soʻzning birikishi ikki xil boʻladi:

1) kelishikli boshqaruvda ergash soʻz bilan bosh soʻz oʻzaro tushum, joʻnalish, oʻrin-payt yoki chiqish kelishigi qoʻshimchasi yordamida birikadi: *Ilgʻorlarni tabriklash, uyga ketish, shaharda yashash, qishloqdan kelish, senga sovgʻa.*

2) koʻmakchili boshqaruvda ergash soʻz bilan bosh soʻz oʻzaro koʻmakchilar yordamida birikadi: *sayr haqida suhbat, paxta uchun kurash, sayohat toʻgʻrisida gapirish.*

Ayrim hollarda grammatik vosita (qoʻshimcha) boʻlmاسligi ham mumkin: *Olma terish, shahar borish.*

Boshqaruvda tobe soʻz ot yoki ot oʻrnida qoʻllanadigan soʻzlardan, shuningdek, harakat nomi va sifat-doshdan iborat boʻladi. Bosh soʻz vazifasida esa koʻpincha feʼl qoʻllanadi. Baʼzan bu vazifada ot, sifat, ravish va boshqa soʻzlar ham qoʻllanishi mumkin.

Boshqaruvda koʻpincha ergash soʻz avval, bosh soʻz keyin keladi, sheʼriy asarlarda qofiya talabi bilan bosh soʻz oldin, ergash soʻz keyin kelishi mumkin: *Bir ajoyib his bor edi menda...*

2. Moslashuv. Bu bosh soʻz bilan ergash soʻzning shaxs-sonda mosligidir. Bunda bosh va ergash soʻz qaratqich kelishigi hamda egalik qoʻshimchasi yordamida birikadi; qaratqich kelishigi qoʻshimchasi ergash soʻzga, egalik qoʻshimchasi bosh soʻzga (baʼzan har ikkalasiga ham) qoʻshiladi: *ukamning kitobi*. Ega va kesim ham moslashuv usuli yordamida bogʻlanadi: *Men ketdim*. (1-shaxs)

Moslashuvda odatda ergash soʻz avval, bosh soʻz keyin keladi. Baʼzan sheʼriy asarlarda bosh soʻz avval, ergash soʻz keyin keladi: *Qalbim mening quvonchga toʻldi*.

Moslashuvda baʼzan qaratqich kelishigi yoki egalik qoʻshimchasi tushirilishi mumkin: *maktab(ning) hovlisi, bizning maktab(imiz)* kabi.

Moslashuv usuli bilan shakllangan birikmalar asosan otli birikmalar hisoblanadi, chunki ot bilan ot qaratqich kelishigi yordamida bogʻlanishi maʼlum.

Nutqimizda uchraydigan *aʼzoyi badan, oynai jahon* kabi fors-tojik tilidan kirgan birikmalar bir soʻz sifatida qoʻllanaveradi.

3. Bitishuv. Ergash soʻzning bosh soʻz bilan grammatik vositasiz, faqat maʼno jihatdan yoki soʻz tartibi yordamida birikishi **bitishuv**

deyiladi. Bitishuvda doimo ergash soʻz avval, bosh soʻz keyin keladi: *tiniq suv, katta koʻcha*. Ularning oʻrni oʻzgartirilsa, gap hosil boʻladi: *Suv tiniq. Koʻcha katta*.

Bitishuvda ergash soʻz vazifasida sifat, ravish hamda ular vazifasidagi boshqa soʻzlar keladi: *qizil gul, tez yurmoq, tilla bilaguzuk, bunday odam, oʻqigan odam, joʻshib kuylamoq*. Bosh soʻz ot va fe'l soʻz turkumidan iborat boʻladi.

Birga oʻqish, birdan gapirish, qunt bilan tinglash, zavq bilan kuylash, yolgʻondan gapirmoq kabi birikmalarning bogʻlanishi oʻrinpayt, yoʻnalish, chiqish kelishigi qoʻshimchalari, koʻmakchilar bilan bogʻlangan boʻlishiga qaramay, boshqaruv emas, balki bitishuv sanaladi, chunki bu birikmalar tarkibidagi kelishik va egalik qoʻshimchalari “qotib” qolgan va ularning ikkita soʻzni bogʻlashda hech qanday roli yoʻq.

Devor soat, uy vazifa, ot toʻrva, non zavod kabi xoslik, mansublik munosabatini bildiradigan birikmalar ham bitishuv munosabatiga misol boʻladi.

Soʻz birikmasi tahlili	
1. Gapdagi soʻz birikmalari aniq lanadi.	4. Soʻz birikmasining bosh soʻz turkumi boʻyicha turi aniqlanadi.
2. Bosh va ergash soʻzlar aniqlanadi.	5. Soʻz birikmasining tuzilish turi aniqlanadi.
3. Bosh va ergash soʻzlarning bogʻlanish usuli (mostlashuv, boshqaruv, bitishuv)	

5-§. Gap va uning asosiy belgilari

Muomala vositasining eng kichik birligi gapdir.

Gap orqali tugallangan fikr ifodalanadi: *Paxta terimi qizgʻin davom etyapti. Oltin kuz qanday goʻzal!*

Gap hosil qilish uchun soʻz va soʻz birikmalarini grammatik jihatdan bogʻlash kerak: *Xatni qalam bilan yozdi* gapida *-ni* va *bilan* bogʻlovchi vositalar hisoblanadi. Bu gapning grammatik jihatdan shakllanganligidir.

Gap ohang jihatdan tugallangan boʻlishi kerak: *Kuz. Hamma yoqda ish qaynayapti*. Bu gapdagi *Kuz* soʻzi tugallangan ohang bilan aytilgani uchun gap hisoblanadi.

Shunday qilib, gapning quyidagi belgilari mavjud:

1. Muomalaning eng kichik birligidir. 2. Nisbiy tugallangan fikrni ifodalaydi. 3. Grammatik jihatdan shakllangan bo'ladi. 4. Tugallangan ohang bilan aytiladi.

Yuqoridagi belgilarga tayangan holda gapning quyidagi ta'rifini keltirib chiqarish mumkin:

Tugallangan ohang va fikrga ega bo'lib, kesimlik shakllari vositasida ifodalangan, muomalaning eng kichik vositasi hisoblangan yakka so'z yoki so'zlar yig'indisi gap deb ataladi.

6-§. Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari

Har qanday gap ma'lum maqsadni ifodalash uchun xizmat qiladi. Ana shu jihatdan gaplar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Darak gap orqali biror narsa haqida ma'lum qilinadi, xabar beriladi; bunday gapning oxiriga nuqta qo'yiladi: *Bugun yaxshi baho oldim.*

Darak gaplar darak-xabar, orzu-umid, ishonch, ta'kid, g'urur, maslahat, tashviq, sevinch, taajjub, gumon, achinish, tashvish, g'azab, norozilik, kinoya kabi mazmun turlarini ifodalaydi.

2. So'roq gap orqali so'zlovchi o'zi bayon qilgan fikrga suhbatdoshini fikr bildirishga undaydi, tasdiqlash yoki inkor qilishga undaydi: *Bugun keldingizmi?* Yozuvda so'roq gapning oxiriga so'roq belgisi qo'yiladi. So'roq gaplar quyidagi vositalar orqali shakllanadi:

1) so'roq olmoshlari (*kim? nima? qanday? qancha? necha? qaysi?*) yordamida. Bunday gaplar so'roqqa javob bo'luvchi so'zni talab qiladi: - *Bugun darsga kim kelmadi?* - *Ahmad.*

2) so'roq yuklamalari (*-mi, -chi, -a, -ya*) yordamida. Bunday gaplar *ha* yoki *yo'q* degan javobni talab qiladi: - *Bu kitobni o'qidingmi?*
Ha.

3) so'roq ohangi vositasida: *Soat ikki bo'ldi. Ikki bo'ldi?*

Misollardan ma'lum bo'lyaptiki, bunday gaplar ko'proq **dialogik** nutqda uchraydi.

So'roq gaplar ikki guruhga bo'linadi: **1) sof so'roq gaplar** javob talab qiladigan gaplardir: *Siz ertaga kelasizmi?* **2) ritorik so'roq gaplar** so'roq gaplarning javob talab qilmaydigan turi bo'lib, javobi o'z ichida yashiringan va barcha uchun ma'lum bo'ladi: *Men uning to'satdan kelib qolishini qaydan bilay?* Ritorik so'roq gaplar quyidagi ma'nolarni ifodalashi mumkin: *Bu Vatanda nimalar yo'q* (tasdiq). *O'zingdan*

chiqqan baloga, qayga borasan davoga (inkor). *Bu nimasi?! (taajjub)* *Meni tashlab ketmaysanmi?! (tashvish)* *Maqsad nima, maqsad?! (g'azab)* *Paxtalar ham yaxshi ochilmagandir? (gumon)* *Tokaygacha ezilamiz, ota?! (kuchli hayajon)*

3. Buyruq gaplarda suhbatdoshni nimadir qilishga undash, da'vat qilish maqsad qilib qo'yiladi. Bunday gaplarda iltimos, buyruq, taklif, maslahat, hayratlanish, tashviq, gumon, tashvish, hayajon, g'azab, yalinish tarzida bo'lishi mumkin: *Avval o'yla, keyin so'yla* (maslahat). *Dadil harakat qil!* (buyruq) *Ashuladan yana bo'lsin* (iltimos). *Qani hamma odamlar sizday bo'lsa!* (orzu) *Nahotki, bu siz bo'lsangiz!* (hayratlanish) *Sovqotib qolma, issiqroq yot* (g'amxo'rlik). *Kunning tig'ida nima qilasan, bu yerga kelib, salqinda o'tirsang-chi!* (tashviq) *Qo'rqqan bo'lsa kerak!* (gumon) *Xatdan o'chir o'g'limni hozir!* (g'azab, do'q) Yozuvda buyruq gaplarning oxiriga ko'pincha undov belgisi, ohangiga qarab esa nuqta ham qo'yilishi mumkin.

4. Istak gaplarda biror-bir narsa haqida istak, xohish, orzu kabi tuyg'ular aks ettiriladi. Bunday gaplarning kesimi shart maylidagi (-sa qo'shimchali) fe'llar bilan ifodalangan bo'ladi: *Qani endi, A'zamjon ham shunaqa bo'la qolsa edi. (S.Ahm.)* Istak gaplar oxiriga nuqta (.) qo'yiladi.

7-§. Gaplarning his-hayajon ifodalashiga ko'ra turlari

Gaplar ohangiga, his-tuyg'uni ifodalashiga ko'ra 2 xildir:

1. His-hayajonli (undov) gaplar inson ruhiyati bilan bog'liq bo'lgan tuyg'ular - quvonch, shodlik, taajjub, qayg'u, afsuslanish, qo'rqinch singari tuyg'ularni ifodalaydi va *eh, oh, uh, o, uf, obbo* kabi undovlar, *qanday, qancha, naqadar, shunday* kabi so'zlar yoki faqat his-hayajon ohangi bilan hosil bo'ladi: *Eh, bahorning gashtiga nima yetsin! Farg'ona vodiysi naqadar go'zal! Paxta terimi boshlandi!* His-hayajon ohangi bilan aytilgan darak, so'roq, buyruq gaplar his-hayajon gapga aylanadi: *Dalada qancha odam bor? Dalada qancha odam bor!*

2. His-hayajonsiz gaplar his-tuyg'u ifodalamaydi, oddiy xabar, buyruq yoki so'roqni ifodalaydi, ya'ni his-hayajon qatnashmagan darak, so'roq va buyruq gaplar shu guruhga mansubdir.

19- MAVZU: GAP BO'LAKLARI. BOSH BO'LAKLAR

1-§. Gap bo'laklari haqida umumiy ma'lumot

Gapda biror so'roqqa javob bo'lgan va o'zaro tobe bog'langan so'z yoki so'z birikmasi **gap bo'lagi** deb ataladi. Gap bo'laklarini belgilashda asosiy xususiyat ular orasidagi sintaktik aloqadir. So'zlarga so'roq berish, ularning qaysi turkumga mansubligi, gap ichida joylashish tartibi, qanday qo'shimchalar olishi tom ma'noda gap bo'laklarining turlarini belgilashda asos bo'la olmaydi. Gap bo'laklarining turi odatda bir-biriga nisbatan aniqlanadi: ega kesimga nisbatan, aniqlovchi aniqlanmishga nisbatan, hol hollanmishga nisbatan, to'ldiruvchi to'ldirilmishga nisbatan aniqlanadi. Nisbat beriluvchi bo'lak bo'lmas ekan, u yoki bu gap bo'lagi haqida gapirish mumkin emas. Gap bo'laklari ikki turli bo'ladi: **bosh bo'laklar** va **ikkinchi darajali bo'laklar**. Ega va kesim gapning bosh bo'laklaridir. Ular o'zaro faqat tobe bog'lanadi. Bosh bo'laklar gapning grammatik asosini tashkil etadi.

Gap bo'laklari tuzilishiga ko'ra ham ikki turga bo'linadi:

1. **Oddiy (sodda) bo'laklar** yakka so'z bilan ifodalanadi (qo'shma, juft so'zlar bilan ifodalansa ham, oddiy bo'lak hisoblanadi): Dars boshlandi. U sekin javob berdi. Qo'lidagi uzuklar qosha-qo'sha.

2. **Murakkab bo'laklar** turg'un bog'lanmalar (to'g'ri ma'noli va ko'chma ma'noli), erkin bog'lanmalar bilan ifodalgan bo'laklardir: Aravani quruq olib qochish (nima? turg'un bog'lanma) sizga yarashmaydi. Uch og'avni (kim? erkin bog'lanma)) shirin suhbat qurishyapti.

2-§. Gapning bosh bo'laklari

1. Kesim va uning ifodalanishi, turlari

Gapning markazini tashkil etib, boshqa bo'laklarni o'z atrofiga birlashtiruvchi, tasdiq-inkor, shaxs-son, zamon va mayl ma'nolarini ifodalovchi bosh bo'lak kesim deb ataladi. Kesim **nima qildi? nima qiladi? nima qilar? qandaydir? (u) kim? (u) nima? (u) nechta?** singari so'roqlarga javob bo'ladi. Safarov aytgan gaplarni hammamiz tushundik. Havo mayin, osmon tip-tiniq.

Kesim gapning mazmuniy markazini tashkil etganligi uchun boshqa bo'laklar qatnashmasdan ham kesim orqali gap hosil qilish mumkin: Kelyapti. Boramiz.

Kesim ifodalagan hukm ikki xil (tasdiq va inkor) bo'lganligi uchun kesim ham tasdiq kesim va inkor kesimga ajraladi: *Men bordim. Men bormadim*. Agar gap tarkibida *sira, aslo, hech, zinhor, birorta ham* so'zlari ishtirok etgan bo'lsa, kesim ham inkor shaklida bo'ladi.

Kesimlar **mustaqil** va **nomustaqil** turlarga bo'linadi. Shart maylidagi fe'llar, ravishdosh shakllari bilan ifodalanib, qo'shma gap qismlaridan birining kesimi bo'lib kelgan shakllar **nomustaqil** kesimlar deb ataladi: *Dovul ko'tarilib, yomg'ir yog'adigan bo'lib qoldi. U kelsa, men ketaman*. Har doim alohida qo'llana oladigan gaplar tarkibida qatnashadigan kesimlar esa **mustaqil** kesimlar hisoblanadi: *Dars boshlandi*.

Kesimlar qaysi so'z turkumi bilan ifodalanishiga qarab 2 xil bo'ladi:

1. **Fe'l-kesim** quyidagicha ifodalanadi:

1) **sof fe'l bilan:** *Karimjon maktabdan keldi*.

2) **sifatdosh bilan:** *Bu kitoblarning barchasi o'qilgan*.

3) **ravishdosh bilan:** *Bolta tushguncha, to'nka dam oladi. (Maqol)*

2. **Ot-kesim** quyidagicha ifodalanadi:

1) bosh, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigidagi otlar bilan: *O'zbekistonning poytaxti - Toshkent. Bu sovg'a ukanga. Uying kaliti onamda. Bularning hammasi sevinchdan*.

2) sifat bilan: *Shahar go'zal*.

3) olmosh bilan: *Bu narsa o'z-o'zini*.

4) otlashgan son bilan: *O'ning yarmi - besh*.

5) ravish bilan: *Dangasaning vaji ko'p*.

6) undov so'z bilan: *Buyruqni bajarmaganning holi voy*.

7) modal so'z bilan: *Uning ezgu niyatlari bor*.

Kesimlar tuzilishiga ko'ra ham ikki turga bo'linadi:

1. **Sodda kesim** bir so'zdan iborat bo'ladi:

1) sodda fe'l-kesim: *Men keldim*.

2) sodda ot-kesim: *Uyat o'limdan qattiq*.

2. **Murakkab kesim** kamida ikkita so'zdan tuzilgan bo'ladi:

1) **murakkab fe'l-kesim** quyidagicha tuziladi:

a) ko'makchi fe'li so'z qo'shilmasidan iborat bo'ladi: *Odamlar targala boshladi*.

b) sifatdosh va to'liqsiz fe'ldan iborat bo'ladi. *Mashg'ulot haftada bir marta o'tadigan bo'ldi. U kelgan edi*.

2) **murakkab ot-kesim** quyidagicha tuziladi:

a) ot, sifat, son, olmosh, ravish hamda "bo'lmoq" fe'li yoki to'liqsiz fe'ldan iborat bo'ladi: *Mehnat qancha qiyin bo'lsa, noni shuncha shirin bo'ladi.*

b) yo'q, bor, oz, ko'p, zarur, lozim, kerak, darkor kabi so'zlar hamda bo'lmoq fe'li yoki to'liqsiz fe'ldan iborat bo'ladi: *Uzoqda ko'ringan sharpa bir zunda yo'q bo'ldi.*

d) harakat nomi hamda kerak, lozim kabi so'zlardan iborat bo'ladi, bunda kesimni ega bilan moslashtiruvchi shaxs-son qo'shimchalari harakat nomiga qo'shiladi: *Choyxona yangi solingan qishki binoga ko'chib kirishi va bayramda ochilishi kerak edi.*

2. Ega va uning ifodalanishi

Gapda kesim bilan bog'lanib, shu kesimdagi qo'shimchalar ifodalagan shaxs-sonni bildiruvchi va kim? nima? qayer? so'roqlariga javob bo'ladigan bosh bo'lak **ega** deb ataladi. *Odami (kim?) ko'p, ish (nima?) kam. Atrof (qayer?) jinjit.*

Ega bosh kelishikda bo'lib, odatda, quyidagicha ifodalanadi:

1. Ot bilan: *Shamol gullar hidini atrofga taratdi.*

2. Olmosh bilan: *Ular to'garak mashg'ulotlariga muntazam qatnashadilar.*

3. Harakat nomi bilan: *O'qish tugadi.*

4. Otlashgan so'zlar bilan:

a) sifat bilan: *Oqlar yurishni boshladi.*

• b) son bilan: *Uchovimiz dala aylandik.*

d) sifatdosh bilan: *Qimirlagan qir oshar.*

e) ravish bilan: *Ko'plar qatnashdi.*

f) taqlid so'z bilan: *To'plarning gumbur-gumburi eshitilardi.*

g) modal so'zlar bilan: *Bor boricha, yo'q holicha.*

5. Ibora bilan: *Hafsalasi pir bo'lgani sezilib turardi.*

6. Sintaktik birliklar (so'z birikmasi) bilan: *Otlarning otxonaga olib o'tilmagani Ziyodillani taajjublantirdi.*

Ayrim paytlarda teng aloqadagi bir necha so'z ham butunicha yoki bo'lak-bo'lak ravishda ega bo'lib kelishi mumkin: *Otam bilan akam bozorga ketishdi.*

Ba'zan ega **chiqish** kelishigidagi so'zlar bilan ham ifodalanishi mumkin. Bunday paytlarda haqiqiy ega tushirilgan bo'lib, undan oldin kelayotgan chiqish kelishigidagi so'z ega vazifasini ifodalaydigan bo'lib qoladi: *Unda ham bu kitoblardan bor.* Bu gapdagi haqiqiy egani tiklash mumkin: *Unda ham bu kitoblardan biri bor.*

3-§. Bog'lama

Ot-kesimni ega bilan bog'lovchi vosita **bog'lama** deb ataladi. Bog'lama *-dir* kesimlik qo'shimchasi (*Mehnatning noni shirindir*), shu qo'shimchaga sinonim bo'lgan *bo'lmoq, hisoblanadi, sanaladi* fe'llari (*U kishi mening ustozim hisoblanadi*), to'liqsiz fe'llar (*U mening do'stim edi*), shuningdek, ot-kesimlarga qo'shilgan shaxs-son qo'shimchalari (*Men o'quvchiman*) bilan ifodalanadi. Bog'lama ot-kesimga mayl, zamon, shaxs-son ma'nolarini kiritadi.

4-§. Ega bilan kesimning shaxs va sonda o'zaro mosligi

1. Shaxsda mosligi

Ega va kesim bir-biri bilan shaxsda hamma vaqt mos bo'ladi: *Biz maktab jamoat ishlarida faol qatnashamiz*. Ega (*Biz*) – 1-shaxsda, kesim (*qatnashamiz*) - 1-shaxsda.

D i q q a t ! Nutqda "*Hayron bo'lasan kishi*" tarzidagi gaplar qo'llanadi. Bu gapda ega va kesim shaxsda moslashmagan: ega (*kishi*) 3 -shaxsda, kesim esa 2-shaxsdadir.

2. Sonda mosligi

I. Fe'l-kesim I va II shaxsda ega bilan hamma vaqt sonda mos bo'ladi. *Biz yordam berdik.*

II. Kesim III shaxsda ega bilan hamma vaqt sonda moslashavermaydi:

1. Kimsani bildirgan III shaxsdagi ega bilan fe'l-kesim sonda mos bo'ladi: *Dehqonlar ishni boshlab yubordilar.*

2. Ko'plikdagi kimsani emas, narsa-buyumni bildirsa, fe'l-kesim, odatda, ega bilan sonda moslashmay, birlikda ishlatiladi: *Kitoblar qindi.*

3. Ot-kesim ko'plikdagi ega bilan ko'pincha moslashmaydi: *Uyda akam, opam va singlim bor edi.*

4. Gapda eganing aniqlovchisi miqdor son bilan ifodalansa, kesim va ega birlik shaklida bo'ladi: *Uchta qiz keldi.*

5-§. Ega bilan kesim orasida tirening ishlatilishi

I. Quyidagi holatlarda ega bilan kesim orasiga tire qo'yiladi:

1. Gapning kesimi bosh kelishikdagi ot bilan ifodalanib, bog'lama yoki kesimlik qo'shimchasi bo'lmasa, egadan keyin tire qo'yiladi: *Toshkent – go'zal shahar.*

2. Gapning egasi yoki kesimi yoxud ularning har ikkalasi harakat nomi bilan ifodalansa va bog'lama bo'lmasa, egadan so'ng tire qo'yiladi: *Kulish – umrni uzaytirish vositasi.*

3. Gapning egasi yoki kesimi birikmalar bilan ifodalanib, tenglik, o'xshatish, kabi ma'nolarni bildirsa va bog'lama bo'lmasa, egadan keyin tire qo'yiladi: *Yaxshi qiz – yoqadagi qunduz.*

4. Ega yoki kesim ko'rsatish olmoshi yoxud miqdor son bilan ifodalanib, alohida ajratib ko'rsatilsa, bog'lama yoki kesimlik qo'shimchasi bo'lmasa, egadan keyin tire qo'yiladi: *Ana shu – mening uyim. Uch karra uch – to'g'iz.*

5. Ega bilan kesim **bu, u, mana bu** so'zlari bilan ajratilgan holatlarda tire shu so'zlardan oldin qo'yiladi: *Istiqlol – bu o'zbek xalqining azaliy orzusi.*

II. Quyidagi holatlarda ega bilan kesim orasida bo'lama bo'lmasa ham tire qo'yilmaydi:

1. Ega kishilik olmoshi bilan ifodlangan bo'lsa, tire qo'yilmaydi: *U tajribali iqtisodchi.*

2. Kesim kelishik qo'shimchasini olgan bo'lsa: *Butun umidimiz sendan.*

3. Ega bilan kesim o'rtasida **ham** yordamchi so'zi bo'lsa: *Men ham kichik paxtakor.*

4. Kesim sifat, son (sanoq sondan tashqari), ravish bilan ifodalansa: *Shahrimiz go'zal. Kitoblar soni beshta. Mening orzularim ko'p.*

D i q q a t ! Ba'zan ta'kidlash ma'nosini kuchaytirish uchun kesimlik qo'shimchasi bo'lishiga qaramay, egadan keyin tire qo'yilishi mumkin: *Adabiyot – hayotning in'ikosidir.*

20- MAVZU: GAPNING IKKINCHI DARAJALI BO'LAKLARI

Gapning ikkinchi darajali bo'laklari bosh bo'laklarga tobe bo'lib, ularni to'ldirib, aniqlab, izohlab keladi. Ikkinchi darajali bo'laklar 3 xil: **to'ldiruvchi, aniqlovchi va hol.**

1-§. To'ldiruvchi, uning turlari va ifodalanishi

Gapdagi biror bo'lakni to'ldirib, unga boshqaruv yo'li bilan tobe holatda bog'langan bo'lak **to'ldiruvchi** deyiladi. To'ldiruvchi asosan fe'l-kesimga bog'lanadi: *Men bu gapni ukamdan eshitdim.*

To'ldiruvchi ikki xil bo'ladi:

1. Vositasiz to'ldiruvchi harakatni o'ziga qabul qilgan, harakat bevosita o'ziga o'tgan shaxs yoki predmetni bildiradi va *kimni? nimani? qayerni?* so'roqlariga javob bo'ladi. Bu to'ldiruvchi harakatni butunlay o'ziga qabul qilgan predmetni bildirib, quyidagicha ifodalanadi:

1) ot bilan: *Yosh havaskorlar ashulani zavq bilan aytdilar.*

2) olmosh bilan: *Sizni chaqirishyapti.*

3) otlashgan so'zlar bilan:

a) otlashgan sifat bilan: *Yaxshini maqtasang yarashadi.*

b) otlashgan son bilan: *Uchni uchga ko'paytiring.*

d) otlashgan sifatdosh bilan: *Bo'linganni bo'ri yer.*

c) otlashgan ravish bilan: *Ko'pini sizdan o'rgangan.*

f) otlashgan taqlid so'z bilan: *Etigining g'arch-g'urchini eshitdi.*

g) otlashgan undov so'z bilan: *Oh-vohini hech kim eshitmasin.*

h) otlashgan modal so'z bilan: *Borini sarfladi.*

4) ibora bilan: *O'ziga birovning oz-moz til tegizishini ko'tarmasdi.*

5) so'z birikmasi bilan: *Sen ko'rganni u ham ko'rgan.*

Vositasiz to'ldiruvchi tushum kelishik qo'shimchasiz ham qo'llanadi: *O'quvchilar hozir kitob o'qishyapti.*

Vositasiz to'ldiruvchi ba'zan tushum kelishigiga almashtirsa bo'ladigan chiqish kelishigidagi so'z bilan ham ifodalanadi, bunda u harakatni qisman o'ziga qabul qilgan predmetni ifodalaydi: *Qani, oshdan oling!*

2. Vositali to'ldiruvchi *kimga? nimaga? kimda? nimada? kimdan? nimadan? kim bilan? nima bilan? kim haqida?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi va quyidagicha ifodalanadi:

1) ot bilan: *Xatni qalamda yozdi.*

2) olmosh bilan: *Ravshan senga gapirdi.*

3) otlashgan so'zlar bilan:

a) otlashgan sifat bilan: *Yaxshiga yondash, yomondan qoch.*

b) otlashgan son bilan: *Beshdan ikkini ayirish kerak.*

d) otlashgan sifatdoshi bilan: *Aytganimga ko'nishmadi.*

e) otlashgan ravish bilan: *Kamiga uzr so'raymiz.*

- f) otlashgan taqlid soʻz bilan: Zambaraklarning gumbur-gumburiga quloq soldi.
- g) otlashgan undov soʻz bilan: Uning dod-voyiga quloq solmadi.
- h) otlashgan modal soʻz bilan: Boriga shukur qilish kerak.
- 4) ibora bilan: Ogʻzi boʻshga ishonib boʻlmaydi.
- 5) soʻz birikmasi bilan: Kecha kelmaganlarga xabar berish kerak.

2-§. Aniqlovchi, uning turlari va ifodalanishi

Gapdagi biror boʻlakning belgisini yoki bir narsa-buyumning boshqasiga qarashli ekanligini bildirgan boʻlak **aniqlovchi** deyiladi. Aniqlovchi gap ichida har doim **otga** yoki **otlashgan** soʻzga bogʻlanadi: Mayda qor yogʻyapti. Qovunning ogʻiri, tarvuzning yengili shirin boʻladi.

Aniqlovchi gap ichida egaga ham, kesimga ham, toʻldiruvchiga ham, holga ham tobe boʻla oladi. Oppoq mashina keng koʻchada naybatdagi chorrahani kesib oʻtmoqda edi. Toshkent juda chiroyli shahar.

Aniqlovchi ikki xil boʻladi:

1. Sifatlovchi-aniqlovchi

Sifatlovchi-aniqlovchi predmetning belgisini, miqdorini, tartibini bildiradi va *qanday? qanaqa? qaysi? qancha? nechanchi? necha? qayerdagi?* kabi soʻroqlarga javob boʻladi.

Sifatlovchi-aniqlovchi tomonidan aniqlangan boʻlak **sifatlanmish** deb yuritiladi. Sifatlovchi va sifatlanmish **bitishuv** yoʻli bilan bogʻlanadi: Notanish kishi unga qaradi.

Sifatlovchi-aniqlovchi quyidagicha ifodalanadi:

1. Sifat bilan: Biz serjun va sergoʻsht qoʻylarni koʻpaytiraymiz.
2. Ot bilan: Asfalt yoʻldan mashinalar gʻiz-gʻiz oʻtib turibdi.
Bunday aniqlovchilar baʼzan majoziy (koʻchma) maʼnoni ifodalashi mumkin: Kumush choyshab yopib dalalar...
3. Son bilan: Yuzta daftar olindi.
4. Olmosh bilan: Bu kitob meniki.
5. Sifatdosh bilan: Qʻqigan odam hayotda qiynalmaydi.
6. Ravish bilan: Koʻp gapning ozi yaxshi, oz gapning oʻzi yaxshi.
7. Taqlid soʻz bilan: Shitir-shitir ovoz eshitildi.
8. Modal soʻz bilan: Bor uyda bol tomadi.
9. Ibora bilan: Unda ogʻzining tanobi qochadigan odat bor.

Ba'zan sifatlovchi aniqlovchilar so'z birikmalari bilan ifodalanib, yoyiq holda kelishi mumkin: Misdek qizarib turgan yuzini ikki kafti orasiga olib, peshonasiga yuzini bosdi.

2. Qaratqich-aniqlovchi

Qaratqich-aniqlovchi biror narsa tegishli, qarashli bo'lgan shaxs yoki predmetni bildiradi va *kimning?*, *nimaning?*, *qayerning?* so'roqlariga javob bo'ladi. Qaratqich-aniqlovchi tomonidan aniqlangan bo'lak **qaralmish** deb yuritiladi. Qaratqich va qaralmish **moslashuv** orqali birikib, shaxs va sonda albatta moslashgan bo'ladi: *Odamning (3-shaxs) qo'li (3-shaxs) gul.*

Qaratqich-aniqlovchi, odatda, quyidagicha ifodalanadi:

1. Qaratqich kelishigidagi ot bilan: *Gulnor yigitning so'zlarini diqqat bilan tingladi.*

2. Qaratqich kelishigidagi olmosh bilan: *Bu bizning yangi maktabimiz.*

3. Harakat nomi bilan: *O'qishning qiyinchiligi ham bor.*

4. Otlashgan so'zlar bilan:

1) otlashgan sifat bilan: *Baxilning bog'i ko'karmas, ko'karsa ham meva bermas.*

2) otlashgan son bilan: *O'ning yarmi - besh.*

3) otlashgan sifatdosh bilan: *Olarning berari ham bor.*

4) otlashgan ravish bilan: *Ko'pning haqiga xiyonat qilmang.*

5. Ibora bilan: *Og'zi bo'shning ichida gap yotmas.*

Qaratqich-aniqlovchi **-ning** qo'shimchasisiz (belgisiz) ham qo'llanadi: *Bolalar xonasi ozoda edi.*

3-§. Izohlovchi va uning ma'nolari

Izohlovchi aniqlovchining alohida bir ko'rinishi bo'lib, bunda izohlovchi ot boshqa bir otni izohlaydi, ya'ni boshqa nom bilan ataydi. Izohlovchi izohlagan ot **izohlanmish** bo'ladi: *General Sobir Rahimov.*

Izohlovchilar quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) ilmiy, harbiy unvonni bildiradi: *dotsent Dolimov, mayor Ahmedov.*

2) kasb-hunarni bildiradi: *Salim bo'zchi, mashinist Bo'ronov.*

3) laqabni bildiradi: *Ali tajang, Asqar polyon.*

4) qarindoshlikni bildiradi: *Karima xola, Qobil bobo.*

5) jinsni bildiradi: *erkak tarbiyachi, ayol haydovchi.*

6) o'xshatishni bildiradi: Ona-Vatan, qizchalar-gulchalar.

7) taxallusni bildiradi: Abdulla Qodiriy (Julqunboy)

Izohlovchi va izohlanmish umumiy va aniq ma'noni bildiruvchi turdosh otdan iborat bo'lsa, aniq ma'noni bildiruvchi ot **izohlovchi**, umumiy ma'noni bildiruvchi ot **izohlanmish** bo'ladi. Yozuvda ular orasiga chiziqcha qo'yiladi: **mexanik - haydovchi**. O'xshatishni bildirgan izohlovchi bilan izohlanmish orasiga chiziqcha qo'yiladi: ona-Vatan.

Gazeta, jurnal, korxona, muassasa va hokazolarning nomini bildirgan atoqli otlar ham izohlovchining bir turi hisoblanadi: **"Yoshlik" jurnali, "Turkiston" gazetasi**. Bunday izohlovchilar shaxs nomi bilan ifodalansa, qo'shtirnoqqa olinmay *nomli, nomidagi* so'zlari bilan birga qo'llanadi: **G'ayratiy nomli maktab**.

4-§. Hol, uning turlari va ifodalanishi

Ko'pincha fe'l-kesimga bog'lanib, uning belgisini bildirgan bo'lak **hol** deb ataladi: *Yomg'ir to'xtovsiz yog'yapti*.

Hol ba'zan ot-kesimga ham bog'lanadi: *Ko'chada odam ko'p*.

Hol ma'nosiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1) **vaziyat (ravish, tarz) holi** qanday? qay holda? qay tarzda? kabi so'roqlarga javob bo'ladi va har doim **fe'lga** bog'lanadi. Vaziyat hollari ravish, ravishdosh, ot, sifat, olmosh, taqlidiy so'zlar, ibora bilan ifodalanadi: *U diqqat... bilan tingladi. Ukam chiroyli yozadi. U shoshmasdan jo'nadi. Rais bilan ikkisi do'stlarcha xayrlashdi. U qorovul bo'lib turdi. Daraxt barglari quy to'kildi. Buni qanday bazarasiz? Boshini eggan holda kelardi.*

Ko'makchilar yordamida shakllangan vositali to'ldiruvchilar bilan xuddi shu ko'rinishda shakllangan vaziyat hollari savollariga qarab farqlanadi: *Paxta mashina bilan terildi* (nima bilan? - to'ld.). *Paxta havas bilan terildi* (qanday? - hol).

Ravishdosh bilan ifodalangan vaziyat holi o'ziga tobe bo'lgan bo'laklar bilan so'z birikmasini hosil qilishi mumkin: *Eshikni sekin ochib, ichkariga qaradi*. Bu **yoyiq vaziyat holi** deb ataladi.

2) **o'rin holi** qayerga? qayerda? qayoqqa? qayerdan? kabi so'roqlarga javob bo'ladi va ko'pincha o'rin ravishi, ot, olmoshlar bilan ifodalanadi: *Bolalar ko'chaga chiqib ketishdi. U orgadan qochdi. Bunda bulbul kitob o'qiydi...(H.O.)* Jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigidagi so'zlar ham hol, ham to'ldiruvchi bo'lib keladi, bunda ular savolga qarab farqlanadi: *U maktabga bordi* (qayerga? - hol). *Menga gapirdi* (kimga? - to'ld.).

3) **payt holi qachon? qachongacha? qachondan beri? Qay vaqt?** kabi so'roqlarga javob bo'ladi va ko'pincha ot, payt ravishi, olmosh, payt ravishdoshi, sifatdosh, harakat nomi, son, sifat bilan ifodalanadi: *Imtihonlar yozda bo'ladi. Bugun maktabim yonidan o'tdim. Shunda men bir sapchib tushganman. Nafasimni rostdagach, tikilibrog qaradim. Q'g'iyotganimda buni sezib qoldim. Qaytishda siznikiga kirib o'tamiz. Qo'lim bo'shida o'qiyman. Yig'ilish uchda bo'ladi.*

4) **miqdor holi qancha?, qanchalab?, nechalab?, necha marta?** kabi so'roqlarga javob bo'ladi va ko'pincha miqdor-daraja ravishlari, son, sifat va miqdor-daraja ma'nosini bildirgan so'z birikmalari bilan ifodalanadi: *Men juda ko'p qayg'urdim. Q'n...marta eshitgandan, bir marta ko'rgan afzal. Bir onda o'z kuchining o'chovsiz darajada o'sganini sezdi. Siz qancha terdingiz? Bular qop-qop terib qo'yishdi. Men o'ylagan darajada qilisharmikan?*

5) **sabab holi nima sababdan? nima sababli? nima uchun? nimaga? nega?** kabi so'roqlarga javob bo'ladi va quyidagicha ifodalanadi:

a) sabab ravishi bilan: *Otasi noiloj ko'ndi.*

b) *-lik, -siz+lik, -gan+lik* qo'shimchali chiqish kelishigidagi otlar, sifatdoshdan keyin *-dan* qo'shimchasini keltirish bilan: *Salima opa quvonganidan hech gapira olmas edi.*

d) *-gani, -ganligi* qo'shimchali so'zlardan keyin *sababli, tufayli, uchun* so'zlaridan birini keltirish bilan: *U o'qimagani uchun bilmadi.*

6) **maqsad holi nima maqsadda? nima uchun? nima qilgani? nima qilgali? nega?** so'roqlariga javob bo'lib, quyidagicha ifodalanadi:

a) maqsad ravishi bilan: *Men atayin gapirmadim.*

b) jo'nalish kelishigidagi harakat nomi yoki harakat nomidan keyin *uchun* ko'makchisini keltirish bilan: *U o'qish uchun keldi.*

d) maqsad ravishdoshi bilan: *U o'qigani keldi.*

e) fe'ldan so'ng *uchun, deb* so'zlarini keltirish bilan: *Q'qiyman deh keldi.*

f) harakat nomidan keyin *maqsadida, maqsadda, maqsadi bilan* so'zlarini keltirish yordamida: *Gulnor opa bafurja gaplashish maqsadida keldi.*

7) **shart holi nima qilsa(-m, -ng, -k, -ngiz)** so'rog'iga javob bo'ladi va bir harakatning bajarilishi uchun shart bo'lgan ish-harakatni bildiradi: *Eksang o'rasan. Qaytarish sharti bilan oldi.*

8) **to'siqsizlik holi nima qilsa (-m, -ng, -k, -ngiz) ham//-da?** so'roqlariga javob bo'lib, bir ish-harakatning bajarilishi uchun to'siq bo'la olmaydigan ish-harakatni bildiradi va *shart fe'li+ham//-da*),

ravishdosh, sifatdosh+*bilan* ko'makchisi, *qaramay, qaramasdan* so'zlari qatnashgan qurilma orqali ifodalanadi: *Chaqirilmasa, ham qatnashdi. Kichik bo'lgani bilan ancha og'ir edi. Shoshganiga qaramay kutib turdi.*

Ayrim darsliklarda holning yana bir turi ajratiladi: **qurol-vosita holi**. Bu hol *nima bilan? qanday usul bilan?* degan so'roqlarga javob bo'ladi: *Xat qalamda (qalam bilan) yozilgan edi.*

5-§. Gap bo'laklarining joylashish tartibi

Bu tartib ikki xil: **1. Odatdagi tartib :**

1) ega (o'z aniqlovchisi bilan) oldin, kesim gapning oxirida keladi: *Yosh havaskorlar to'plandilar.*

2) payt holi egadan oldin keladi: *Bugun yosh havaskorlar to'plandilar.*

3) to'ldiruvchilar o'z aniqlovchisi bilan egadan keyin keladi: *Bugun yosh havaskorlar dehqonlarga katta tomosha ko'rsatdilar.*

4) vaziyat holi kesimdan oldin keladi: *Daryo uzogdan tovlanib ko'rinardi.*

2. O'zgargan tartib (bu **inversiya** ham deyiladi):

1) ega kesimdan keyin keladi: *Yo'qolsin urush!*

2) to'ldiruvchi kesimdan keyin keladi: *Yozing buyruqni!*

3) vaziyat holi fe'l-kesimdan keyin keladi: *Yaproqlar to'kilar duy- duy.*

Odatdagi tartib ilmiy uslubga xos bo'lsa, o'zgargan tartib og'zaki va badiiy uslub uchun xosdir.

21- MAVZU: GAPNING UYUSHIQ VA AJRATILGAN BO'LAKLARI

1-§. Uyushiq bo'laklar haqida umumiy ma'lumot

Har bir gap bo'lagi gapda birdan ortiq bo'lishi mumkin. Bir xil so'roqqa javob bo'lib, gapdagi bir bo'lakka bog'langan bo'laklar gapning **uyushiq bo'laklari** deb ataladi. Bu bo'laklar o'zaro teng bog'lovchilar yoki sanash ohangi bilan bog'lanadi: *Bola goh menga, goh unga qarar edi.* Gapning barcha bo'laklari uyushadi:

1) ega uyushadi: *Bugun Anvar yoki Sobir navbatchilik qiladi.*

2) kesim uyushadi: a) fe'l-kesim: *U asta joyiga o'tirdi va gapira boshladi.* b) ot-kesim: *Yo'l keng va tekis edi.*

3) to'ldiruvchi uyushadi: a) vositasiz to'ldiruvchi: Kitob(larni) va daftar(larni) keltirdi. b) vositali to'ldiruvchi: Akamga va opamga xabar qildik.

4) aniqlovchi uyushadi: a) sifatlovchi-aniqlovchi: Salqin va bahavo bog'da dam oldik. B) qarathich-aniqlovchi: Olma(ning) va shaftolining hosili mo'l bo'ldi.

5) hol uyushadi: a) vaziyat holi: Topshiriqni tez va puxta bajardik. b) payt holi: Bugun va ertaga men navbatchilik qilaman. d) o'rin holi: Shahar va qishloqlarda qurilishlar avjiga chiqqan. f) sabab holi: Quvonch va shodlikdan tili gapga aylanmas edi. j) maqsad holi: U shaharga o'qish va ishlash mahsadida kelgan edi. h) miqdor holi: Meh sizga o'n marta, yuz marta gapirdim. yo) shart holi: Mehnat qilmasang, qiynalmasang o'z maqsadingga erisha olmaysan. j) to'siqsizlik holi: U charchasa ham, yiqilib qolgudek bo'lsa ham yurishdan to'xtamadi.

Uyushiq egalar shaxsni anglatsa, kesim birlikda ham, ko'plikda ham bo'lishi mumkin: Karim, Salim va Ahmad keldi(lar). Uyushiq egalar jonsiz narsalarni ifodalasa, kesim odatda, birlikda bo'ladi: Stol va stullar tartibga keltirilgan.

Gapda ko'makchi fe'lli so'z qo'shimmalari uyushiq kesim bo'lib kelganda ba'zan ko'makchi fe'l yetakchi fe'llarning eng so'nggisiga bog'lanib kelishi mumkin: U allaqachon yozib, chizib bo'ldi.

Uyushiq bo'laklar yoyiq holda ham bo'ladi: Ma'ruzachiga qiziq, kishini hayratda qoldiradigan savollar berishdi.

Uyushiq bo'laklar just-just bo'lib ham qo'llanadi: Shahrimizda keng va tekis, toza va yorug' ko'chalar ko'paymoqda.

2-§. Uyushiq bo'laklarda ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchalarining hamda ko'makchilarning qo'llanishi

Bularning qo'llanishi uch xil bo'ladi:

1. Son (ko'plik), egalik, kelishik qo'shimchalari va ko'makchilar uyushiq bo'laklarning oxirgisiga qo'shiladi: Mashinadan tushgan ayol va erkaklarning barchasi kulgi va shovqin bilan uyga kirishdi.

2. Gapdagi uyushiq bo'laklarning har birida son, egalik, kelishik qo'shimchalari va ko'makchilar alohida-alohida takrorlanadi: Har bir so'zni, har bir jumlani zavq bilan, hayajon bilan qayta-qayta o'qib chiqdi.

3. Son, egalik, kelishik qo'shimchalari va ko'makchilar uyushiq bo'laklarda har xil ishlatilishi ham mumkin: Imon va e'tiqodni, odamgarchilikni insonga go'daklik paytidan chidam va toqat bilan, muhabbat bilan singdira borish kerak.

Gapda uyushiq bo'laklar bog'lovchilarsiz, sanash ohangi bilan, biriktiruv bog'lovchilari (*va, hamda*), ular vazifasidagi *-u, -yu*, yuklamalari, *bilan* ko'makchisi, zidlov bog'lovchilari (*ammo, lekin, biroq*), *na* yuklamasi, *-da* yuklamasi, *goh, yoki, yoxud, dam, ba'zan, yo* kabi ayiruv bog'lovchilari bilan bog'lanib keladi: *Mashina sekinladi, lekin to'xtamadi.*

3-§. Umumlashtiruvchi bo'lak (so'z) va unda tinish belgilarining ishlatilishi

Uyushiq bo'laklarning ma'nolarini jamlab, umumlashtirib keladigan so'z ba so' birikmalari **umumlashtiruvchi bo'lak** deb ataladi. Ko'pincha belgilash, bo'lishsizlik olmoshlari va jamlovchi ot, jamlovchi sonlar, shuningdek, so'z birikmalari, kengaygan birikmalar umumlashtiruvchi bo'lak bo'lib keladi: *Uylar, daraxtlar, ko'chalar – hammasi qorong'ilik qa'riga cho'mdi. Ishga yangi qabul qilinganlar: Ahmad, Salim va Akbar boshiliqning oldiga kirishsin.* Umumlashtiruvchi bo'lak qanday vazifani bajarsa, uyushiq bo'laklar ham shunday vazifani bajaradi.

Umumlashtiruvchi bo'laklar uyushiq bo'laklardan oldin kelsa, undan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Qudratning oldidan ikki o'rtog'i: Ilhom va Rustam chiqib keldi.* Umumlashtiruvchi bo'lak uyushiq bo'laklardan keyin kelsa, undan oldin tire qo'yiladi: *Akam, opam, singlim – barchamiz aziz onajonimizni tabrikladik.*

4-§. Uyushiq va uyushmagan sifatlovchi-aniqlovchi hamda hollar

Sanash ohangi bilan aytiladigan va yozuvda vergul bilan ajratiladigan aniqllovchi yoki hollar uyushiq aniqllovchi va hollar hisoblanadi (bu haqda yuqorida so'z yuritildi). Sanash ohangi bilan aytilmaydigan, yozuvda orasiga vergul qo'yilmaydigan aniqllovchilar va hollar uyushmagan aniqllovchi va hollar hisoblanadi. Uyushmagan sifatlovchi-aniqllovchi va hollar o'zi bog'langan bo'lakning turli tomoniga oid belgilarni anglatadi: *Qop-qora shirin uzumlar g'arq pishgan. Bugun maktabda ota-onalar majlisi bo'ladi.*

5-§. Ajratilgan bo'laklar haqida umumiy ma'lumot

O'zidan oldingi bo'lakni izohlagan bo'lak **ajratilgan bo'lak** deyiladi: *Men ishni mana shundan, ya'ni tushuntirishdan boshladim.*

Ajratilgan bo'laklarning uyushiq bo'laklardan farqi shundaki, **ular bir tushunchaning ikkita nomidir**, ya'ni bir shaxs yoki bir narsa ikki marta nomlanadi, uyushiq bo'laklar esa **bir necha shaxs yoki narsani ifodalaydi**.

Gap bo'laklarining ajratilishida gapda so'z tartibining o'zgarishi, gap bo'laklarining kengayishi, bir bo'lakning o'zidan oldingi bo'lakni izohlashi, bir bo'lakni boshqalaridan ajratib bo'rttirib ko'rsatish zaruriyati kabilar sabab bo'lishi mumkin. *Ko'chada borar, g'amgin va o'ychan. Ukasi, ko'zlari chaqnagan, unga g'azab bilan qaradi. Oldinda, muyulishda, bir qora ko'rindi. U har kuni, quyosh ukka kelganda, shaharga tushadi.*

Quyidagi gap bo'laklari ajratiladi:

1. **Ajratilgan ega** o'zidan oldin kishilik olmoshlari, ot va otlashgan so'zlar bilan ifodalanib kelgan egani izohlaydi: *Biz, yoshlar, buni esdan chiqarmasligimiz kerak*

2. **Ajratilgan kesim** o'zidan oldin kelgan kesimni izohlaydi: 1) fe'l-kesim: *Men uni ko'ndirishga harakat qildim – yalindim, volvordim, hatto tiz cho'kdim.* 2) ot-kesim: *U shoir – inson ruhining bilimdoni.*

3. **Ajratilgan izoh to'ldiruvchi** o'zidan oldingi to'ldiruvchini izohlab keladi: *Menga—oddiy ishchiga shunchalik hurmat ko'rsatishdi.*

To'ldiruvchi *tashqari, boshqa, o'rniga, bilan, birga* kabi so'zli birikmalar bilan ifodalanganda ham ajratiladi: *Mendan tashqari, sinfimzdagi barcha o'g'il bolalar ishtirok etishibdi.*

4. **Ajratilgan izoh aniqlovchi** o'z navbatida quyidagi turlarga bo'linadi:

1) ajratilgan izoh qaratqich-aniqlovchi o'zidan oldingi qaratqich-aniqlovchini izohlaydi: *Bir necha kishilarning, ayol va erkaklarning qorasi ko'rindi.*

2) ajratilgan sifatlovchi-aniqlovchi sifatlanmishdan keyin kelib uni izohlaydi: *Gullar terdim, chiroyli.*

5. **Ajratilgan izoh hol** gapda o'zidan oldingi holni izohlab keladi. Quyidagi hol turlari ajratiladi: 1) o'rin: *Uning qo'lidan ushlab ichkariga, mehmonxonaga, boshladi.* 2) payt: *Anjuman hugun, soat beshda, boshlanadi.* 3) ravish(vaziyat): *Qo'llar ishlar tez – mo'jizakor.* 4) maqsad: *Shaharga borish uchun, ya'ni o'g'lini ko'rish uchun, ulov qidirdi.* 5) miqdor-daraja: *Bugun sizni yana, ikkinchi marta kechirishdi.*

Ko'pincha ravishdosh va sifatdosh bilan ifodalangan hollar ham kengaygan holda ajratilishi mumkin: *O'zidan o'zi hadiksirab, atrofga olazarak boqadi. Otasi, ikki qo'ltig'ida narsa ko'targan holda, yo'lga tushdi.*

6-§. Ajratilgan bo'laklarda tinish belgilarining ishlatilishi

Yozma nutqda izoh bo'laklar ko'pincha vergul va tire bilan ajratiladi:

1. Izoh bo'laklar ikki tomonidan vergul bilan ajratiladi: *Kanal bo'yidagi choyxonada, avtobus bekatida, A'zamjon uchradi.*

2. Izoh bo'laklarning o'z ichida vergul bo'lsa, ikki tomoniga tire qo'yiladi: *Endi odamlar – otliq, pivoda, vosh-qari - uchray boshladi.*

3. Ajratilgan bo'lak kengayib, uyushib, gap oxirida kelsa, undan oldin tire qo'yiladi: *Mening o'z muhabbatim bor – toza va musaffo!*

4. Bosh kelishikdagi kishilik olmoshini izohlagan bo'laklardan avval tire, keyin vergul qo'yiladi: *Men - Fozilova Fotima, VII sinfda o'qiyman.* Ba'zan izoblanayotgan ega ot turkumiga tegishli bo'lganida ham tinish belgilari shu tarzda qo'yilish mumkin: *Otam - Ilyos Tohirov, zavodda ishlaydi.*

22- MAVZU: GAP BO'LAKLARI BILAN GRAMMATIK JIHATDAN ALOQAGA KIRISHMAYDIGAN "BO'LAKLAR"

1-§. Umumiy ma'lumot

Nutqda gap bo'laklari bilan grammatik bog'lanmaydigan so'zlar qatnashadigan gaplar ham qo'llanadi. Bunday so'zlar ma'no jihatdan butun gapga yoki uning biror bo'lagiga aloqador bo'ladi. Bular **undalma**, **kirish so'z**, **kirish birikma** va **kirish gaplardir**. Bunday birliklarga sintaktik aloqa amal qilmaydi, ya'ni ular boshqa gap bo'laklari bilan sintaktik jihatdan bog'lanmaydi.

2-§. Undalma

So'zlovchining nutqi qaratilgan shaxsni bildirgan so'z **undalma** deyiladi. Undalma odatda ikkinchi shaxsga qaratilgan bo'ladi. She'riy asarlarda shoir ba'zan o'ziga, ya'ni so'zlovchiga ham qarata murojaat qilishi mumkin: *Nazm tuz, Erkin, axir, erkin zamondur bu zamon.* Undalma boshqa gap bo'laklari bilan faqat mazmunan bog'langan bo'ladi.

Undalma ko'pincha bosh kelishikdagi ot bilan ifodalanganligi uchun egaga o'xshab ketadi, lekin ega kesim bilan shaxs va son (birlik va ko'plik)da bog'langan bo'ladi, undalma esa bog'lanmaydi: *Karimjon (ega -3-shaxs, birlikda) ertaga keladimi? (kesim – 3-shaxs birlikda) Karimjon, (undalma – 3-shaxs, birlikda) ertaga kelasizmi? (2-shaxs, ko'plikda)*

Ayrim hollarda, ayniqsa, she'riy asarlarda hayvonlar, qushlar, jonsiz narsalarning nomini bildirgan so'zlar ham undalma bo'ladi: *Xayr, maktabim!* Bir so'z bilan ifodalangan undalma **yig'iq undalma** deyiladi: *Do'stim, biznikiga mehmon bo'lib keling.* So'z birikmasi bilan ifodalangan undalma **yoyiq undalma** deyiladi: *Hurmatli talabalar, yangi yilingiz muborak bo'lsin!* Undalmani kuchli ifodalash uchun undalmadan oldin *e, ey, hoy, obbo* kabi undovlar ham qo'llanadi, bulardan keyin vergul qo'yiladi.

Undalmalar quyidagicha ifodalanadi: 1) **ot bilan:** *Ahmadjon, kitobingizdan foydalansam bo'ladimi?* 2) **olmosh:** *Hoy, sen, menga qara-chi.* 3) **otlashgan so'zlar:** *Shunday demaysizmi, azizim!* (sifat) *To'rtinchi, birinchiga javob bering (son).* 4) **undov so'zlar:** *Hoy! Beri keling!* 5) **so'z birikmalari bilan:** *Hoy, soqoling ko'ksingga to'kilgur!* 6) **iboralar bilan:** *Hoy, yigit tushmagur, nima qilib qo'yding!*

Undalma gapning boshida kelsa, undalmadan so'ng, gap o'rtasida kelsa, ikki tomoniga, gapning oxirida kelsa, undalmadan oldin vergul qo'yiladi: *So'zla, ko'zgujon, Haqiqatni et bayon!*

3-§. Kirish so'z, kirish birikma va kiritma gaplar haqida

So'zlovchining o'zi bayon qilgan fikriga munosabatini bildirgan so'z **kirish so'z**, shunday so'z birikmasi esa **kirish birikma** deb ataladi. Kirish so'zlar va kirish birikmalar asosan **modal** so'zlar bilan ifodalanib, quyidagi ma'nolarni bildiradi:

1. Ishonch va tasdiqni: *Albatta, shubhasiz, ma'lumki, haqiqatan, darhaqiqat, haqiqatan ham, so'zsiz.*

2. Gumonni: *ehtimol, shekilli, chamasi, balki, taxminimcha, mumkin.*

3. Shodlik yoki achinishni: *Baxtinga, baxtga qarshi, attang, afsus.*

4. Bayon qilingan fikrning kimga qarashli ekanligini: *menimcha, mening fikrimcha, uning aytishicha, aytishlaricha, sizningcha.*

5. Bayon qilingan fikrning tartibini: *birinchidan, ikkinchidan...*

6. Bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog'liqligini: *demak, shunday qilib, umuman, aksincha, ba'zan, aks holda, xullas, shuningdek, ayniqsa, asosan, binobarin, xususan.*

7. Tasdiq yoki inkorni: *ha, yo'q, mayli, to'g'ri.*

Kirish so'z yoki birikma gapning boshida kelsa, undan keyin, gapning o'rtasida kelsa, ikki tomoniga, gapning oxirida kelsa, undan oldin vergul qo'yiladi: *Nihoyat, ular jo'nashdi. Ular, nazarimda, ketishdi. Bugun ular kelishmaydi, shekilli.*

So'zlovchining o'zi bayon qilgan fikrga qo'shimcha mulohazasini bildirgan gap **kiritma gap** deyiladi. Kiritma gap asosiy fikrni to'ldirish, izohlash uchun ishlatiladi. Kiritma gap, odatda, vergul bilan ajratiladi: *Bu, **Salim aytmoqchi**, ularning asosiy maqsadlari bo'lgan.*

Kiritma gap yoyiq bo'lsa, tire bilan ajratiladi yoki qavs ichiga olinadi: *Mirzakarimboy boshqalarga maqtanmasa ham (**maqtanchoqlikni yomon ko'rar edi**), ba'zi vaqt ichidan faxrlanardi (O.). Qabulxona - **bu yer ilgari katta boyning mehmonxonasi bo'lgan bo'lsa kerak** - qorong'i edi.*

Kiritma gaplarning tuzilish jihatdan turlari: 1) bir bosh bo'lakli: *U yog'ini so'rasang, **aytaymi**, men bunga rozi emasman.* 2) ikki bosh bo'lakli: *Ibrohimov, **Qurbon ota aytmoqchi**, gullarni o'z ilmidan bahramand qildi.*

23- MAVZU: GAPNING TUZILISH JIHATDAN TURLARI

1-§. Sodda va qo'shma gaplar haqida umumiy ma'lumot

Gaplar tuzilish jihatdan ikki xil bo'ladi va ular o'zaro grammatik asoslar miqdoriga ko'ra farqlanadi:

1. Sodda gaplarda bitta ega va kesim munosabati, ya'ni bitta grammatik asos mavjud bo'ladi: *Dars boshlandi. Yomg'ir yog'madi. Bahor keldi.* Ba'zan sodda gap egasiz, faqat bitta kesimdan iborat bo'lib, boshqa bo'laklar shu kesim atrofiga birlashadi: *Bugun Moskvadan ukam bilan uchib keldim.*

2. Qo'shma gaplarda ikki va undan ortiq ega va kesim munosabati, ya'ni grammatik asos mavjud bo'ladi: *Qo'ng'iroq chalindi va dars boshlandi.*

2-§. Sodda gaplar va ularning turlari

Sodda gaplar eganing bor-yo'qligiga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1. Egasi ifodalangan (egali) gaplarda ega qatnashadi: *Biz maktabga bordik.*

2. Egasi ifodalanmagan (yashiringan) gaplarda ega ishtirok etmaydi, lekin uni tiklasa bo'ladi: *Ota-onalarga yordamlashdik.* (Biz)

Bunday gaplar o'z navbatida quyidagi turlarga bo'linadi:

1) **egas(shaxsi) ma'lum gaplarning** egasini kesimdagi shaxs-son qo'shimchalaridan, nutqiy vaziyatdan, gapning mazmunidan aniqlash mumkin. Yana bir belgisi shuki, bunday gaplarning kesimi 1- va 2-shaxs shaklida bo'ladi: *Ko'pdan beri bilib yuribman. Qurilishga kichkina niyat bilan kelmagansiz. (J.Abd.)* Bunday gaplarning kesimi tarkibida harakat nomi ishtirok etsa, uning tarkibida egalik qo'shimchasi mavjud bo'ladi: *Bu topshiriqni puxta bajarishi kerak.*

2) **egasi (shaxsi) umumlashgan gaplar** mazmunan barchaga, umumga qaratilgan bo'ladi, kesimi 2- va 3-shaxs shaklida bo'ladi: *Bel olishsang, kuchli polvon bilan olish. (As.M.)* Maqollar ko'pincha shunday gaplar ko'rinishida bo'ladi: *Bugungi ishini ertaga qo'yma.*

3. **Egasiz gaplarda** ega umuman qatnashmaydi va uni tiklab ham bo'lmaydi. Bunday gaplar shaxs tushunchasining ifodalanishiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1) **shaxsi noma'lum gaplar** egasini topib ham, gap tarkibiga kiritib ham bo'lmaydigan gaplardir: *U yerda intizom haqida so'zlashga to'g'ri keldi.* Shaxsi noma'lum gaplarning kesimlari III shaxs majhul nisbatdagi fe'llar, **bo'ladi, bo'lmaydi** so'zlari orqali, **-mas** qo'shimchali so'z orqali, harakat nomidan keyin **kerak, zarur, lozim, mumkin** so'zlarini keltirish orqali ifodalanadi: *Majlisda intizom haqida gapirilsin. Muammoni shu yo'l bilan hal qilsa bo'ladi.* Bu gaplarning kesimi taribida harakat nomi ishtirok etsa, uning tarkibida egalik qo'shimchasi bo'lmaydi: *Bu topshiriqni puxta bajarish kerak.* Shu belgisi bilan bunday gaplar egasi(shaxsi) ma'lum gaplardan farq qiladi.

2) **atov (nominativ) gaplar** bosh kelishikdagi ot yordamida ifodalangan bo'ladi va narsa-buyumning borligini, mavjudligini anglatadi va ko'pincha badiiy va publitsistik asarlarda payt va o'rinni ifodalash uchun ishlatiladi: *Kuz. Izg'irin shabada esyapti.* Ba'zan atov gap tarkibida aniqlovchi ishtirok etadi yoki bunday gap kengaygan harakat nomi bilan ifodalanadi va natijada kengaygan atov gaplar hosil bo'ladi: **Qorong'i tun. Ikki qadam narini ko'rib bo'lmaydi. Erta turish.** *Ko'pchilik uchun bu naqadar qiyin ish.* Atov gaplar matnda yolg'iz qo'llanmaydi, ulardan keyin uning mazmunini ochuvchi boshqa bir gap kelishi shart.

Atov gaplarning oxiriga, odatda nuqta qo'yiladi, agar kuchli ohang bilan aytilsa, undov belgisi qo'yiladi: *Tog'lar! Baland tog'lur!*

3) **so'z-gaplar** tarkibida gap bolaklarini ajratish mumkin bo'lmaydigan, inson his-tuyg'ularini yoki turli ma'nolarni ifodalaydigan yakka so'zlardan iborat gaplardir: *Ertaga unikiga borasizmi? - Ha.*

So'z-gaplar quyidagi turlarga bo'linadi:

1) **modal soʻz-gaplar** qatʼiy ishonch, taxmin, gumon, maʼnolarini ifodalab keladigan gaplardir: - *Ertaga kelasizmi?* -- *Albatta.*

2) **undov soʻz-gaplar** his-tuygʻu va haydash-chaqirish yoki javob maʼnolarini ifodalaydigan gaplardir: - *Oh,* - *dedi-yu, sekin divanga oʻtirib qoldi.*

3) **tasdiq soʻz-gaplarga** *ha, mayli, xoʻsh, xoʻp* kabi soʻzlar kiradi;

4) **inkor soʻz-gaplarga** *yoʻq, mutlaqo, aslo, sira, aksincha* soʻzlari kiradi;

5) **taklif soʻz-gaplar** tinglovchiga qaratilib, biror ish-harakatni bajarishga undaydigan gaplardir. Bularga *ma, mang, qani, marhamat* kabi soʻzlar kiradi. Yozuvda soʻz-gaplarning oxiriga nuqta, undov belgisi, koʻp nuqta qoʻyilishi mumkin. *Ha, yoʻq, mayli* soʻzlaridan keyin vergul qoʻyilib, keyin gap boʻlaklari qoʻllansa, bu soʻzlar kirish soʻzlarga aylanadi va soʻz-gaplar hisoblanmaydi: - *Kecha muzeyga bordingizmi?* - *Ha, bordik.*

Ofarin, tashakkur, rahmat, barakalla, salom, marhamat, uzr kabi soʻzlar bilan ifodalanib, minnatdorlik, salomlashish, kechirim, iltimos kabilarni ifodalaydigan gaplar ham **soʻz-gaplar** hisoblanadi.

3-§. Yigʻiq va yoyiq sodda gaplar

Sodda gaplar tarkibida ikkinchi darajali boʻlaklarning bor-yoʻqligiga qarab quyidagi turlarga boʻlinadi:

1. **Yigʻiq sodda gaplar** tarkibida faqat bosh boʻlaklarga mavjud boʻladi: *Oʻquvchilar yigʻildilar.* Baʼzan ega va kesim birikma bilan ifodalanib, kengayib keladi va ikkinchi darajali boʻlaklar borgan oʻxshab koʻrinadi, lekin bu gaplar ham yigʻiq gaplar hisoblanadi: *Yigit ham shunaga boʻladimi? Ikki dugona termilib qolishdi.*

2. **Yoyiq sodda gaplar** tarkibida bosh boʻlaklardan tashqari, ikkinchi darajali boʻlaklar ham qatnashadi: *Bir guruh oʻquvchilar darsdan soʻng, maydonga yigʻilishdi.*

4-§. Toʻliq va toʻliqsiz gaplar

Fikrni ifodalash uchun zarur boʻlgan gap boʻlaklarining barchasi qatnashgan gaplar **toʻliq gaplar** deyiladi: *Ulardan xat keldimi?*

Nutq vaziyatidan maʼlum boʻlgan ayrim boʻlaklari tushirilgan gaplar **toʻliqsiz gaplar** deyiladi: - *Siz maktabga borasizmi?* - *Boraman* (ega - *men*, hol - *maktabga* tushirilgan).

To'liqsiz gaplarning turlari: **1) dialogik nutq tarkibidagi:** *Kim kelmadi? - Ahmad.* **2) ibora tarzidagi:** *Tug'ilgan kuningiz bilan! Navro'zingiz muhorak!* **3) qo'shma gap tarkibidagi:** *Yaxshidan ot qoladi, yomondan dod (qoladi).*

To'liqsiz gaplar suhbatda, so'zlashuv nutqida va badiiy asarlarda ko'proq qo'llanadi. Qaysi bo'lakning tushirilishi nutq vaziyatidan kelib chiqib amalga oshiriladi.

Sodda gap tahlili	
1. Gap bo'laklari aniqlanib, tagiga chiziladi va ustiga turi yoziladi.	5. Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turi aniqlanadi.
2. Uyushiq va ajratilgan bo'laklar bo'lsa, turlari aniqlanadi.	6. Gapning his-hayajon ifodalashiga ko'ra turi aniqlanadi.
3. Gap bo'laklari bilan aloqaga kirishmaydigan "bo'laklar" bo'lsa, turi aniqlanadi.	7. Yig'iq yoki yoyiq sodda gapligi aniqlanadi.
4. Gap bo'laklarining joylashuv tartibi aniqlanadi.	8. To'liq yoki to'liqsizligi aniqlanadi.
	9. Egali yoki egasizligi (uning turlari) aniqlanadi.

24- MAVZU: QO'SHMA GAP VA UNING TURLARI

1-§. Qo'shma gap haqida umumiy ma'lumot

Ikki yoki undan ortiq sodda gapning mazmun, grammatik va ohang jihatidan birikuvidan tuzilgan gap **qo'shma gap** deyiladi: *Dekabr boshlanib, qish o'z hukmini o'tkaza boshladi.*

Sodda gap tarkibida bitta ega va kesim birligi ishtirok etsa, qo'shma gap tarkibida ikki va undan ortiq ega va kesim birligi (ya'ni grammatik asos) qatnashadi.

Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog'lovchi vositalar quyidagi guruhlarga bo'linishi mumkin:

- 1) bog'lovchilar (teng va ergashtiruvchi bog'lovchilar);
- 2) bog'lovchi vazifasidagi vositalar (yuklamalar, *bo'lsa, esa, deb* so'zlari, nisbiy so'zlar, ko'makchili qurilmalar, fe'l shakllari);
- 3) ohang.

Mazmun munosabati va bog'lovchi vositalarining qo'llanishiga ko'ra qo'shma gaplar 3 xil bo'ladi: **bog'langan qo'shma gaplar, ergash gapli qo'shma gaplar va bog'lovchisiz qo'shma gaplar.**

2-§. Bog'langan qo'shma gaplar va ularning turlari

Teng munosabatdagi sodda gaplarning o'zaro teng bog'lovchilar yoki shu bog'lovchilar vazifasidagi vositalar yordamida bog'lanishidan tuzilgan qo'shma gap **bog'langan qo'shma gap** deyiladi: *Kechasi qalin qor yog'di, lekin havo sovimadi.*

Tarkibidagi sodda gaplarning o'zaro mazmun munosabatiga ko'ra bog'langan qo'shma gaplar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Biriktiruv munosabatli bog'langan qo'shma gaplar:

Bunday qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar o'zaro va, hamda bog'lovchilari, *ham*, *-u(-yu)*, *-da* yuklamalari yordamida bog'lanadi va payt hamda sabab-natija munosabatlarini ifodalaydi, shuning uchun ikkinchi qism oldidan "*natijada*" so'zini keltirish mumkin:³⁰ *Mashg'ulotlar tugadi va hamma o'z uyiga tarqaldi. Odam qo'li tegdi-yu, tashlandiq yerlar obod bo'ldi. Qattiq izg'irin ko'tarildi-da, hech kim uydan chiqmay qo'ydi.*

2. Zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gaplar va ularda tinish belgilarining ishlatilishi. Bunday gaplar tarkibidagi sodda gaplar o'zaro *ammo*, *lekin*, *biroq* bog'lovchilari, *-u(-yu)*, *-da* yuklamalari yordamida bog'lanadi: *Yurtimizning bu kuni chiroyli, lekin ertasi, indini yana chiroyliroq, baxtliroq bo'ladi. Havo ochildi-yu, harorat sezilmadi.*

Ba'zan zidlik mazmunini kuchaytirish uchun zidlov bog'lovchisi va bu vazifada qo'llangan *-u(-yu)* yuklamasi birga ishlatiladi: *Kechasi qor yog'di-yu, lekin havo unchalik sovimadi.* Yozuvda zidlov bog'lovchilaridan oldin, yuklamalardan keyin vergul qo'yiladi.

3. Ayiruv munosabatli bog'langan qo'shma gaplar va ularda vergulning ishlatilishi. Bunday gaplardagi sodda gaplar o'zaro ayiruv bog'lovchilari *goh...goh*, *yo...yo*, *yoki...yoki*, *ba'zan...ba'zan*, *dam...dam*, *yoxud...yoxud* yordamida bog'lanadi. Ayiruv bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar voqea-hodisalarning galma-gal bo'lishini yoki ulardan biri bo'lishini ifodalaydi: *Goh osmonni tutib ashula yangrar, goh allaqayerdan garmon tovushi eshitilib qolar edi.*

Takrorlanib qo'llangan ayiruv bog'lovchilarning ikkinchisidan oldin vergul qo'yiladi, ayiruv bog'lovchilari yakka qo'llansa, hech qanday tinish belgisi qo'yilmaydi.

³⁰ N.Mahmudov va b. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 9-sinfi uchun. T., 2006-yil, 24-bet.

4. **Inkor munosabatli bog'langan qo'shma gaplar.** Bunday gaplar qismlari o'zaro **na** inkor yuklamasi orqali bog'lanadi va orasiga vergul qo'yiladi: *Na suv bor, na biron yemish qolibdi.*

5. **Bo'lsa, esa so'zlari yordamida bog'langan qo'shma gaplar.**

Bunday qo'shma gaplar qismlari o'rtasida zidlash yoki qiyoslash munosabatlari ifodalanadi, **bo'lsa, esa** so'zlari qiyoslanuvchi so'zdan keyin keladi:³¹ *Ertoyev qo'llarini siltab va'z aytmoqda, ular esa, ichki bir tug'yondan qaltirab, cho'yan haykalday qotib turishardi.* (O.Y.)

3-§. Ergashgan qo'shma gaplar haqida umumiy ma'lumot

Birdan ortiq sodda gaplarning mazmun jihatdan tobe-hokim munosabati asosida, ya'ni birining boshqasiga ergashishidan tuzilgan qo'shma gap **ergash gapli qo'shma gap** deyiladi: *Ildiz oziq bersa, novda ko'karar.* Ergashgan qo'shma gapda bosh gap va ergash gap bo'ladi.

Boshqa gapni o'ziga tobe qilib kelgan gap **bosh gap** hisoblanadi. Bosh gapga ergashib, uni izohlab kelgan gap **ergash gap** deyiladi: *Ukam kelsa, mashgulotni boshlaymiz.* Bu gapda *Ukam kelsa* gapi ergash gap, *mashgulotni boshlaymiz* gapi esa bosh gap. Ergash gap bosh gapni butunicha yoki uning biror bo'lagini izohlaydi: *Rais kirgach, hamma tinchlandi* gapida ergash gap bosh gapni butunicha izohlayapti. *Siz shuni unutmangki, kurashchilar yolg'iz emas* gapida esa ergash gap bosh gap tarkibidagi olmosh bilan ifodalangan to'ldiruvchini (*shuni*) izohlayapti. Ergash gap bosh gapdan oldin, undan keyin yoki uning ichida kela oladi: *Biz, hamma yig'ilgach, yo'lga tushamiz.* Bu gapda ergash gap bosh gap ichida kelgan.

Ergash gaplar bosh gaplarga *chunki, shuning uchun, -ki, agar, garchi, mabodo, go'yo(ki)* kabi ergashtiruvchi bog'lovchilar, fe'ning ravishdosh, sifatosh, harakat nomi shakllari, shuningdek, yuklama, ko'makchilar, turli vazifadagi ko'rsatish olmoshlari, *kim - u, qanday - shunday, qancha - shuncha, qaysi - o'sha, qayerda - u yerda* kabi bir-biriga ishora ma'nosini bildiradigan so'roq olmoshlari va ko'rsatish olmoshlaridan iborat nisbiy so'zlar, *sababli, tufayli, deb* so'zlari orqali bog'lanadi: 1. *Biz kitobni sevamiz, chunki u bilim manbaidir.* 2. *Hosil to'kin bo'lsa, to'ylar to'xtamas.*

³¹ N.Mahmudov va b. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 9-sinfi uchun. T., 2006-yil, 30-bet.

D i q q a t ! Kesimi tarkibida **-ki**, tarkibida *shuning uchun* bog'lovchisi qatnashgan gaplar **ko'pincha** bosh gap hisoblanadi, kesimi tarkibida **-sa, -sa ham, -b(-ib), -gach, -guncha, -ganda, -r(-ar) ekan** bog'lovchi vositalari, shuningdek, ko'makchilar, **chunki, agar, go'yo(ki), toki** bog'lovchilari qatnashgan gaplar esa har doim ergash gap hisoblanadi.

4-§. Bog'lovchi vositalariga ko'ra ergashgan qo'shma gaplarning turlari³²

1. Ergashtiruvchi bog'lovchili ergashgan qo'shma gaplar qismlari o'zaro **sabab, maqsad, qiyoslash-chog'ishtiruv** bog'lovchilari orqali bo'langanda, bu bog'lovchilar bosh gapdan keyin kelgan ergash gap boshida keladi: *Gulsum opa hammadan ko'ra bu odamning mana shunday kishi ko'nglini ovlamog'chi bo'lishidan qo'rqardi, chunki buning tagida hamisha bir yomon gap, bir sovuq xabar yotardi.* (O.Y.) *Yomonlarning jazosini berish kerak, toki ular yaxshilarning boshiga yomon kunlarni solmasinlar.* (H.G'.) **Shart bog'lovchilari** vositasida bog'langanda, bu bog'lovchilar bosh gapdan oldin kelgan ergash gap boshida keladi: *Agar Murodjonimning yoniga yuborishadigan bo'lsa, sira o'ylanib o'tirmasdim.* (O.Y.)

2. Ko'makchili qurilmali ergashgan qo'shma gaplar qismlari bosh gap tarkibida keladigan *shuning uchun, shu sababli, shu bois(dan), shu tufayli* kabi qurilmalar orqali bog'lanadi: *Zinnatullinning ishi shoshqich emas, shu bois ikkinchi hukm unga nasib etdi.* (T.Malik)

3. Deb (yoki uchun) so'zi yordamida ergashgan qo'shma gaplar qismlari ergash gap tarkibida keladigan **deb** so'zi orqali bog'lanadi: *Sharif ham shunday o'ylamasin deb, hanuz gapirganim yo'q.* (A.Q.)

4. Shart mayli vositasida ergashgan qo'shma gaplar qismlari ergash gap kesimi tarkibida keladigan **-sa** qo'shimchasi vositasida bog'lanadi: *Bola o'qisa, foydasi o'ziga, keyin ota-onasiga tegadi.* (O.)

Ergashgan qo'shma gaplar quyidagi turlarga bo'linadi:

5. Ko'rsatish olmoshili ergashgan qo'shma gaplar qismlari bosh gap tarkibida keladigan ko'rsatish olmoshi va **-ki** yuklamasi orqali bog'lanadi: *Alam qiladigan yeri shuki, bu qo'rg'onni ko'z oldimizda tiklashdi.* (T.Malik)

³² *Tasnif olindi:* N.Mahmudov va b. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 9-sinfi uchun. T., 2006-yil, 38-47-betlar.

6. Nisbiy soʻzli ergashgan qoʻshma gaplar qismlari bosh va ergash gaplar tarkibida “savol-javob” juftligini hosil qilib, bir-biriga nisbatan qoʻllanuvchi *kim - u, nima - oʻsha, qanday - shunday, qayerda - oʻsha yerda, qaysi - oʻsha, qancha - shuncha, qanday - shunday* kabi nisbiy soʻzlar va *-sa* qoʻshimchasi yordamida bogʻlanadi: *Kimki boshqalar taqdiriga oʻz taqdiridek, boshqalar shodligi va qaygʻusiga oʻz shodligi va qaygʻusidek qarar ekan, u chinakam insondir.* (M.Ism.)

5-§. Bosh gapni qanday izohlashiga koʻra ergash gaplarning turlari

1. Ega ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan egani izohlagan ergash gapdir. Ega ergash gap bosh gap bilan birgalikda **ega ergash gapli qoʻshma gap** hisoblanadi. Ega ergash gap *-ki* bogʻlovchisi va feʼlning shart mayli qoʻshimchasi *-sa* hamda soʻroq va koʻrsatish olmoshlari (*kimki - u, kimki - oʻsha, kimki- oʻzi, nima - oʻsha, nimaiki - hammasi*) yordamida bogʻlanadi: *Kimki yomonlar suhbatidan qochsa, u yaxshilar suhbatiga erishadi.* Baʼzan bosh gap tarkibidagi koʻrsatish olmoshi bilan ifodalangan ega tushirilishi mumkin: *Sizga ayonki, siz oʻz oilangizdasiz.* Bu gapda **shu** (ega) tushirilgan. Sxemasi quyidagicha:

1. Kim-sa, u	5.Nimaiki-sa, oʻsha
2. Kim-sa, oʻzi	6.Nima-sa, oʻsha.....
3. Kimki-sa, u	7. Shunisi-ki,
4. Kimda-kim-sa, u	8.-ki.

2. Kesim ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan kesimni izohlagan ergash gap boʻlib, u bosh gap bilan birgalikda kesim ergash gapli qoʻshma gapni hosil qiladi: *Ikkinchisi shuki, xalq boshiga koʻp ofat keltirgan Andijon zilzilasi Qorabuloqni suvdan mahrum qilib qoʻydi.* (M.Ism.) Kesim ergash gaplar bosh gapga *-ki* bogʻlovchisi, oʻrin-payt yoki bosh kelishigidagi **shu** olmoshi yordamida bogʻlanadi. Baʼzan bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan kesim tushiriladi: *Yaxshisi, sen darsingni tayyorlagin.* Sxemasi quyidagicha:

1.....shuki,	3.....shundaki,
2.....shu yerdaki,	4..... shundayki,

3. To'ldiruvchi ergash gap bosh gapdagi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan to'ldiruvchini izohlagan ergash gapdir. To'ldiruvchi ergash gap bosh gap bilan birgalikda to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gapni tashkil etadi. To'ldiruvchi ergash gap, odatda, bosh gapga **-ki** bog'lovchisi, shart mayli qo'shimchasi **-sa** yordamida bog'lanadi. *Shuni bilingki, har bir yangilik bexosiyat bo'lmaydi. Kimda gumoning bo'lsa, uni ko'zdan qochirma.* (O.) Bosh gap tarkibida *shuni, shunga, shundan* kabi to'ldiruvchilar qatnashadi. Ba'zan bu to'ldiruvchilar tushirilishi mumkin. *iltimos qilamanki, oldin rais so'zlasinlar.* Bu gapda *shuni* tushirilgan. Sxemasi quyidagicha:

1. <i>Shuni</i>-ki,	5. <i>Nima (ni)</i>sa, <i>shuni</i>
2. <i>Shundan</i>-ki,	6. <i>Kimda</i>-sa, <i>uni</i>
3. <i>Shunga</i>-ki,	7. <i>Nima bilan</i>-sa, o' <i>shani</i>
4.-ki,	8. <i>Buni</i>-ki,

4. Aniqlovchi ergash gap bosh gapda aniqlovchi bo'lib kelgan olmosh va ayrim sifatlarni izohlab kelgan ergash gapdir. Aniqlovchi ergash gap bosh gap bilan birgalikda aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap deb yuritiladi. Aniqlovchi ergash gap bosh gap bilan **-ki** bog'lovchisi bilan (bunda bosh gap tarkibida ko'pincha aniqlovchi bo'lib kelgan *shunday, ayrim, ba'zi* so'zlari ishtirok etadi) yoki shart mayli qo'shimchasi **-sa** bilan (bunda ergash gap tarkibida *qanday, qaysi, kimning* kabi olmoshlar, bosh gap tarkibida esa *shu, shunday, o'sha, uning, ba'zi, bir xil, ayrim, bir, bir qancha* kabi olmoshlar bo'ladi) bog'lanadi: 1. *Shunday inson haqida xabar keltirdimki, uning har bir so'zi gavhardir.* 2. *Kimning ko'ngli to'g'ri bo'lsa, uning yo'li ham to'g'ri.* Ba'zan bosh gapdagi aniqlovchi tushirilishi mumkin: *Odam borki, hayvon undan yaxshiroq.* Sxemasi quyidagicha:

1. <i>Shunday</i>-ki,	4. <i>shunday (aniql.)</i>-ki,
2. <i>shunday</i>-ki,	5. <i>shunday(hol)</i>-ki,
3. <i>shunday</i>-ni.....-ki, unday ...	6. <i>qaysi</i> - sa, o' <i>sha</i>

5. Ravish ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qay tarzda bajarilganligini bildirgan ergash gapdir. Ravish ergash gap bosh gap bilan birga ravish ergash gapli qo'shma gapni tashkil etadi: Bog'lovchi vositalar: **-b(-ib), -may, -masdan, deb.** *Yulduzlar bitta-bitta so'nib, ufq oqara boshladi. Naimiyning biror ishi o'ngidan kelmasdan,*

umri bekorga o'tib ketdi.(As.M.) Chambil obod bo'ldi deb, kelayotir
Avaxzonday zo'rvon.(F.Y.) Sxemasi quyidagicha:

1.....-ib,	3.....-masdan,
2.....-may,	4.....deb,

6. Payt ergash gap bosh gapdagi ish-harakatning paytini bildirgan ergash gapdir. Payt ergash gap bosh gap bilan payt ergash gapli qo'shma gapmi tashkil etadi: *U kelguncha, hamma tarqalgan edi. Otlqlar jarlik osha tepaliklardan ko'tarilgandan keyin, cho'l boshlandi. Sobirjon priyomnikni endi qo'ygan edi, eshik taqillab qoldi. Qushlar to'p-to'p bo'lib uchsa, havo ochiq bo'ladi.* Sxemasi quyidagicha:

1.....-ganda,	10.....-ar ekan,
2.....-gan zahoti,	11.....-sa,
3.....-gan vaqtda,	12.....-masdan avval,
4.....-gan paytda,	13.....-ib,
5.....-gan zamon,	14.....-gach,
6.....-gandan keyin,	15.....-guncha,
7.....-gunga qadar,	16.....-may,
8.....-gan edi,	17.....-ishi bilan(oq).....
9.....-ganicha yo'q edi,	

7. O'rin ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish o'rnini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birgalikda o'rin ergash gapli qo'shma gap deyiladi: *Qayerda intizom kuchli bo'lsa, shu yerda tartib bo'ladi. Bog'lovchi vositalar: -sa (qayerdan, qayga, qayerga, qayerda, shu yerda, o'sha yerda, shunda, shu yerga, shu yerdan, u yerda) —mang, masin, ekan: Qayerda suv bo'lsa, o'sha yerda hayot bo'ladi.* Sxemasi quyidagicha:

1.....qayerga ...-sa, o'sha yerga.....	4.....-mang, u yerda
2.....qayerda ...-sa, o'sha yerda,	5.....-masin, o'sha yerda.....
3.....qayga.....-sa o'sha yerda,	6.....qayerda, shu yerda.....

8. Sabab ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga sabab ergash gapli qo'shma gap deb nomlanadi. *Qayrilishlar tobora ko'payib, mashinaning tezligi susaya boshladi. Bu uylar ilgari bedaxona bo'lganidan, darchasi ham yo'q edi.* Sxemasi quyidagicha:

1.,shuning uchun.....	10., chunki
2.-ganidan	11., negaki.....
3.-gani uchun,	12.-masdan avval,
4.-ganidan keyin,.....	13., sababki.....
5.-ganidan so'ng,.....	14.-gach,
6.shekilli,	15.shuning uchun.....-ki,
7.-gunga qadar,	16.-may,
8.-gan bo'lsa kerak.....	17.-ki,
9.-mi,	18.-ib,

9. Maqsad ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning nima maqsadda yuzaga kelishini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga maqsad ergash gapli qo'shma gap deb nomlanadi. Bog'lovchi vositalar: *deb, -sin deb, -di deb, -ar deb, -sa deb, -mi ekan (deb, deya, uchun), toki: Odamlar yaxshi yashasin deb, tinchlikka imzo chekdik. G'o'za miriqib ichsin uchun, suv tekis oqizildi. Sxemasi quyidagicha:*

1.....deb,	6.-mi ekan deb,
2.-sin deb,	7.-deya,
3.-di deb,	8.uchun,
4.-ar deb,	9., toki.....
5.-sa deb,	10.,-sin deb.

10. Shart ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qanday shart bilan bajarilishini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga shart ergash gapli qo'shma gapni hosil qiladi. Bog'lovchi vositalar: *-sa, -sa edi, agar, mabodo, bordi-yu, -ganda(edi), -r(-ar) ekan, -gan ekan, -mi, bo'lmasa, yo'qsa, -may, bo'lay desang, -sinki: Agar suv bo'lsa, cho'l-u sahrolar bo'stonga aylanadi. Sxemasi quyidagicha:*

1. (Agar)-sa,	8.....-mi,
2. (Agar).....-sa edi,	9., bo'lmasa
3. (Agar).....-ganda,	10., yo'qsa
4. (Agar).....-ganda edi,	11.-may,
5. (Bordi-yu).....-r(-ar) ekan, ...	12.-masdan avval,
6. (Mabodo).....-gan ekan,	13.bo'lay desang,
7. (Agar).....-moqchi ekan,	14.-sinki,

11. To'siqsiz ergash gap bosh gapning mazmuniga zid bo'lsa ham, unda ifodalangan voqea-hodisaning yuzaga kelishiga to'siq bo'la olmaydigan fikrni anglatgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga to'siqsiz ergash gapli qo'shma gap deyiladi. Bog'lovchi vositalar: *-sa ham(ki), qancha, qanchalik, naqadar, garchi, garchand, -ganda ham, -sa-da, -ganda-da, -gani bilan, -masin, qaramay, qaramasdan, -i(ih), -gani holda, -di hamki, xoh...xoh (-sa -masa), -sa: Quyosh yashiringan bo'lsa ham, kunduzning yorug'ligi hali so'nmagan edi. Ba'zan garchi so'zi qo'llanishi mumkin. Sxemasi quyidagicha:*

1. <i>Qancha-sa ham,</i>	8. <i>qaramasdan,</i>
2. <i>Qancha-sa hamki,</i>	9. <i>-gani holda,.....</i>
3. <i>-ganda ham,</i>	10. <i>hamki,</i>
4. <i>-sa-da,</i>	11. <i>Xoh.....xoh.,</i>
5. <i>-gani bilan,</i>	12. <i>-sa...-masa,</i>
6. <i>-masin,</i>	13. <i>-sa...-diki,</i>
7. <i>-qaramay,</i>	14. <i>-sa,</i>

12. Miqdor-daraja ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish miqdor-darajasini bildirgan ergash gapdir. Bu gaplar bosh gap bilan birga miqdor-daraja ergash gapli qo'shma gap deb yuritiladi: *U qancha qizishsa, men shuncha sovuqqon tus olardim.*

1..... <i>qancha.....-sa, ...shuncha....</i>	3. <i>qancha.....-sa, ...shunchalik....</i>
2..... <i>qanchalik...-sa, shunchalik..</i>	4. <i>qanchalik...-gan sayin, ..shunchalik..</i>

13. O'xshatish ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qay tarzda bajarilishini o'xshatish yo'li bilan bildirgan gapdir. U bosh gap bilan birga o'xshatish ergash gapli qo'shma gap deb nomlanadi: *Chirildoqlarning mayin musiqasi hamma yoqni to'ldirgan, go'yo kechaning o'zi kuylaydi. Sxemasi quyidagicha:*

1. <i>kabi,</i>	7. <i>Go'yo.....-ganday,</i>
2. <i>-day,</i>	8. <i>degandek,</i>
3. <i>-singari,</i>	9. <i>qanday....-sa, shunday</i>
4. <i>yanglig',</i>	10. <i>-guncha,</i>
5. <i>-ki, go'yo</i>	11. <i>-gandan ko'ra,</i>
6. <i>-ki, xuddi.....</i>	12. <i>-ishdan ko'ra,</i>

14. Natija ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birga natija ergash gapli qo'shma gap deyiladi. Natija ergash gap bosh gapga **-ki** bog'lovchisi yordamida bog'lanadi. Bosh gap tarkibida *shunday, shu qadar, shunchalik, shu darajada, shuncha, chunon* kabi so'zlar, ergash gaplar tarkibida esa *natijada, oqibatda, hatto* kabi so'zlar qo'llanishi mumkin: *Do'l bir zumda shunday yog'diki, yer oppoq bo'lib ketdi. Azimboy shunday zulm o'tkazdiki, oqibatda xalqning sabr-kosasi to'ldi.* Sxemasi quyidagicha:

1. ...shunday...-ki, natijada....	4. ...shu darajada.....-ki,.....
2. ...shu qadar....-ki, oqibatda...	5. ...shuncha.....-ki,
3. ...shunchalik.....-ki,	6. ...chunon.....-ki,

6-§. Ergashgan qo'shma gaplarning sodda gaplar bilan ma'nodoshligi

Yuqorida ko'rib o'tilgan **ega, kesim, to'ldiruvchi** va **aniqlovchi ergash gapli** qo'shma gaplar mazmunan sodda gaplarga ma'nodosh bo'lishi mumkin. Bunda ergash gap bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi o'rniga qo'yiladi, natijada qo'shma gap sodda gapga aylanadi:

1. Ega ergash gapli qo'shma gap sodda gapga aylanadi: *Shuning achenarliki, ular g'animat umrlarini g'iybat bilan o'tkazib, jamiyat nafi uchun arzirli biron narsa qilmaydilar.* (M.Ism.) - *Ularning g'animat umrlarini g'iybat bilan o'tkazib, jamiyat nafi uchun arzirli biron narsa qilmasliklari achenarli.*

2. Kesim ergash gapli qo'shma gap sodda gapga aylanadi: *Ajablanarli yeri shundaki, tor ko'ngil daladan panoh izlamogda edi.* (T.Malik) - *Tor ko'ngilning daladan panoh izlashi ajablanarli edi.*

3. Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap sodda gapga aylanadi: *Biz shunday kutubxona bino qilaylikki, butun el qoshida manzur va mo'tabar bolsin.* (O.) - *Biz butun el qoshida manzur va mo'tabar boladigan kutubxona bino qilaylik.*

4. To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap sodda gapga aylanadi: *Kim mendan sir yashirsa, o'shanga qiziqaveraman.* (T.Malik) - *Mendan sir yashirgan odamga qiziqaveraman.*

Misollardan ko'rinyaptiki, ergash gap sodda gap tarkibida murakkab bo'lakka aylanar ekan.

25- MAVZU: BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAP. MURAKKAB QO'SHMA GAP. KO'CHIRMA GAPLI QO'SHMA GAP

7-§. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar va ularning turlari

Maxsus bog'lovchi vositalarsiz, asosan, ohang yordamida birikkan sodda gaplardan tuzilgan qo'shma gaplar **bog'lovchisiz qo'shma gaplar** deyiladi: Bunday qo'shma gap qismlari ohangdan tashqari ayrim so'zlarning takrorlanishi, gap qurilishi, umumiy bo'laklar vositasida birikadi: *Kech kirdi, tevarak-atrofga qorong'ilik tusha boshladi.* Bu qo'shma gapdagi sodda gaplar o'zaro faqat ohang yordamida bog'langan, ularning o'rnini almashtirib bo'lmaydi.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. **Bog'langan qo'shma gapga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gap:** *Tig' yarasi tuzaladi, til yarasi tuzalmaydi.*

2. **Ergashgan qo'shma gapga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gap:** *Qor yog'di – don yog'di.* (o'xshatish)

3. **Bog'lovchili qo'shma gapga sinonim bo'lmagan bog'lovchisiz qo'shma gap:** *Xushxabar olib keldim: garnizon yanchildi.* (Sh.)

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar tarkibida unish belgilari quyidagicha qo'llanadi:

1. Agar bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari bir paytda yoki ketma-ket yuz bergan voqea-hodisalarni ifodalasa, ular orasiga vergul qo'yiladi: *Arava g'ijirlab borar, aravakash esa xirgoyisini bir zumga ham to'xtatmas edi.*

2. Agar bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari o'zaro mazmunan bir-biridan ancha uzoq bo'lsa, ular orasiga nuqtali vergul qo'yiladi: *Yomg'ir chelakdan quyganday sharillab yog'ardi; uning xayoli uzoq yoshlik paytlarida kezar edi.*

3. Bog'lovchisiz qo'shma gapning ikkinchi qismi birinchi qismning sababini bildirsa, izohlasa, to'ldirsa, ular orasiga ikki nuqta qo'yiladi: *Gap shu: ertaga men bilan yo'lga chiqasiz.*

4. Agar bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari o'zaro ziddlik yoki o'xshashlik munosabatiga kirishgan bo'lsa, ular orasiga tire qo'yiladi: *Qor yog'di – don yog'di. Yoshim yetmish ikkida – o'zim yigitman.*

8-§. Qo'shma gap turlarining o'zaro ma'nodoshligi

Qo'shma gaplarning har uchala turida (bog'langan, ergashgan, bog'lovchisiz) ham ziddlik, sabab, shart, payt munosabatlari ifodalanishi

mumkin: *Yomg'ir tindi va biz safar anjomlarini tayyorlay boshladik.* (bog'langan qo'shma gap) – *Yomg'ir tindi, shuning uchun biz safar anjomlarini tayyorlay boshladik.* (ergashgan qo'shma gap)– *Yomg'ir tindi, biz safar anjomlarini tayyorlay boshladik.* (bog'lovchisiz qo'shma gap)

1-§. Murakkab qo'shma gaplar haqida umumiy ma'lumot

Nutqimizda kamida uchta sodda gapning bog'lanishidan tuzilgan qo'shma gaplar ham mavjud. *Qo'lidagi bo'r tushib singandan keyin*(1). *butun sinf qah-qah urib kulib yuborgach*(2), *u o'ziga keldi*(3). (J.Abd.) Bunday gaplar **murakkab qo'shma gaplar** deb yuritiladi. Bu gaplarning qismlari turli ko'rinishlarda bog'lanishi mumkin, shu jihatdan ular quyidagi guruhlarga bo'linadi:³³

2-§. Bir necha ergash gapli qo'shma gap

Birdan ortiq ergash gap bir bosh gapga tobelanib kelsa, **bir necha ergash gapli qo'shma gap** deyiladi. Bunday gaplar tarkibidagi ergash gaplar bosh gapdan, shuningdek, bir-biridan vergul bilan ajratiladi: *Tomosha zaliga kirganimda, chiroq o'chib, parda proyektor nurida porlab turardi.*

Bu gaplardagi ergash gaplar bosh gapga quyidagicha bog'lanadi:

1. **To'g'ridan-to'g'ri ergashish (birgalik ergashish).** Ergash gaplarning har biri to'g'ridan-to'g'ri bosh gapga bog'lansa, **birgalik ergashish deyiladi.** Bunday gaplardagi ergash gaplar: 1) bir xil ergash gaplar (uyushgan) bo'ladi: *Mana bu kanal bitsa, yangi yer ochilsa, paxta ham ko'payadi.* 2) har xil ergash gaplar (uyushmagan) bo'ladi: *Bordi-yu, rost bo'lsa, hammasi emas, yarmi rost bo'lganda ham, juda xumuk gap-ku!*

2. **Ketma-ket ergashish.** Har bir ergash gap to'g'ridan-to'g'ri bosh gapga bog'lanmasdan, biri ikkinchisiga ketma-ket bog'lansa, **ketma-ket ergashish** deyiladi. Bunday gaplar tarkibida turli xil ergash gaplar qatnashadi: *Bahorda havo noqulay kelib, g'o'zaning parvarishi kechikkan bo'lsa ham, hosil mo'l bo'ldi.*

³³ Tasnif olindi: N.Mahmudov va b. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 9-sinfi uchun. T., 2006-yil, 68-bet.

3-§. Bir necha bosh gapli murakkab qo'shma gaplar

Bunday gaplar tarkibida ikki va undan ortiq bosh gap bitta ergash gapga bog'langan bo'ladi: *Tog' va osmon shunday tiniqki, nafas olish shunday yengilki, keksa odam ham bu yerda musaffo bolalik yillarini eslaydi.*

4-§. Qismlari uyushgan murakkab qo'shma gaplar

Bunday gaplar tarkibida uchta va undan ortiq sodda gap o'zaro bog'lovchi vositalarsiz, faqat ohang yordamida bog'langan bo'ladi: *Bu sahroda maysalar ham, chechaklar ham yo'q, qushlar, bulbullar ham sayramaydi, buloqlar qaynab toshmaydi.*

5-§. Aralash murakkab qo'shma gaplar

Tarkibida ham ergashgan qo'shma gap, ham bog'langan qo'shma gap yoki bog'lovchisiz qo'shma gap ishtirok etgan gaplar **aralash turdagi qo'shma gaplar** deyiladi. Bunday qo'shma gaplar to'rt va undan ortiq sodda gaplardan ham tashkil topadi: *Eshik birdan taraqlab ochildi, shuning uchun hamma qayrilib qaradi, lekin hech kim kirmadi; sovuq havo xonani qopladi.*

6-§. Ko'chirma gap va muallif gapi haqida umumiy ma'lumot

Muallif o'z nutqida boshqalar ifodalagan fikrlardan ham foydalanishi mumkin. Bunday fikrlar **ko'chirma gap** va **muallif gapi** vositasida beriladi. Ko'chirma gap va muallif gapi tarkibiy jihatdan qo'shma gapga o'xshaydi, shuning uchun bunday qurilmalar **ko'chirma gapli qo'shma gap** deb ataladi: - *Qudrat akamning cho'ldan oladigan alamlari bor, - qo'shib qo'ydi Gulchiroy. (J.Abd.)*

O'zgalarning hech o'zgarishsiz berilgan gapi **ko'chirma gap** deyiladi. Shu gapni o'z nutqida keltirayotgan shaxsning gapi **muallif gapi** hisoblanadi. Ana shu ikkita gap ko'chirma gapli qo'shma gapning doimiy qismlari hisoblanadi. Muallif gapining kesimi **dedi, deb so'radi, deb javob berdi, gapirdi, so'zladi, aytdi** kabi fe'llar bilan ifodalandi. Ko'chirma gaplar so'zlashuv va badiiy uslublarda ko'p ishlatiladi. Ko'chirilgan gap muallif gapidan avval, undan keyin, uning ichida, uning ikki tomonida kelishi mumkin: *"Mehnat ishtaha ochar", - deydi bobom. Cho'pondan so'radik: "Bu qo'ylar kimning qo'yi?" "Men, - dedi*

u. - ertaga kelaman". Bosh injener nihoyatda bosiqlik bilan: - Bu gapga Xudoyqulovning aloqasi yo'q. - dedi. (J.Abd.)

Ko'chirma gapli qo'shma gaplarning ko'chirma gap qismi turli qo'shma gaplar shaklida bo'lishi mumkin: O'z aybiga iqrar bo'lib, dedi:

- *Ko'rinib turibdiki, men shu kun chap yonim bilan turgan ekanman.*

7-§. Ko'chirma gapli qo'shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi

Ko'chirma gap qo'shtirnoq ichiga olinadi, badiiy asarlarda tire bilan ajratib beriladi.

Ko'chirma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi quyidagicha bo'ladi:

1. Ko'chirma gap darak gap bo'lib, muallif gapidan oldin kelsa, undan keyin vergul va tire qo'yiladi: *"Yuring, men o'sha tomonga boraman". - dedi Komila* (badiiy asarlarda tire ishlatiladi). So'roq va undov belgilari qo'shtirnoq yopilmasdan oldin qo'yiladi.

2. Ko'chirma gap muallif gapidan keyin kelsa, muallif gapidan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Bir kun Husayn Mirzo shipga qarab yotib, vazirlariga shunday debdi: - Olib keling!* ("El desa Navoiyni")

3. Muallif gapi ko'chirilgan gap ichida kelsa, tinish belgilari quyidagicha qo'yiladi:

1) ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismida hech qanday tinish belgisi bo'lmasa yoki vergul yoxud ikki nuqta bo'lsa, bu belgilar tushirilib, muallif gapi har ikki tomondan vergul va tire bilan ajratiladi: *"Hazrat, - debdi Xudoyberdi unga qarab, - tandirni qurolmadim".* ("El desa Navoiyni")

2) ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so'ng nuqta qo'yish lozim bo'lsa, muallif gapidan oldin vergul va tire, muallif gapidan so'ng esa nuqta qo'yiladi: *"Noyib to'raning gaplaridan bilinadi o'zi, - dedi Miryoqub. - Siz bo'lgan gaplarni aytib bering".* (Ch.)

3) ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so'ng so'roq yoki undov belgisi qo'yish lozim bo'lsa, muallif gapidan avval o'sha belgi va tire qo'yiladi, muallif gapidan so'ng nuqta va tire qo'yilib, ko'chirma gapning davomi bosh harf bilan boshlanadi: *Xadichaxon ko'zlarini ayyorlik bilan o'ynatib turib, kundoshiga qaradi: - Gapni eshitayotirsizmi? - dedi. - Ertaga biznikiga shaharlik mehmonlar kelishar ekan!* (Ch.)

4. Ko'chirilgan gap muallif gapining o'rtasida kelsa, tinish belgilari quyidagicha qo'yiladi:

1) muallif gapining uzilib qolgan qismining oxiriga ikki nuqta qo'yilib, ko'chirilgan gap qo'shtirnoq ichiga olinadi; ko'chirilgan gapdan keyin vergul va tire qo'yilib, keyin muallif gapining davomi yoziladi: Saodat: "Biz ham astoydil mehnat gildik", - dedi.

2) ko'chirilgan gap so'roq yoki his-hayajon gap bo'lsa, ularning belgilari qo'shtirnoq ichida bo'ladi: O'qituvchimiz: "Sen qaysi badiiy kitoblarni o'qib chiqqansan?" - deb so'radilar.

5. Ko'chirma gaplar hamsuhbatlarning luqmasi tarzida ifodalanganida yozma nutqda har bir luqmadan avval tire qo'yiladi. Bu luqmalarda muallif gapi bo'lmaydi: - Shaharda qarindoshingiz bormi? - Yo'q.

3-§. O'zlashtirma gap

O'zgalarning shakli o'zgartirilib, mazmuni ifodalangan gapi o'zlashtirma gap deyiladi. O'zlashtirma gap ko'chirma gapli qo'shma gapga aylantirilishi mumkin bo'lgan gapdir: *Qurbon ota ertaga kelishini aytdi* (o'zl. gap) – *Qurbon ota dedi: "Men ertaga kelaman"* (ko'ch. gap).

So'roq, buyruq mazmunini ifodalagan ko'chirma gaplar o'zlashtirma gapga aylantirilganda, darak gap shaklida bayon qilinadi.

Ko'chirma gapli qo'shma gap o'zlashtirma gapga aylantirilganda, qo'shma gap sodda gapga aylanadi.

Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
- Bu qanday bino, nimaga mo'ljallaysiz? - dedi O'ktam.	O'ktam bu qanday bino ekanligini, uning nimaga mo'ljallanishini so'radi

Undalma, kirish so'z qatnashgan ko'chirma gaplar o'zlashtirma gapga aylantirilganda, kirish so'zlar tushib qoladi, undalma vositali to'ldiruvchiga aylantiriladi, 1-, 2-shaxslarni ko'rsatuvchi so'zlar 3-shaxsga aylantiriladi:

Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
1. - Xo'sh, Kanizakxon, qanday yangiliklar bor? - so'radi O'ktam.	O'ktam Kanizakxondan qanday yangiliklar borligini so'radi.
2. - Men ketdim, - dedi ukasi.	Ukasi o'zining ketayotganini aytdi.

O'zlashtirma gapning kesimi *aytmoq, gapirmoq, buyurmoq, so'ramoq, undamoq (demoq* fe'lidan tashqari) so'zlari bilan ifodalanadi.

26- MAVZU: USLUBSHUNOSLIK (STILISTIKA).

NUTQ USLUBLARI. IJODIY MATN

1-§. Uslubshunoslik haqida umumiy ma'lumot

Uslubshunoslik tilshunoslik fanining bir bo'limi bo'lib, nutq jarayonida til hodisalarining maqsadga, sharoitga va muhitga mos ravishda foydalanish qonuniyatlari bilan tanishtiradi. So'zning tilshunos olimlar tomonidan fgarqlanadigan ikkita ma'nosi mavjud: **1) denotativ** ma'no so'zning asl, tub ma'nosi hisoblanadi: **2) konnotativ ma'no** so'zning ko'chma, qo'shimcha ma'nosidir: *Ortoqlaring bilan bir o'ynab kelgin, toychog'im*. Bu misoldagi *toychog'im* so'zining denotativ, asl ma'nosi otning bolasi ma'nosidir. Farzandga bo'lgan ijobiy munosabat ma'nosi esa konnotativ ma'nodir.

Uslubiyatda ana shu **konnotativ** ma'no o'rganiladi.

Tilning ma'lum shaxslar - tilshunos va adabiyotshunoslar, badiiy ijod vakillari bo'lmish shoirlar va yozuvchilar tomonidan sayqal berilgan, muayyan qoidalarga bo'ysundirilgan shakli **adabiy nutq** deb yuritiladi. Adabiy nutq jarayonida qo'llanadigan har bir til birligi qat'iy me'yorlar asosida talaffuz qilinadi, yoziladi va talqin qilinadi.

Lug'aviy, grammatik, uslubiy me'yorlar adabiy tilning **hamma** ko'rinishlari uchun xarakterli, imlo va tinish belgilarga oid me'yorlar adabiy tilning faqat **y o z m a** shakli uchun, to'g'ri talaffuz me'yorlari esa faqat **o g' z a k i** nutq shakli uchun xosdir.

Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum bir sohada qo'llanadigan, bir qancha o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan ko'rinishi **adabiy til uslubi** deyiladi. Uslub orqali so'zlovchi shaxs narsalarga, voqcalarga shaxsiy munosahatini aks ettiradi.

O'zbek adabiy tilida quyidagi asosiy nutq uslublari bor: **so'zlashuv uslubi, badiiy uslub, rasmiy uslub, ommabop uslub, ilmiy uslub**.

Har bir uslubni yaratuvchi vositalar mavjud. Bularni quyidagi guruhlarga birlashtirish mumkin:

1. Leksik vositalar: Sinonim, omonim, antonim, paronim, ko'p ma'nolilik, tag ma'no (gapning tagida yashiringan ma'no), sifatlash, o'xshatishlar, frazeologik birlik, sheva, noadabiy so'zlar (jargon, argo, so'kish, qarg'ish kabilar) kasb-hunar so'zlari, mubolag'a (giperbola), arxaik va tarixiy so'zlar, atamalar.

2. Fonetik vositalar: nutq tovushlari, ohang, urg'u.

3. Grammatik vositalar: a) morfologik vositalar: har bir so'z turkumi; b) sintaktik vositalar: gap bo'laklari, ritorik so'roq gaplar, undalma, kirish so'z, kirish birikma, sodda va qo'shma gaplar, ko'chirma va o'zlashtirma gaplar.

Ma'lum bir uslubga tegishli bo'lgan so'zlar **uslubiy xoslangan so'zlar** deb yuritiladi: *yanglig'* so'zi badiiy uslubga, *omonim*, *sinonim* so'zlari ilmiy uslubga, *balli*, *ketvorgan* kabi so'zlar so'zlashuv uslubiga, *faollar yig'ilishi*, *siyosiy maydon* kabi so'z birikmalari ommabop uslubga xosdir. So'zlashuv uslubida ham, kitobiy uslubda ham ishlatilaveradigan so'zlar **uslubiy betaraf so'zlar** hisoblanadi: *suv*, *tog'*, *bola*, *xat*. Bu so'zlar ko'chma ma'noda qo'llansa, ma'lum bir uslubga tegishli bo'lishi mumkin.

2-§. Adabiy nutq uslublari

1. So'zlashuv uslubi

Uyda, ko'chada, insonlarning o'zaro so'zlashuvida qo'llanadigan uslub **so'zlashuv uslubi** deb ataladi. Bu uslubning adabiy til me'yorlariga rioya qiladigan ko'rinishi **adabiy so'zlashuv uslubi** deb yuritilsa, bunday me'yorlarga rioya qilinmaydigan ko'rinishi **oddiy so'zlashuv uslubi** deb ataladi. So'zlashuv uslubidagi nutq ko'pincha dialogik shaklda bo'ladi. Ikki yoki undan ortiq shaxsning luqmasidan tuzilgan nutq **dialogik nutq** deyiladi.

So'zlashuv uslubida ko'pincha turli uslubiy bo'yoqli so'zlar, grammatik vositalar, tovushlar tushib qolishi, orttirilishi mumkin: *Kep qoling! Obbo, hamma ishni do'ndiribsiz-da. Mazza qildik. Ketaqo-o-ol!*

So'zlashuv uslubida gapdagi so'zlar tartibi ancha erkin bo'ladi, piching, qochiriqlar, kinoyalar ko'plab ishlatiladi. Ko'proq sodda gaplar, to'liqsiz gaplar, undalmali gaplardan foydalaniladi.

2. Ilmiy uslub

Fan-texnikaning turli tarmoqlariga doir ilmiy asarlar, darsliklar ilmiy uslubda yoziladi. Mantiqlilik, aniqlik bu uslubga xos xususiyatlardir. Ilmiy uslub aniq ma'lumotlar asosida chiqarilgan ilmiy xulosalar (qoidalar, ta'riflar)ga boy bo'lishi bilan boshqa uslublardan farq qiladi: *Yomgir - suyuq tomchi holidagi atmosfera yog'ini. Tomchining diametri 0,5-0,6 mm bo'ladi.*

Ilmiy uslubda har bir fanning o'ziga xos ilmiy atamalaridan foydalaniladi, bu uslubda so'zlar o'z ma'nosida qo'llanadi, qoida yoki ta'rifning mazmunini ochishga xizmat qiladigan ajratilgan bo'laklar, kirish so'zlar, kirish birikmalar, shuningdek, qo'shma gaplardan ko'proq foydalaniladi.

3. Rasmiy-idoraviy uslub

Davlat idoralari tomonidan chiqariladigan qarorlar, qonunlar, nizomlar, xalqaro hujjatlar rasmiy-idoraviy uslubda yoziladi. Ariza, tilxat, ma'lumotnoma, chaqiruv qog'ozi, taklifnoma, shartnoma, tarjimai hol, e'lon, tavsifnoma, dalolatnoma, hisobot kabilar ham shu uslubda yoziladi. Bunday uslubdagi hujjatlar qisqa, aniq, barcha uchun tushunarli qilib tuziladi. Bu uslubning asosiy belgisi: jumalarning bir qolipda, bir xil shaklda, ixcham bo'lishi. Bu uslubda ham so'zlar o'z ma'nosida qo'llanadi, ko'pchilikka ma'lum bo'lgan ayrim qisqartma so'zlar ishlatiladi, har bir sohaning o'ziga xos atamalaridan foydalaniladi; *qaror qilindi, inobatga olinsin, iyro uchun qabul qilinsin, tasdiqlanadi, yuklatilsin, tayinlansin* kabi so'z va so'z birikmalari ko'plab uchraydi. Rasmiy-idoraviy uslubda ko'pincha darak gaplardan, qaror, buyruq, ko'rsatma kabilarda esa buyruq gaplardan ham foydalaniladi. Bu uslubda gap bo'laklarining odatdagi tartibda bo'lishiga rioya qilinadi: *O'z lavozimini suiiste'mol qilganligi uchun M.Ahmedovga hayfsan e'lon qilinsin.*

4. Ommabop (publitsistik) uslub

Tashviqot-targ'ibot ishlarini olib borishda qo'llanadigan uslub, ya'ni matbuot uslubi **ommabop uslub** hisoblanadi. Soddalik, tushunarli bo'lish, ta'sirchanlik, adabiy til me'yorlariga rioya qilish bu uslubning asosiy belgilaridan hisoblanadi. Ommabop uslubning radio, televideniya ishlatiladigan ko'rinishi **og'zaki ommabop uslub** deyilsa, gazeta, jurnallarda ishlatiladigan ko'rinishi **yozma ommabop uslub** hisoblanadi. Bu uslubda ijtimoiy-siyosiy so'zlar ko'p qo'llanadi. Nutq ta'sirchan bo'lishi uchun ta'sirchan so'z va birikmalardan, maqol va hikmatli so'zlardan ham foydalaniladi. Bunday uslubda gap bo'laklari odatdagi tartibda bo'ladi, kesimlar buyruq va xabar maylidagi fe'llar bilan ifodalanadi, darak, his-hayajon va ritorik so'roq gaplardan, yoyiq undalmalardan, takroriy so'z va birikmalardan unumli foydalaniladi:

1. Azamat paxtakorlarimiz mo'l hosil yetishtirish uchun fidokorona mehnat qilishyapti. 2. Partiya faollari o'zlarining navbatdagi majlisiga yig'ilishdi.

5. Badiiy uslub

Voqelikni badiiy obrazlar (timsollar) vositasida aks ettirib, tinglovchi yoki o'quvchiga estetik jihatdan ta'sir qiluvchi, badiiylikka, ifodaviylikka, ta'sirchanlikka ega bo'lgan uslub **badiiy uslub** deb ataladi. Badiiy asarlar (nazm, nasr va dramatik asarlar) badiiy uslubda bo'ladi. Badiiy asar kishiga ma'lumot berish bilan birga, timsollar (obrazlar) vositasida estetik ta'sir ham ko'rsatadi: *O'lkamizda fasllar kelinchagi bo'lmish bahor o'z sepini yoymoqda.* Badiiy uslubda qahramonlar nutqida oddiy nutq so'zlari, sheva, vulgarizmlardan ham foydalaniladi.

Badiiy uslub **aralash uslub** hisoblanadi, chunki bu uslubda so'zlashuv va kitobiy uslublarga xos o'rinlar ham uchraydi.

3-§. Ijodiy matn va uning turlari³⁴.

Ma'lumki, inson voqelikni, borliqni til orqali, uning vositalari yordamida aks ettiradi. Shu jarayonda u turli matn ko'rinishlarini yaratadi. Bular quyidagilardir:

1. Yuz bergan voqea-hodisa haqidagi oddiy axborot ko'rinishida yaratilgan matn **ma'lumotnoma matn** deb ataladi. Bu matnning quyidagi belgilari bor:

- 1) so'zlar o'z ma'nolarida qo'llanadi;
- 2) tilda mavjud bo'lgan badiiy-tasviriy vositalardan (masalan, badiiy san'at turlaridan) deyarli foydalanilmaydi;
- 3) yuz bergan voqea-hodisa oddiy so'zlar vositasida tasvirlanadi.

2. Yuz bergan voqea-hodisa haqida ijodiy-tavsifiy bayonni aks ettiruvchi matn **ijodiy-tavsifiy matn** deb yuritiladi. Bu matnning quyidagi belgilari bor:

- 1) yuz bergan voqea-hodisa haqida shaxsiy fikr-mulohaza bayon qilinadi;
- 2) tilning badiiy-tasviriy vositalaridan unumli foydalaniladi;
- 3) har bir voqea-hodisa muayyan dalillar bilan ishonarli tarzda aks ettiriladi.

³⁴ Tasnif olindi: M.Qodirov va boshqalar. Ona tili. 8-sinf uchun darslik. Toshkent, 2006-yil. 14-bet.

Bu matn turlariga ilmiy, ommabop va badiiy uslublarda yaratilgan matnlarni, shuningdek, **inshoni** kiritish mumkin.

4-§. Insho va uning turlari

Insho nima, uning qanday belgilari va turlari mavjud? Birinchi navbatda **“insho”** soʻzi haqida maʼlumot berish kerak. Bu soʻz aslida arab tilidan olingan boʻlib, “yaratmoq”, “barpo qilmoq” degan maʼnolarni bildiradi. **“Inshoot”** soʻzi ham shu soʻz bilan asosdoshdir. Inshoni maktab oʻquvchilari tomonidan yoziladigan yozma ish maʼnosida tushunadigan boʻlsak, bu — oʻquvchi savodxonligini va bilim hamda mustaqil mulohaza yuritish darajasini aniqlashga yordam beradigan kichik bir mustaqil asrdir.

Insho ikki nuqtai nazardan turlarga boʻlinadi:

1. Inshoni yozishdan koʻzlangan **didaktik maqsadga** koʻra:

1) **taʼlimiy insholar** oʻquvchining ijodiy fikrlashini, muayyan mavzuni qay darajada tushunganligini aniqlash uchun yozdiriladigan insho turidir;

2) **sinov insholari** oʻquv yurtida bilim olish jarayonida maʼlum vaqt oraligʻida olingan bilimlarni sinash uchun yozdiriladigan insholardir.

2. Insholarning **mazmuniga** koʻra uch turi mavjud:

1) agar insho adabiyot darsligidagi mavzular boʻyicha oʻqituvchining tushuntirishi asosida yozilsa, bu **adabiy mavzudagi insho** deb yuritiladi. Bunday insholarda maʼlum badiiy asar qahramonlari feʼl-atvoriga xos xususiyatlar tahlil qilinadi;

2) agar insho muayyan mavzuga oʻquvchining shaxsiy munosabatlari asosida yozilgan boʻlsa, bu **adabiy-ijodiy mavzudagi insho** deb yuritiladi. Bunday insholarda oʻquvchining ijodiy fikrlashi birinchi planga chiqadi.

3) agar insho darslikda mavjud boʻlmagan mavzu boʻyicha yozilgan boʻlsa, bu **erkin mavzudagi insho** deb ataladi. Bunday inshoda oʻquvchining muayyan mavzuga doir boʻlgan bilim va koʻnikmalari, shaxsiy dunyoqarashi aks etgan boʻladi.

Baʼzan, ijodkorlar oʻz asarlari kirish qismida shu asar mazmunini oʻzida mujassam etgan, qisqa koʻrinishdagi hikmatli soʻz, maqol yoki iboralarni qoʻllashadi. Bu **epigrafi** deb ataladi. Oʻquvchi tomonidan yoziladigan insholarda ham epigrafdan foydalanish mumkin. Shuni aytish kerakki, epigrafining inshodagi oʻrni qatʼiyydir: u rejadan keyin, asosiy

matndan oldin, betning o'ng tarafiga yoziladi. O'rinli qo'llangan epigraf inshoning badiiy qimmatini oshiradi.

27- MAVZU: USLUBIYAT TURLARI

1-§. Leksik uslubiyat

1. Omonimlarning uslubiy xususiyatlari. Nutqda omonimlardan foydalangan holda turli so'z o'yinlari hosil qilinadi: *Qo'lingdan kelgancha chiqar yaxshi ot, Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot, Nasihatim yod qilib ol, farzandim, Yolg'iz yursa chang chiqarmas yaxshi ot*³⁵. Bu o'rinda *ot* omonim so'zlari turlicha ma'nolarni ifodalayapti. Omonim so'zlardan foydalangan holda so'z o'yinlarini yaratish **tajnis (jinos)** san'ati deyiladi. Badiiy adabiyotda shu badiiy san'at qo'llanib yaratilgan to'rt qator she'r esa **tuyuq** deb ataladi.

2. Sinonimlarning uslubiy xususiyatlari. Sinonimlarni qo'llashda hissiy-ta'siriy bo'yoq mavjudligi jihatidan farqlanadi: *yuz, aft, bashara, bet, chehra, jamol, ruxsor, diydor* sinonimik qatoridagi *yuz* so'zi ma'nosi betaraf so'z bo'lsa, *bet, aft* so'zlari salbiy bo'yoqqa ega, *bashara* so'zida esa salbiy bo'yoq yanada kuchli, *turq* so'zida *bashara* so'ziga nisbatan ham kuchliroqdir; *chehra* ijobiy bo'yoqqa ega, *jamol* so'zida bu bo'yoq yanada kuchli. Shuningdek, sinonimlarning ishlatilish doirasi chegaralangan yoki chegaralanmagan bo'lishi mumkin: *keksa, qari, oqsoqol, muroniy, mo'ysafid* sinonimik qatoridagi *qari* so'zining ishlatilish doirasi keng, qolganlariniki esa chegaralangan. Sinonimlarni o'rinsiz ishlatish oqibatida turli uslubiy xatolar kelib chiqadi: *Buldozer ko'chamizda yiqilay deb turgan devorlarni bir chekkaga surib yo'l ochar edi* gapida *yiqilay* so'zi noo'rin qo'llangan, chunki bu so'z odamlarga nisbatan ishlatiladi; bu gapda devorga nisbatan *qulay* (qulamoq) so'zi ishlatilishi kerak edi.

3. Antonimlarning uslubiy xususiyatlari. Antonimlardan to'g'ri foydalana olmaslik ham uslubiy xatoliklarni keltirib chiqaradi: ... *choyxona mudiri Yusufjon Nozimov turmushning issiq-chuchugini totigan kishiga o'xshaydi*. Bu gapdagi *issiq-chuchugini* juftligi o'rinda *achchiq-chuchugini* juftligi ishlatilishi kerak edi. Antonimlardan foydalangan holda yaratiladigan badiiy san'at **tazod (antiteza)** deb ataladi.

4. Paronimlarning uslubiy xususiyatlari. Paronimlarni to'g'ri qo'llamaslik natijasida ham xatoliklar kelib chiqadi: *Chanoqlardagi*

³⁵ *Misollar olindi: A.Shomaqsudov, I.Rasulov R.Qo'ng'urov, X.Rustamov. O'zbek tili stilistikasi. T., "O'qituvchi" 1983., 44-bet.*

lo'ppi ochilgan paxtalar quyoshda yarqirab kumushdek toblanadi. Bu gapdagi *toblanadi* so'zi o'rinda *tovlanadi* so'zi ishlatilishi kerak edi.

5. Turli sabablarga ko'ra qo'llanishi chegaralangan so'zlarning uslubiy xususiyatlari. Bunday so'zlarga eskirgan va yangi so'zlar, sheva, kasb-hunarga oid so'zlar, atamalar, jargonlar kiradi. Nutqda bu kabi so'zlar ham muhim uslubiy vazifalar bajaradi. Arxaizmlardan badiiy yoki ommabop asarlarda nutqqa kinoya, hajv ruhini kiritish uchun foydalanilsa, tarixiy so'zlardan o'tmish voqeligini ifodalash maqsadida foydalaniladi. Sheva so'zlari mahalliy ruhni ifodalashda ishlatilsa, atamalar ilmiy va badiiy asarlarda fan-texnikaga oid tushunchalarni ifodalash uchun ishlatiladi, jargonlar esa ma'lum toifaga mansub kishilar nutqini berish uchun zarurdir.

Albatta, bu guruh so'zlardan foydalanganda, chegaradan chiqmaslik lozim, aks holda nutqda g'alizlik paydo bo'ladi:

1. *Terilgan paxtani tashib turish uchun ko'tarimchi ajratildi.*

2. *Buning ustiga tokarlik stanogining rezsoderjateli o'rniga maxsus moslama tayyorlanib unga grebenlarni tozalovchi frez o'rnatildi.* Birinchi gapda *ko'tarimchi* degan o'rinsiz yasalgan yangi so'z ishlatilgan bo'lsa, ikkinchi gapda atamalar me'yordan ortiq ishlatilgan.

Nutqda ibora, tasviriy ifoda va maqollar ham ma'lum uslubiy vazifa bajaradi. Iboralardagi omonimlik, sinonimlik, antonimlik xususiyatlari, tasviriy ifodalardagi balandparvozlik, maqollardagi mazmuniy ixchamlik katta uslubiy imkoniyatlar yaratadi: *Bir yoqadan bosh chiqarmoq* iborasi badiiy nutqqa mansub bo'lsa, *bir jon, bir tan bo'lmoq* iborasi umumnutqqa xosdir. Yozuvchi va shoirlarimiz ham ibora va maqollar ijod qilishadi: *O'likning yog'ini, tirikning tirnog'ini yeydi bu.* (*Abdulla Qahhor*) *O'qsiz soldat – qilichsiz qin.* (*Oybek*)

6. Mubolag'a (yoki giperbola) uslubiy vosita bo'lib, ifodalangan tushunchaning ko'pirtirib, orttirilib tasvirlanishidir. Mubolag'a xalq dostonlarida, ertaklarda, aytishuv va loflarda faol ishlatiladi: *To'qson molning terisidan kavushi...* ("Alpomish" dostonidan)

7. Sifatlash (yoki epitet) narsa, shaxs, hodisalarning belgisini ifodalash vositasidir. Bu vazifada tilimizdagi belgi bildiruvchi so'z turkumlari (asosan, sifatlar) qo'llanadi: *Zolim jallod, bilmaganim bildirgin...* ("Kuntug'mish" dostonidan)

2-§. Fonetik uslubiyat

1. Nutq tovushlarining uslubiy xususiyatlari

1) *asir, devon* kabi soʻzlardagi tovushlarning notoʻgʻri (*asr, divan* kabi) talaffuz qilinishi oqibatida nutqda tushunmovchilik yuzaga keladi.

2) *-da, -va, -qa* (yoki *-q*) kabi boʻgʻinlardan keyin yana shunday tovushlar bilan boshlanadigan soʻzlarni keltirish nutqiy gʻalizlikni keltirib chiqaradi: *Soʻzlarning gapda qoʻllanishi va vazifalari...*

2. Urgʻuning uslubiy xususiyatlari

Soʻz urgʻusining koʻchishi shu soʻz maʼnosini oʻzgartirishi mumkin: *yangi kiyim* (sifat) - *yángi damlandi* (ravish). Gapda ohangning oʻzgarishi ham yangi uslubiy mazmun paydo boʻlishiga olib keladi: *Siz ahmoq odam emassiz* jumlasida *ahmoq* soʻzidan keyin toʻxtam (pauza) qilinsa, fikr qaratilgan shaxsning ham ahmoq, ham odam emasligi ifodalanishi mumkin: *Siz ahmoq, odam emassiz*.

3-§. Grammatik uslubiyat

1. Morfologik uslubiyat

1. Ot turkumiga xos uslubiy xususiyatlar

1. Kelishik qoʻshimchalarining uslubiy xususiyatlari.

Kelishik qoʻshimchalari oʻzaro almashib qoʻllanishi mumkin:

1) *-ni* va *-dan* qoʻshimchalari almashib qoʻllanishi mumkin: *Qani, oshdan (ni) oling, mehmon*.

2) *-ni* va *-ga* qoʻshimchalari almashib qoʻllanishi mumkin: *Gapingizga (gapingizni) tushunmadim*.

3) *-ni* va *-da* qoʻshimchalari almashib qoʻllanishi mumkin: *Dalani(da) aylandim*.

4) *-ning* va *-dan* qoʻshimchalari almashib qoʻllanishi mumkin: *kelganlarning biri – kelganlardan biri*.

5) kelishik qoʻshimchalari va koʻmakchilar almashib qoʻllanadi:

a) *-ga* qoʻshimchasi oʻrnida *uchun* koʻmakchisi qoʻllanadi: *Ukamga oldim – Ukam uchun oldim*.

b) *-da* qoʻshimchasi oʻrnida *bilan* koʻmakchisi qoʻllanadi: *Xatni qalamda yozdi – Xatni qalam bilan yozdi*.

d) *-dan* qoʻshimchasi oʻrnida *orqali* koʻmakchisi qoʻllanadi: *Xabarni radiodan eshitdik – Xabarni radio orqali eshitdik*.

e) *-ni* qo'shimchasi o'rnida *haqida* ko' makchisi qo'llanadi: *Akasi kelganini gapirdi – Akasi kelgani haqida gapirdi.*

2. Egalik qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari.

1) otlarda qo'llangan egalik qo'shimchasi qaratqich kelishigi qo'shimchasining mavjudligini, qaratqich kelishigi qo'shimchasi esa egalik qo'shimchasining mavjudligini ko'rsatib turadi: *maktab hovlisi, bizning maktab.*

2) egalik (qarashlilik ma'nosi) *-niki* qo'shimchasi yordamida ham ifodalanishi ham mumkin, faqat bu qo'shimcha shaxs-son ko'rsatmaydi: *Bizning maktabimiz – maktab bizniki.*

3) qaratqichli birikmalarda shaxs almashib qo'llanishi ham mumkin: *Mening uyim shu yerda – Kaminaning uyi shu yerda.*

3. Ot yasovchi qo'shimchalarning uslubiy xususiyatlari. Bu qo'shimchalar orasida o'zaro sinonim bo'lgan qo'shimchalar ham uchraydi: *adabiyotshunos – adabiyotchi, mehnatkash – mehnatchi.*

2. Sifat turkumiga xos uslubiy xususiyatlar

1. Sifatlardagi qiyosiy darajani yasovchi *-roq* qo'shimchasi o'rnida *-mtir, -imtil, -ish* qo'shimchalari qo'llanishi mumkin: *ko'kroq – ko'kish, qoraroq – qoramtir.*

2. Sifat yasovchi qo'shimchalar orasida sinonimlik hodisasi ko'plab uchraydi: *aybdor – aybli, serg'ayrat – g'ayratli, chopqir – chopag'on, beg'ubor – g'uborsiz, bama'ni – ma'nili.*

3. Bu qo'shimchalar orasida antonimlik hodisasi ham uchraydi: *suvli – suvsiz.*

3. Olmosh turkumiga xos uslubiy xususiyatlar

1. *U, bu, shu* olmoshlari o'rnida *bir* so'zi (yoki *bir xil* so'zlari) qo'llanadi: *Bir (shunday) chamanki, atrofida bulbullar giryon. Bir xil (shunday) odamlar tushunmaydi.*

2. *Men* olmoshi o'rnida *kamina* so'zi, *siz* o'rnida *o'zlari* so'zi qo'llanadi: *Bu ishda kaminaning zarracha tajribasi yo'q. Siz va'da bergan edingiz – O'zlari va'da bergan edilar.*

3. Ilmiy ishlarda, rasmiy hujjatlarda, yig'ilishlarda *men* olmoshining o'rnida *biz* olmoshi ishlatiladi: *Bizning (mening) bu ilmiy ishimizda ko'rsatish olmoshlarining xususiyatlari haqida so'z yuritiladi.*

4. Hurmatni ifodalash uchun *sen* olmoshi o'rnida *siz* olmoshi ishlatiladi. *Siz bugun kelasizmi? Aksincha hurmatsizlikni ifodalash*

uchun esa *sen* olmoshiga ko'plik qo'shimchasi qo'shiladi: *Senlar buni tushunmaysanlar.*

5. Ko'rsatish olmoshlari ta'kidlash, ajratish ma'nolarini ifodalaydi: *Kitob – bu dono maslahatchi.*

4. Fe'llarga xos uslubiy xususiyatlar

1. Shaxs-son qo'shimchalarining sinonimiyasi:

1) fe'lning 2-shaxs birlik qo'shimchasi o'rnida 2-shaxs ko'plik qo'shimchasi qo'llanadi: *Amaki, ertaga kelasizmi?*

2) fe'lning 1-shaxs birlik qo'shimchasi o'rnida 2-shaxs birlik qo'shimchasi ishlatiladi: *Tabiatning ishlariga hayron qolasan kishi.*

3) 2-shaxs ko'plik o'rnida 1-shaxs ko'plik qo'shimchasi qo'llanadi: *Bolalar, bugun diktant yozamiz.*

4) 2-shaxs ko'plik o'rnida 3-shaxs birlik qo'shimchasi ishlatiladi: *U norozi ohangda dedi: - Shunaqa ish bilan hazillashib bo'ladimi?*

2. Zamon qo'shimchalarining sinonimiyasi:

1) hozirgi zamon davom fe'li o'rnida hozirgi-kelasi zamon shakli qo'llanadi: *Butun qishloq ular haqida gaplashishadi (gaplashishyapti).*

2) kelasi zamon o'rnida hozirgi zamon shakli qo'llanadi: *Ertaga terimga tushyapmiz.*

3) hozirgi zamon o'rnida o'tgan zamon shakli keladi: *Qarasam, yugurib kelayotibdi.*

3. Mayl qo'shimchalari sinonimiyasi:

1) ijro maylidagi fe'l buyruq mayli o'rnida keladi: *Qani, ketdik, bolalar.*

2) ijro mayli shart mayli o'rnida keladi: *Kelaman dedingmi, kelish kerak.*

4. Nisbat qo'shimchalari sinonimiyasi:

1) birgalik nisbati qo'shimchasi ko'plik qo'shimchasiga sinonimdir: *Ular kelishdi – Ular keldilar.*

2) nisbat qo'shimchalari ichida o'zaro sinonimlikni hosil qiladiganlari ham bor: *-l, il, -n, -in, -sh, -ish; -t, -tir, -dir, -ir, -giz; -kiz, -kaz, -qiz, -qaz.*

5. Fe'l yasovchi qo'shimchalar sinonimiyasi:

1) ba'zi yasama fe'llar iboralarga sinonim bo'ladi: *gulladi – gulga kirdi.*

2) qo'shimcha yordamida yasalgan fe'llar qo'shma fe'llarga sinonim bo'ladi: *himoyaladi – himoya qildi.*

3) fe'l yasovchilar o'zaro sinonim bo'ladi: *sizlamoq – sizsiramoq, suvsamoq- suvsiramoq.*

II. Sintaktik uslubiyat

1. Gap bo'laklarining uslubiy xususiyatlari:

1) ega bilan kesimni moslashtirishda bog'lamalardan (shaxs-son qo'shimchalari, to'liqsiz fe'llar, *bo'ldi, qildi, etdi* yordamchi fe'llari, *sanaladi, hisoblanadi* kabi fe'llar) foydalaniladi: *Men o'quvchiman. U talaba bo'ldi. Bu tarix hisoblanadi.*

2) qaratqich aniqlovchilardagi *–ning* qo'shimchasi she'riyatda ba'zan *–im* tarzida qo'llanadi: *O'zbekiston – vatanim manim.*

3) sifatlovchi aniqlovchilar ot bilan ifodalansa, ma'joriy ma'no kasb qiladi: *Kumush choyshab yopib dalalar, qor tagida uxlab yotadi.*

4) sifatlovchi aniqlovchilar turli so'z turkumlaridan tizilib, sifatlash vazifasini bajargan ibora va so'z birikmalari bilan ifodalanadi: *Osmon o'par tog'lar, bag'ri keng inson, cheki yo'q qirlar, fikri tiniq insonlar.*

2. Ayrim gap turlari o'rtasidagi sinonimiya:

1) ayni bir fikr gapning har xil turlari bilan ifodalanadi: a) sodda gap bilan: *Har kim ekanini o'radi.* b) qo'shma gap bilan: *Kim nimani eksa, shuni o'radi.*

3. Qo'shma gaplarning uslubiy xususiyatlari:

1) bog'langan qo'shma gaplar tarkibida biriktiruv va zidlov bog'lovchilari o'rnida *–u, –yu, –da* yuklamalari sinonim holatda qo'llanishi mumkin: *Havo bulutlashdi va yomg'ir yog'a boshladi. Havo bulutlashdi-yu, yomg'ir yog'a boshladi.*

2) ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar sodda gaplarga sinonim bo'ladi: *Shunisi aniqki, biz bugun yo'lga chiqa olmaymiz – Bizning bugun yo'lga chiqa olmasligimiz aniq.*

3) sabab, maqsad, o'xshatish ergash gaplarning kesimlari sifatdash, harakat nomi, ot bilan ifodalansa, sodda gaplarga sinonim bo'ladi: *Tog' etagi juda go'zal edi, go'yo chiroyli gilam to'shalganday – Chiroyli gilam to'shalganday tog' etagi juda go'zal edi.*

4) payt, sabab, shart, to'siqsiz, natija, ravish ergash gaplarni o'z doirasida sinonimlari bilan almashtirish mumkin: *U kelsa(kelgan paytda, kelar ekan), hamma ketib bo'libdi.*

5) bog'lovchisiz qo'shma gaplar bog'langan va ergashgan qo'shma gaplarga sinonim bo'ladi: *Qor yog'di – don yog'di (Qor yog'sa, don yog'adi. Qor yog'di-yu, don yog'di).*

28- MAVZU: TINISH BELGILARNING ISHLATILISHI (PUNKTUATSIYA)

1-§. Nuqta

Nuqta quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Tinch ohang bilan aytilgan darak, buyruq va undov (his-hayajon) gaplardan keyin: *Oltin kuz fasli kirib keldi. Darslarni o'z vaqtida tayyorlab yurgin. Koshki uning kuchi yetsa.*

2. Birinchi qismida nuqta, ko'p nuqta, undov yoki so'roq belgisi bo'lgan ko'chirma gap o'rtasida kelgan muallif gapidan so'ng: *"Men hozir jo'nayman, - dedi u. - Siz esa yarim soatlardan keyin yo'lga chiqing".*

3. Qisqartirilgan ism va familiyalarning birinchi harfi yoki qismidan keyin: *M.Ism. (Mirzakalon Ismoiliy)*

4. Sanash yoki ayrim fikrning qismlarini ifodalagan va oy, kun, yillarni bir-biridan ajratish uchun qo'llangan raqam yoki harflardan keyin: *27.09.2009* kabi.

D i q q a t ! Qavsga olingan manbadan oldingi gap oxiridagi tinish belgilari o'z o'rnida saqlanadi va qavsdan keyin hech qanday tinish belgisi qo'yilmaydi: *Ketdi. (A.Q.)* Shuningdek, sarlavhalardan keyin (darak gap bo'lsa) nuqta qo'yilmaydi.

2-§. So'roq belgisi

1. So'roq belgisi so'roq gaplardan keyin qo'yiladi: *Ishga tayyormisiz?*

2. So'roq gaplar bittadan ortiq bo'lib kelishi mumkin: Bunday paytlarda so'roq belgisi quyidagicha qo'yiladi:

1) so'roq gaplarning har biriga ahamiyat berish lozim topilsa yoki har qaysi so'roq gap mazmuniga ko'ra mustaqil bo'lsa, har biridan so'ng so'roq belgisi qo'yiladi: *Qishloqlar qanday? Og'aynilar yaxshi yurishibdimi?*

2) agar so'roq gaplar mazmunan umumiy bir fikrni ifodalasa, so'roq belgisi eng so'nggi so'roq gapdan keyin qo'yiladi: - *Tag'in mehmon boshlab keldingmi? Kim kelyapti: Savrimi, Rahbarmi, yo akangning bolalarini yetaklab kelyapsanmi? (G'.G').*

3. Soʻz yoki ibora noaniq boʻlsa, unda gumon ifodalansa, soʻroq belgisi qoʻyiladi: *Bu ishlarning hammasini yarim soat (?) ichida bir oʻzi bajardimikin?*

D i q q a t ! Baʼzan qoʻshma gaplar tarkibidagi sodda gaplardan biri soʻroq gap shaklida, ikkinchisi esa uning izohi sifatida kelishi mumkin, bunday holatda ular orasiga vergul yoki tire qoʻyilishi mumkin: *U ertaga keladimi, kelmaydimi, bu menga qorongʻi.*

3-§. Undov belgisi

Undov belgisi quyidagi oʻrinlarda qoʻyiladi:

1. Kuchli his-hayajonni ifodalagan gaplardan soʻng: *Yoshligimizda naqadar baxtiyor edik!*

2. Buyurish, tilak, orzu maʼnolarini ifodalagan gaplardan soʻng: *Hoziroq bularni koʻzimdan yoʻqot! Qani endi qush kabi osmonda parvoz qilsa!*

3. Gap boshida kelib, kuchli his-hayajon ifodalagan undalmalardan, undov hamda *ha* va *yoʻq* soʻzlaridan soʻng: *Yoʻq! Rustam bunday qabihlikka bormaydi hech qachon! Azizlar! Sizni mustaqillik bayrami bilan tabriklayman!*

4-§. Koʻp nuqta

Koʻp nuqta quyidagi oʻrinlarda qoʻyiladi:

1. Fikrning tugallanmaganligi, soʻzlovchining hayajonlanib yana nimadir aytmogʻchi ekanligini koʻrsatish uchun: *Agar hozir gapingizni toʻxtatmasangiz...*

2. Baʼzan koʻp nuqta soʻzlovchining oʻylashi, mulohaza qilishini koʻrsatadi: *Bugun... bugun oldingizga oʻtsam boʻladimi?*

3. Baʼzan kimningdir savolga javob bermay indamay turganini koʻrsatish uchun ham koʻp nuqta qoʻyiladi:

- *Mendan rozimassiz, bilaman, kechirmaysiz...*

- ...

4. Biror soʻz yoki gapning tushirilganini koʻrsatish uchun: *Bugun yettinchi boʻlimga kelib, ... figʻoni oshdi. (T. Malik)*

5-§. Ko'p nuqta, undov va so'roq belgilarning birikkan holda kelishi

1. So'roq mazmuniga qaraganda his-hayajon kuchli bo'lgan so'roq gaplardan keyin undov va so'roq belgisi birikkan holda (?) qo'yiladi: *Go'zallik olamni qutqarishiga kim ishonmaydi!?*

2. Kuchli his-hayajon bilan berilgan savolni ifodalaydigan so'roq gaplardan so'ng so'roq va undov belgisi birikkan holda qo'yiladi: *- Ah! Xonkeldiyeva turgan yerida surat bo'lib qoldi. - Direktorimiz-a?! (H.G'.)*

3. Kuchli his-hayajon ifodalangan va mazmunan tugallanmagan gaplardan keyin undov belgisi va ko'p nuqta birikkan holda (!..) qo'llanadi: *-Nafisa!.. Nafisaoy!.. - dedi Aziz o'pkasi yumshab, ko'zlariga qaynoq yosh keldi.(H.G'.)*

4. Mazmunan tugallanmagan so'roq gaplardan so'ng so'roq belgisi va ko'p nuqta birikkan holda (?..) ishlatiladi: *- Nima dedingiz? Bularning hammasi men uchun?..*

6-§. Vergul

Vergul quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Uyushiq bo'laklar orasida:

1) bog'lovchisiz birikkan uyushiq bo'laklar orasida: *Andijon, Namangan, Qo'qon, Marg'ilon -- O'zbekning chamani, bog'u bo'stoni. (G'.G'.)* 2) takrorlanuvchi bog'lovchilar bilan birikkan uyushiq bo'laklar orasida: *U goh kulumsiraydi, goh chuqur o'yg'a toladi.* 3) zidlovchi bog'lovchilar yordamida birikkan uyushiq bo'laklar orasida: *Zamiraning baland, ammo mayin ovozi bor edi. (P.Q.)*

2. Undalmalarni ajratish uchun: *Ertaga, azizim, tog'ga jo'namiz.*

3. Kirish so'zlarni va tuzilishiga ko'ra murakkab bo'lmagan kirish gaplarni ajratish uchun: *Xullas, ertaga shu yerda yig'iladigan bo'ldilar. Men sizga aytсам, odamning yomoni bo'lmaydi.*

4. *Ila* va *yo'q* so'zlarini gap bo'laklaridan ajratish uchun: *Ila, bu gapingiz to'g'ri. Yo'q, ertaga kela olmayman.*

5. Gapning ajratilgan bo'laklarini ayirib ko'rsatish uchun: *"Biz, yoshlar, ota-bobolarimiz qoldirgan bebaho merosni ko'z qorachig'iday asrashimiz kerak".*

6. Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplarda: *Eshik ochildi, ichkariga muzday havo yopirilib kirdi.*

7. *Va, ham, hamda, yoki* (yolg'iz kelgan) bo'lovchilaridan boshqa bog'lovchilar bilan bog'langan qo'shma gaplarda: *Hamma gapirdi, lekin u bir chekkada xomush o'tirar edi.*

8. Ergash gaplarni ajratish uchun: *Hamma yig'ilgach, majlis boshlandi.*

9. Muallif gapini ko'chirma gapdan ajratish uchun:

- *Bugungi qilgan ezgu ishlurimiz, - dedi ota, - kelajak uchun mustahkam poydevor vazifasini bajaradi.*

7-§. Nuqtali vergul

Nuqtali vergul quyidagi o'rinlarda qo'llanadi:

1. O'z ichida vergul bo'lgan yoyiq uyushiq bo'laklar orasida:

Mehnat, ijod, odam sharaft;

Dil yorug'i, havot quvonchi

Hammasining asli manbai

Sen, Vatanim - tinchlik tayanchi. (S.Nazar)

2. O'z ichida verguli bo'lgan, mazmunan ma'lum darajada mustaqillikka ega sodda gaplar orasida hamda har xil turdagi gaplarni o'z ichiga olgan qo'shma gaplarda: *Daraxtlar, butalar shitirladi; kuzning salqin nafasi yuziga urildi.*

8-§. Ikki nuqta

1. Uyushiq bo'laklardan oldin kelgan umumlashtiruvchi so'zdan so'ng: *Yig'ilishda tajribali ishchilar: Salim aka, Abdukarim aka va Sobirjonlar so'zga chiqishdi.*

D i q q a t: Ba'zan umumlashtiruvchi so'z yashirinishi mumkin, lekin ikki nuqta qo'yilaveradi: *Qilinishi kerak: traktorlar ta'mirdan chiqarilsin, ishchilarga yetarli sharoit yaratilsin.*

2. Quyidagi ma'nolarni ifodalagan bog'lovchisiz qo'shma gaplarda:

1) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini ko'rsatsa: *U ichkariga shoshib kirib ketdi: telefon anchadan beri jiringlayotgan ekan.*

2) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini ko'rsatsa: *Shamol juda zo'raydi: daraxtlarning ancha-munchasi sinib tushdi.*

3) agar biror gap boshqa bir gapning mazmunini to'ldirsa yoki izohlasa: *Vazifangiz shu: birona odam bu xonaga kirmasligi kerak.*

3. Ko'chirma gapdan oldin, muallif gapidan so'ng: *U baland ovozda so'radi: - Kim bor?*

9-§. Tire

Tire quyidagi o'rinlarda qo'llanadi:

1. Ot, son, olmosh va harakat nomi bilan ifodalanib, kesim bilan bog'lamasiz birikkan ega va kesim orasiga: *O'zbekistonning poytaxti - Toshkent. Ikki o'n besh - bir o'ttiz. Bularni amalga oshiradigan - o'sha. O'qish - hayotni uqish.*

2. Uyushiq bo'laklardan so'ng kelgan umumlashtiruvchi so'zdan oldin: *Akam, opam va singlim - barchasi meni kutib o'tirishgan ekan.*

3. Ajratilgan bo'lak bilan izohlanmish bo'lak orasiga: *Men - Valiyev Mahmud, 1954-yilda Toshkentda tug'ilganman.*

4. Kirish gap bilan gap bo'laklari orasiga: *Tunov kungi ovchi - men uni o'rmonda uchratib qoldim - menga qiziq bir voqeani so'zlab berdi.*

5. Muallif gapi bilan ko'chirma gap orasida: *- Bugun kelasizmi? - so'radi qizi.*

6. Dialog tipidagi ko'chirma gaplarda: *- Keldimi? - Keldi.*

7. Kutilmagan voqea-hodisalarni ifodalagan gaplardan oldin: *Kecha tog'mlarnikiga borgan edim - Asqarjon kelibdi!*

8. Zid ma'noli bog'lovchisiz qo'shma gaplar orasida: *Jismimiz yo'qolur - o'chmas nomimiz.*

10-§. Qavs

1. Ifodalanayotgan fikrga yoki uning biror bo'lagiga qo'shimcha izoh beruvchi so'z yoki iboralar qavsga olinadi: *Karimjon (sinfimizning a'lochisi) oliy o'quv yurtiga kiribdi.*

D i q q a t: Qavsdan oldingi tinish belgilari (vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire) qavsdan keyinga ko'chiriladi: *Chavandoz bu gaplarni Erto'yevga aytishni ham, aytmalikni ham bilmay (aytsa Erto'yev xafa bo'ladi, aytmasa bir joydan chatog'i chiqishi mumkin),*

boshi qotib ... turganda... Gulchehra mojarosi chiqsa bo'ladimi?
(O.Y.)

2. Kirish gaplar yoki remarkalar qavs bilan beriladi: *Ukam (sen uni taniysan) bu yil maktabni bitirdi. A z i z K a m o l (xayol og'ushida). Vatanimizga qarshi ko'tarilgan ruhiy va iqtisodiy hujum shu kunlarda cho'qqisiga chiqdi. (S.Az.)*

3. Misol yoki ko'chirmaning manbai: *...Eshik qars etib yopildi.(O.Y.)*

4. Kirish so'z yoki iboraga oid tinish belgilar qavsning ichiga olinadi: *To'satdan uning xayoliga akasining bundan besh-olti oy oldin... yozgan xati (o'shandan beri undan dom-darak yo'q!) ... tushdi.(O.Y.)*

11-§. Qo'shtirnoq

1. Ko'chirma gaplarni ajratib ko'rsatish uchun: *"Eriaga kelaman", - dedi.*

2. Ko'chma ma'nodagi, shartli nom yoki taxallus ma'nosidagi ayrim so'z va so'z birikmalari ham qo'shtirnoqqa olinishi mumkin: *"Tog' asali" sotadigan yigit ... dovonning nariyog'iga o'tib ketgan. (S.Ahm.)*

D i q q a t: Qo'shtirnoqqa olinishi kerak bo'lgan so'zlarda turlovchi (kelishik) qo'shimchalar mavjud bo'lsa, bu qo'shimchalar qo'shtirnoqdan keyin qo'yiladi: *Bularni ko'rgan Aziz o'zi haydab kelayotgan «GAZ-69»ning yurishini tezlatib, yo'lga chiqdi-da, "Jiguli" tomonga burildi. (H.G')*

ILOVALAR

I. O'ZBEK TILIDAGI QO'SHIMCHA TURLARI

1. So'z yasovchi qo'shimchalar

Ot yasovchi qo'shimchalar

Qo'shimcha	Misollar	Qo'shimcha	Misollar
1. Shaxs oti yasovchi qo'shimchalar			
-chi	<u>suvchi</u>	-do'z	<u>etikdo'z</u>
-dosh	<u>sinfdosh</u>	-soz	<u>aravaso</u>
-kor	<u>paxtakor</u>	-xo'r	<u>choyxor</u>
-kar	<u>miskar</u>	-xon	<u>gazetxon</u>
-gar	<u>zargar</u>	-shunos	<u>tilshunos</u>
-gor	<u>talabgor</u>	-sil	<u>yo'qsil</u> (arx.)
-kash	<u>aravakash</u>	-go'y	<u>duogo'y</u>
-dor	<u>chorvador</u>	-parast	<u>shaxsiyatparast</u>
-bon	<u>saroybon</u>	-furush	<u>mevafurush</u>
-boz	<u>dorboz</u>	-vachcha	<u>tog'avachcha</u>
-paz	<u>oshpaz</u>	-(u)vchi	<u>yo'zuvchi, uchuvchi</u>
ham-	<u>hamsuhbat</u>	-(o)vchi	<u>tinglovchi</u>

2. Narsa-buyum oti yasovchi qo'shimchalar

-gich	<u>tishkovlagich</u>	-gi	<u>supurgi</u>
-kich	<u>ko'rsatkich</u>	-ki	<u>tephi</u>
-qich	<u>qisqich</u>	-qi	<u>tutatqi</u>
-g'ich	<u>chizg'ich</u>	-g'i	<u>chalg'i</u>
		-g'u	<u>tuyg'u</u>
-dak	<u>yugurdak</u>	-iq,	<u>topshiriq</u>
-doq	<u>qovurdoq</u>	-ik	<u>teshik</u>
-ma	<u>to'qima</u>	-uq	<u>uchuq, yutuq</u>
-m, -im	<u>to'plam, kiyim</u>	-q, -oq	<u>tarog, o'roq</u>
-um	<u>unum, uy+um</u> - uyum	-don	<u>qalamdon, tuzdon</u>
-t	<u>qurt</u> (quri+t),	-qin	<u>to'lqin</u>
-it	<u>chiqit</u>	-qun	<u>uchqun</u>
-at	<u>ko'chat</u>	-g'in	<u>yong'in</u>
-ot	<u>sizot</u>	-g'un	<u>yulg'un</u>
-in	<u>yig'in</u>	-qoq	<u>botqoq</u>
-un	<u>tugun</u>	-kak	<u>eshkak</u>

-on	to'zon	-gak	ilgak.
-k,-ak	kurak, varrak.	-(i) sh	qurilish, turlanish.
-(u)v,	yo <u>zu</u> v,	-ak	qarsak
-(o v	saylov.	-oq	qaldiraq
-ildoq	shaqildoq.	-a	sharshara, jizza.
-os	gulduros	-(i)ndi	chirindi, cho'kindi
-poya	bedapoya, g'o'zapoya.	-chiq	yopinchiq, suyanchiq.
machoq-	bekinmachoq.	-iz	bo'g'iz
-chak	burchak, kemirchak.	-noma	taklifnoma
-miq	bulamiq	-moq	quymoq
		-mak	chertmak (o'yin turi)
-mish	o'tmish, qilmish.	-ka	yo'lka
-kilik	Ichkilik	-cha	qizilcha, olacha.
-gilik	ko'rgilik.		
3. O'rin-joy otini yasovchi qo'shimchalar			
-zor	gulzor, paxtazor.	-iston	q'zbekiston, guliston.
-loq	o'tloq, toshloq.	-goh	saylgoh, o'yingoh.
-xona	oshxona, choyxona.	-obod	Yunusobod, Yangiobod.
4. Mavhum ot yasovchi qo'shimchalar			
-chilik	dehqonchilik, tirikchilik.	-lik	bolalik,
		-liq	borliq
-ot, -at	targ'ibot madaniyat	-ch	sevinch, quvonch
-garchilik	odamgarchilik, og'aynigarchilik.	-sh	o'qish
		-ish	tuzilish
-(u)v	undov, uquv	-i	suyunchi

Sifat yasovchi qo'shimchalar

Qo'shimcha	Misollar	Qo'shimcha	Misollar
1. Otdan sifat yasovchi qo'shimchalar			
-li	kuchli	-lik	toshkentlik (bola)
-siz	tuzisiz	-iy, -viy	tarbiyaviy soat, devoriy gazeta

-gi	bahor <u>gi</u> ishlar	-aki	jizz <u>aki</u> dahan <u>aki</u>
-ki	qish <u>ki</u> kiyim		og' <u>zaki</u>
-qi	pisto <u>qi</u>		
-yi	havoy <u>i</u>	-chan	ish <u>chan</u> bola
ser-	<u>ser</u> hosil	ba-	<u>ba</u> davlat
be-	<u>be</u> g'ubor, <u>be</u> xabar	-simon	shars <u>simon</u>
-dor	vafod <u>or</u>	-kor,-gar	isyon <u>kor</u> , ig'voga <u>r</u>
-i	qishlo <u>qi</u>	-cha	arab <u>cha</u> (o'vin)
-namo	darvesh <u>namo</u>	-parvar	xalq <u>parvar</u>
-dek	muz <u>dek</u> (suv)	--lik, -liq	ko'ylak <u>lik</u> (chit), bolal <u>lik</u> (chog'lar)
-day	jo'jabir <u>day</u> (jon)		
-shumul	olam <u>shumul</u>	-mand	kasal <u>mand</u>
-don	gap <u>don</u> , bilim <u>don</u>	-kash	dilk <u>kash</u> , hazil <u>kash</u>
-bop	palov <u>bop</u> , qish <u>bop</u>	xush-	<u>xush</u> fe'l, <u>xush</u> havo
-in	er <u>kin</u> , otash <u>in</u>	bar-	<u>bar</u> hayot
-parast	mansab <u>parast</u> , maishat <u>parast</u>	-vor	devona <u>vor</u> , afsona <u>vor</u>
-chil	xalq <u>chil</u> , iz <u>chil</u>	bad-	<u>bad</u> baxt, <u>bad</u> nafs
-i	jannati (kampir)	-loq	bagal <u>loq</u>
-kor	fusun <u>kor</u> (husn)	-kash	zahmat <u>kash</u> (odam)
-chi	vahima <u>chi</u> (odam)	-von	zo'ravon(kishi)
-qa:	lov <u>qa</u> (suv)	-omuz	hazilomuz(gap)
-xo'r	g'am <u>xo'r</u> (odam)	-soz	soatsoz(usta)
2. Fe'ldan sifat yasovchi qo'shimchalar			
-gir	sez <u>gir</u>	-kun	tush <u>kun</u>
-g'ir	olg' <u>ir</u>	-qin	jo'sh <u>qin</u>
-kir	o' <u>tkir</u>	-g'in	ozg' <u>in</u>
-qir	topq <u>ir</u>	-g'un	turg' <u>un</u>
-qur	uchq <u>ur</u>	-qun	tutq <u>un</u>
-choq	maqtan <u>choq</u>	-k	chirik
-chak	kuyun <u>chak</u>	-ik	teshik
-chiq	qizg' <u>anchiq</u>	-uk	tuz <u>uk</u>
		-ak	g'alvirak
-q	ili <u>q</u>	-qoq	tirish <u>qoq</u> toyg' <u>oq</u>
-uq	buz <u>uq</u>	-g'oq	
-iq	sini <u>q</u>		
-qi	sayro <u>qi</u> qush	-oq	qocho <u>q</u>
-ag'on	bilag' <u>on</u> , chopag' <u>on</u>	-mon	bilar <u>mon</u>

-ma	<u>burma</u> ko'ylak	-(a)rli	<u>etarli</u> , zerika <u>arli</u>
-ch	<u>tinch</u> , jirka <u>ch</u>	-g'ich	<u>yulg'ich</u> (odam)
-ong'ich	<u>tepong'ich</u> , <u>suzong'ich</u>	-ovuch	<u>hurkovuch</u> , <u>iskovuch</u>
-mas	o' <u>imas</u> (pichoq)	-(i)ndi	<u>asrandi</u> (bola)
-a	ko'tara (savdo)	-msiq	<u>qarimsiq</u> , <u>achimsiq</u>
3. Sifat, ravish, taqlid so'zlardan sifat yasovchi qo'shimchalar			
-gi	<u>kechagi</u> , dastlab <u>ki</u>	no-	<u>noma'lum</u>
-lom	sog' <u>lom</u>	-ildoq	<u>bijildoq</u>

Fe'l yasovchi qo'shimchalar

Qo'shimcha	Misollar	Qo'shimcha	Misollar
-la	<u>ishla</u> , oq <u>la</u> , <u>sekinlamoq</u> , <u>shivirla</u> , <u>chuhlamoq</u> , <u>senlamoq</u> ,	-lan	<u>faxrlandi</u> , <u>ikkilandi</u> , ko'makl <u>ashdi</u> , suhbatl <u>ashdi</u> .
-illa	<u>chirgilla</u>	-ira	<u>yarqiradi</u> ,
-a	<u>tuna</u> , bo'sha, o'yin + a-o'yna.	-sira	<u>sensira</u> suvs <u>a</u>
-(a)r	<u>qisqar</u> , ko' <u>kar</u>	-(a)y	<u>qoray</u> , kuch <u>ay</u> ,
-(i)k	<u>birikmoq</u>	-(i,o) t	yo' <u>qot</u> , to'lat, <u>berkit</u>
-(i)q	yo' <u>liqmoq</u>		
-i	<u>boyi</u> , <u>tinchi</u>	-ir	<u>gapir</u> , <u>tupir</u> .

Ravish yasovchi qo'shimchalar

Qo'shimcha	Misollar	Qo'shimcha	Misollar
-cha	<u>qisqacha</u> , o' <u>zicha</u> , <u>boshqacha</u> , <u>eskieha</u>	-larcha	<u>qardoshlarcha</u> , o'rtoql <u>archa</u> .
-dek	o' <u>qdek</u>	-siga	<u>tikkasiga</u> , <u>yalpisiga</u> .
-day	<u>qushday</u>		
-ligicha	<u>xomligicha</u> , <u>tirikligicha</u> , <u>butunligicha</u> ,	-chasiga	<u>yangichasiga</u> , <u>toshkentchasiga</u> , <u>dehqonchasiga</u>

	<u>ho'lligicha</u>		
-lab	<u>ertalab</u> , ko' <u>plab</u> .	-ona	do'stona,
-an	<u>majburan</u>	-gacha	kech <u>gacha</u> .
-simon	<u>hazilsimon</u> .	-namo	uyalgan <u>namo</u>
-lay(in)	<u>butunlay</u> , <u>tiriklayin</u> .	-siz, be-	to'xtov <u>siz</u> , <u>be</u> xtiyor.
-incha	ko' <u>pincha</u> , <u>aksincha</u> .	-chang	ko'ylak <u>chang</u>
-in	<u>oldin</u>		

2. So'z o'zgartuvchi qo'shimchalar Otlardagi kelishik qo'shimchalari

№	Kelishik nomi	qo'shimchasi	savollari
1.	Bosh kelishik	-	kim? nima?
2.	Qaratqich kelishik	-ning, -n	kimning? nimaning
3.	Tushum kelishik	-ni, -n, -i	kimni? nimani? kimimi?
4.	Jo'nalish kelishik	-ga, -ka, -qa, -na, -a	kinga? nimaga?
5.	O'rin-payt kelishik	-da	kimda? nimada?
6.	Chiqish kelishik	-dan	kimdan? nimadan?

Otlardagi egalik qo'shimchalari

shaxs	Birlik	Ko'plik
1-shaxs	<u>dalam</u> , kitob <u>im</u>	<u>dalamiz</u> , kitob <u>imiz</u>
2-shaxs	<u>dalang</u> , kitob <u>ing</u>	<u>dalangiz</u> , kitob <u>ingiz</u>
3-shaxs	<u>dalasi</u> , kitob <u>i</u>	<u>dalalari</u> , kitob <u>lari</u>

Fe'llardagi shaxs-son qo'shimchalari

shaxs	birlik	ko'plik
1-shaxs	yoz <u>dim</u> , yoz <u>aman</u> , yoz <u>ay(in)</u>	yoz <u>dik</u> , yoz <u>amiz</u> , yoz <u>ayllk</u>
2-shaxs	yoz <u>ding</u> , yoz <u>asan</u> , yoz <u>(gin)</u>	yoz <u>dingiz</u> , yoz <u>asiz</u> , yoz <u>ing(iz)</u>
3-shaxs	yoz <u>di</u> , yoz <u>adi</u> , yoz <u>sin</u>	yoz <u>di(lar)</u> , yoz <u>adi(lar)</u> , yoz <u>sin(lar)</u>

3. Soʻz shakli yasovchi qoʻshimchalar(lugʻaviy shakl yasovchilar)

№	Qoʻshimcha	Misollar	Xususiyati
1.	-a I	<i>buramoq, chopa- chop, qasira- qasir.</i>	Maʼnoni kuchaytiradi
2.	-a II	<i>yugura-yugura, ola boshladi</i>	ravishdosh shaklini yasaydi
3.	-ajak	<i>kelajak, borajak</i>	sifatdosh shaklini yasaydi
4.	-ala	<i>uchala, oʻnala.</i>	jainlovchi son shaklini yasaydi
5.	-alak	<i>doʻngalak,</i>	kichraytirish maʼnosini hosil qiladi
6.	alla-	<i>allakim, allanima.</i>	gumon olmoshini yasaydi
7.	-asi	<i>kelasi (yil).</i>	sifatdosh shaklini yasaydi
8.	-b yoki -ib	<i>oʻqib, borib.</i>	ravishdosh shaklini yasaydi
9.	-gan, -kan -qan	<i>borgan, tekkan, chiqqan.</i>	feʼlning oʻtgan zamon sifatdoshi shaklini hosil qiladi
10	-gaz, -kaz, -qaz, -giz, -qiz	<i>koʻrgaz, oʻtkaz, tutqaz, yotqiz.</i>	ortirma daraja shaklini yasaydi
11	-gani -kani, -qani	<i>oʻqigani, ekkani, tuqqani.</i>	kelasi zamon maqsad maʼnosidagi ravishdosh shaklini hosil qiladi:
12	-gancha	<i>yugurgancha ketdi, shu ketgancha qaytmadi</i>	holat yoki payt ravishdosh-larini hosil qiladi
13	-gach -kach, -qach	<i>U kelgach, biz ketdik (payt) . U kelmagach, biz bordik (sabab)</i>	payt yoki sabab ravishdoshlarini yasash uchun xizmat qiladi
14	-gi I	<i>borgim keldi.</i>	egalik qoʻshimchalari bilan birgalikda xohish, istak maʼnosini ifodalaydi
15	-gi(-gʻi) II	<i>yugurgilamoq, toʻzgʻimoq.</i>	feʼlga qoʻshilib, takroriylik, davomlilik

			ma'nolarini ifodalaydi
16	-giz, -iz, -kaz, qaz, -g'az, - g'iz	yurgizmoq, o'tkazmoq, yutqizmoq, turg'azmoq, oqizmoq.	fe'llardagi orttirma nisbatni hosil qiladi
17	-gil, -gin	borgin, kelgil.	fe'llardagi buyruq-istak maylini hosil qiladi
18	-gina -kina -qina	Qizginam balandgina, oppoqqina tuzukkina	a) otlardagi erkalash- kichraytirish, achinish ma'nosini ifodalaydi b) sifatlardagi ozaytirma darajani hosil qiladi
19	-guncha -kuncha -quncha	kelguncha, tekkuncha, chiqquncha.	payt ravishdoshlarini hosil qiladi:
20	-gur	qurmagur.	fe'llardagi istak ma'nosini ifodalaydi
21	-gusi (-g'usi)	borgusi, bo'lg'usi.	eskirgan qo'shimcha bo'lib, kelasi zamon sifatdoshini hosil qiladi
22	-di	yozdi.	yaqin o'tgan zamon fe'lini hosil qiladi
23	-dir I	Kitob bilim manbaidir.	kesimlik qo'shimchasi, ya'ni ot-kesimni ega bilan bog'lovchi vosita (bog'lamaning bir turi)
24	-dir II	kimdir, nimadir.	gumon olmoshini hosil qiladi:
25	-dir III yoki - tir	yozdir sezdir.	orttirma daraja hosil qiluvchi qo'shimcha:
26	-digan	Keladigan	kelasi zamon sifatdoshini hosil qiladi
27	-yotgan	Ko'rayotgan	sifatdosh shaklini hosil qiladi
28	-yotir	borayotir.	hozirgi zamon davom fe'lini hosil qiladi
29	-jon	Karimjon	otlardagi hurmat ma'nosini hosil qiladi

30	-i	<i>to'zimoq.</i>	fe'llardagi ma'noni kuchaytiruvchi qo'shimcha
31	-b (-ib)	<i>borib, o'qib</i>	holat ravishdoshlarini hosil qiladi
32	-imtir yoki -mtir	<i>ko'kimtir, qoramtir</i>	sifatlardagi ozaytirma darajani hosil qiladi
33	-in I (yoki -n)	<i>kiyinmoq (o'zlik), olinmoq (majhul)</i>	o'zlik yoki majhul nisbat yasovchi qo'shimcha
34	-in II	<i>borayin.</i>	fe'llardagi ma'noni kuchaytiruvchi qo'shimcha hisoblanadi
35	-inchi yoki -nchi	<i>uchinchi, oltinchi</i>	tartib son yasovchi qo'shimcha
36	-ir	<i>toshirmoq.</i>	fe'llardagi orttirma nisbat qo'shimchasi
37	-ish yoki -sh I	<i>borish, o'qish</i>	fe'llarning harakat nomi shaklini yasovchi qo'shimcha
38	-ish yoki -sh II	<i>yozishdi, to'qishyapti</i>	fe'lning birgalik nisbat qo'shimchasi:
39	-ish III	<i>Ko'kish</i>	sifatlardagi ozaytirma daraja hosil qiluvchi qo'shimcha
40	-ish IV	<i>to'lishdi</i>	Kuchsiz harakatni ifodalaydi
41	-iq	<i>oshiqmoq, toliqmoq</i>	fe'lning o'zlik nisbatini hosil qiluvchi qo'shimcha:
42	-y I	<i>o'qiy boshladi.</i>	ravishdosh hosil qiluvchi qo'shimcha
43	-y yoki -ay II	<i>to'qiy, boray, kelay.</i>	fe'lning buyruq-istak mayli shaklini yasaydi
44	-ka	<i>surkamoq,</i>	fe'lning kuchaytirma shaklini hosil qiladi
45	-l yoki -il	<i>Ishga qattiq berildi (o'zl. nisb.) Navbat berildi (maj. nisbat).</i>	fe'lning o'zlik yoki majhul darajasini hosil qiladi
46	-la	<i>quvlamoq,</i>	fe'llarning kuchaytirish

		<i>savalamoq</i>	shaklini yasaydi
47	-lar I	<i>uylar</i>	ko'plik ma'nosini hosil qiladi
48	lar II	<i>onamlar.</i>	hurmat ma'nosini hosil qiladi
49	-lik	<i>aytmoqlik.</i>	harakat nomiga qo'shilib, ma'noni kuchaytiradi
50	loq yoki -aloq	<i>qizaloq, bo'taloq.</i>	kichraytirish va erkalash ma'nosini hosil qiladi
51	-ma	<i>yurma, kelma.</i>	fe'lning bo'lishsiz shaklini hosil qiladi
52	-mish	<i>kelmish, olmish.</i>	eskirgan shakl bo'lib, o'tgan zamon sifatdoshini hosil qilgan
53	-moq	<i>bormoq, qolmoq</i>	harakat nomini hosil qiladi
54	-moqda	<i>kelmoqda, yozmoqda.</i>	hozirgi zamon davom fe'lini hosil qiladi
55	-moqchi	<i>o'qimoqchi.</i>	kelasi zamon maqsad fe'llarini yasaydi
56	-niki	<i>kitobniki, meniki.</i>	qarashlilik shaklini hosil qiladi
57	-ov	<i>ikkov, uchov.</i>	jamlovchi son hosil qiluvchi qo'shimcha
58	-ovlan	<i>beshovlan.</i>	xuddi shunday jamlovchi sonlarni yasaydi
59	-oy	<i>Barchinoy, Hulkaroy</i>	ayol ismlariga qo'shiladi va erkalash-hurmatlash ma'nolarin ifodalaydi
60	-on	<i>boribon, kelibon</i>	eskirgan qo'shimcha bo'lib, ravishdosh shaklini hosil qilgan
61	-roq	<i>kattaroq, oqroq</i>	sifatlarning qiyosiy daraja shaklini hosil qiladi
62	-r yoki -ar	<i>-: borar, o'qir.</i>	kelasi zamon sifatdoshini yasaydi
63	-sa	<i>- borsa.</i>	fe'llardagi shart mayli shaklini hosil qiladi:
64	-sin	<i>olsin.</i>	fe'llardagi buyruq-istak

			maylini yasaydi
65	-t -	<i>o'qit.</i>	fe'llardagi orttirma nisbatni hosil qiladi
66	-ta	: <i>beshta, o'nta.</i>	dona son shaklini hosil qiladi
67	-tacha	<i>beshtacha, o'ntacha.</i>	chama son shaklini hosil qiladi
68	-uv	<i>boruv, keluv.</i>	fe'lining harakat nomi shaklini hosil qiladi
69	-xon	<i>Karimaxon.</i>	odam ismlariga qo'shib, hurmat ma'nosini hosil qiladi
70	-cha	<i>qushcha, kitobcha.</i>	otlardagi kichraytirish-erkalash ma'nosini ifodalaydi:
71	-chak	<i>kelinchak, tugunchak.</i>	otlardagi kichraytirish ma'nosini ifodalaydi
72	-choq	<i>toychoq, qo'zichoq.</i>	otlardagi kichraytirish-erkalash ma'nosini ifodalaydi
73	-yap	<i>ketayapman.</i>	hozirgi zamon davom fe'lini hosil qiladi

4. Ko'p ma'noli qo'shimchalar

Qo'shimchalar	Misollar
-li	aqlii(mavjudlik ma'n.), yog' li (ortiqlik ma'n.), o'tirish li (moslik)
-ma	qovur ma (harakat natijasi), bur ma (odatdagi xususiyat)
-la	moy la (ega holatlik), rand la (vosita), bol la (paydo qilish)
-chi	chorvach i (kasbga mansublik), bo'yoq chi (aniq sohaga tegishlilik),
-chilik	paxtach ilik (soha), to'kin chilik (mavjudlik), tirik chilik (holat).
-dor	ayb dor (mavjudlik ma'n.), bo'y dor (ortiqlik ma'n.)
no-	no umid (ega emaslik), no mard (qarama-qarshilik ma'n.)
be-	be g'ubor (yo'qlik ma'n.), be g'am (kamlik ma'n.)
-siz	asoss iz (ega emaslik ma'n.), madors iz (kamlik ma'n.)

-lik	otal lik (qarindoshlik), bolal lik (holat), mudir lik (kasb, hunar)
-sa	Bersa, eyman (shart); Qani o'qishga kirs a (orzu)

5. Sinonim qo'shimchalar

Qo'shimcha	Misollar	Qo'shimcha	Misollar
-dan/-ni	osh <u>dan</u> oling – oshni oling	no/-siz	noo'rin -- o'rinsiz
-dan/-ga	eshik <u>dan</u> sig'madi -- eshik <u>ka</u> sig'madi	-ona/- larcha	mard <u>ona</u> - mard <u>larcha</u>
-dan/-ning	ulard <u>an</u> biri - ular <u>ning</u> biri	-sa/-sira	suv <u>samoq</u> - suv <u>siramoq</u>
-ga/-ni	bunga tushunmadi-buni tushunmadi	-chi/-shunos	til <u>chi</u> - til <u>shunos</u>
-digan/-ar	ko'ra <u>digan</u> ko'z - ko'ra <u>r</u> ko'z	-lab/-dan	sahar <u>lab</u> - sahar <u>dan</u>
don/-li	bilim <u>don</u> - bilim <u>li</u>	-(u)v/-(i)sh	o'quv - o'qish
ser/-li	ser <u>suv</u> -suv <u>li</u>	be/-siz	be <u>maza</u> - maza <u>siz</u>
ba/-li	ba <u>haybat</u> - haybat <u>li</u>	-qir/-ag'on	chop <u>qir</u> - chop <u>ag'on</u>
-do'z/-chi	etik <u>do'z</u> - etik <u>chi</u>		
-yotir	kel <u>yapti</u> -- kelayotir --	-imtir/-ish/--roq	oqish -- oq <u>imtir</u> - oq <u>roq</u>
-moqda	kel <u>moqda</u>		
-yapti			
-loq/-zor	o't <u>loq</u> - o't <u>zor</u>	-iz/-dir	tom <u>iz</u> - tom <u>dir</u>
-ish/-lar	kel <u>ish</u> di - keldila <u>r</u>	-li/-dor	unum <u>li</u> - unum <u>dor</u>
-soz/-chi	kema <u>soz</u> - kema <u>chi</u>	-larcha/-chasiga	mard <u>larcha</u> - mard <u>chasiga</u>
lay/-ligicha	ho'llay - ho'lligicha		

6. Omonim qo'shimchalar

№	Qo'shimchalar	Ot	Sifat	Fe'l	Ravish	Yuklama Bog'lovchi
1	-a	jizza (s/y)	ko'tara	qona (s/y)	-	sen-a

			(savdo)	bora (sh/y) bura (sh/y)		
2	-ay	-	-	kuchay (s/y) boray (sh/y)	-	-
3	-ak	g'ijjak (s/y)	qirmizak (s/y)	-	-	-
4	-ar	-	-	ko'kar (s/ya) kelar (sh/y)	-	-
5	-ga	bolaga (s/o')	-	surgamoq (sh/y)	-	-
6	-gi	supurgi (s/y)	yozgi (s/y)	borgim (sh/y)	-	-
7	-gina	qizgina (sh/y)	-	-	-	qizimgina
8	-da	uyda (s/o')	-	undamoq (s/y)	tezda (sh/y)	keldi-da
9	-day	-	kaftday (s/y)	-	o'qday (s/y)	-
10	-dir	-	-	sezdir (sh/y)	-	kelgandir
11	-don	kuldon (s/y)	qadrdon (s/y)	-	-	-
12	-dor	chorvador	puldor (s/y)	-	-	-
13	-i	oti (s/o')	jannati (s/y)	tinchi (s/y) to'zi (sh/y)	-	-
14	-ik	ko'rik (s/y)	egik (s/y)	birik (s/y)	-	-
15	-il	-	-	egildi (o'zl.) ichildi (maj. nisb.)	-	-
16	-in	ekin (s/y)	sog'in (sigir)	ko'rin (sh/y)	oldin (s/y)	-
17	-im	uyim (s/o') bilim (s/y)	ayrim (s/y)	-	chekim (s/y)	-
18	-ing	uying (s/o')	-	oching (s/o')	-	-
19	-ingiz	uyingiz (s/o')	-	ochingiz (s/o')	-	-
20	-ir	-	-	gapir (s/y) o'chir (sh/y)	-	-
21	-ish	-	ko'kish (sh/y)	yozish (sh/y) olishdi (sh/y)	-	-

22	-iq	chiziq (s/y)	ochiq (s/y)	yo'liq (s/y)	simiqmog (sh/y)	-	-	-
23	-y	-	-	boraydi (s/y)	o'qiy (sh/y)	-	-	-
24	-k	to'shaik (s/y)	chirik (s/y)	borderik (s/o')	-	-	-	-
25	-ka	yo'lika (sh/y)	-	iskak (s/y)	surkak (sh/y)	-	-	-
26	-kash	xaskash (s/y)	noskash (s/y)	-	-	-	-	-
27	-ki	tepkik (s/y)	kechkik (s/y)	-	-	-	-	demakki biladiki
28	-kin	epkin (s/y)	kcskin (s/y)	to'kkin (sh/y)	-	-	-	-
29	-kor	paxtakor	fusunkor (s/y)	-	-	-	-	-
30	-la	-	-	ishlak (s/y)	quvlar (sh/y)	-	-	-
31	-lik	ochilik (s/ya)	o'shilik (s/ya)	-	-	-	-	-
32	-m	chidam (s/y)	ukam (s/o')	chidam (s/o')	yozdin (s/o')	-	-	-
33	-ma	tugma (s/y)	yasama (s/y)	kclima (sh/y)	yonma (sh/y)	-	-	-
34	-miz	onamiz (s/o')	-	olamiz (s/o')	-	-	-	-
35	-mog	buyumog	-	ichimog (sh/y)	-	-	-	-
36	-n	o'zini (i) s/o'	-	yasamog (sh/y)	-	-	-	-
37	-on	to'zon (s/y)	shodon (s/y)	-	-	-	-	-
38	-oq	o'roq (s/y)	qo'rqoq (s/y)	-	-	-	-	kelibog
39	-sa	-	-	suvsadi (s/y)	kclisa (sh/y)	-	-	-
40	-si	otasi (s/o')	-	garangsimog (sh/ya)	-	-	-	-
41	-siz	-	ishsiz	yozasiz (s/o')	to'xtov	-	-	-

			(s/ya)		<u>-siz</u> (s/y)	
42	-t	-	-	to'lat <u>di</u> (s/y) o'q <u>id</u> i (sh/y)	-	-
43	-xon	kitob <u>xon</u> s/y ota <u>xon</u> (sh/y)	-	-	-	-
44	-ch	quvon <u>ch</u> (s/y)	tin <u>ch</u> (s/y)	-		-
45	-cha	qizil <u>cha</u> /s/y	farg'onac <u>ha</u> (s/y)	-	o'zic <u>ha</u> <u>a</u> (s/ya)	-
46	-chak	kelin <u>chak</u> (sh/y)	kuyun <u>cha</u> <u>k</u> (s/y)	-		-
47	-chan	-	yashov <u>ch</u> <u>an</u> (s/y)	-	mahsi <u>ch</u> <u>an</u> (s/ya)	-
48	-chi	ish <u>chi</u> (s/y)	ayirmac <u>ch</u> <u>i</u> (s/y)	-	-	kel- <u>chi</u>
49	-chiq	qop <u>chiq</u> (sh/y)	sirpan <u>chi</u> <u>q</u> (s/y)	-	-	-
50	-choq	toy <u>choq</u> (sh/y)	maqtan <u>ch</u> <u>oq</u> (s/y)	-	-	-
51	-q	tar <u>oq</u> (s/y)	yumsh <u>oq</u> (s/y)	-	-	-
52	-qa	o'q <u>qa</u> (s/o')	qis <u>qa</u> (s/y)	chay <u>qa</u> (sh/y)	-	-
53	-qi	chop <u>qi</u> (s/y)	sayro <u>qi</u> (s/y)	-	-	-
54	-qin	to'la <u>qin</u> (s/y)	sot <u>qin</u> (s/y)	boq <u>qin</u> (s/o')	-	-
55	-qoq	tut <u>qoq</u> (s/y)	yopish <u>qo</u> <u>q</u> (s/y)	-	-	-
56	-g'oq	to'lg' <u>oq</u> (s/y)	toyg' <u>oq</u> (s/y)	-	-	-

Shartli qisqartmalar:

s/y – so'z yasovchi; s/o' – so'z o'zgartuvchi; sh/y – shakl yasovchi.

QISQACHA PARONIMLAR LUG'ATI

A

Abadiy – mangu	Adabiy – badiiy adabiyotga oid
Abro' – qosh	Obro' – e'tibor, hurmat
Abzal – ot, eshak egar-jabdug'i	Afzal – a'lo, yaxshi
Abgor – nochor, xarob	Afkor – fikrlar
Adib – yozuvchi	Adip – ko'rpa, to'n chetidagi mag'iz
Adl – adolat, odillik	Adil – tik, egilmagan
Adresat – xat, telegramma oluvchi	Adresant – xat, telegramma yuboruvchi
Azm – qat'iy qaror, jazm	Azim – g'oyat katta, ulkan
Ayon – ma'lum, ravshan	A'yon – amaldorlar
Alamon – olomon	Al'amon – omonlik uchun murojaat
Alo – ustiga: "Nur alo nur"	A'lo – eng yuqori, eng yaxshi
Alam – jismoniy og'riq	A'lam – diniy arbob, bosh mufti
Alpoz – ahvol, vaziyat, holat	Alfoz – lafzlar, so'zlar, iboralar
Amr – buyruq, farmon	Amir – podsho, xon (qad. Buxoroda)
Ariq – suv oqadigan joy	Oriq – ozg'in
Artish – tozalash	Archish – po'stlog'idan ajratish
Asl – tub, negiz, haqiqiy	Asil – a'lo sifatli, eng yaxshi, toza
Ato – in'om, sovg'a	Ota – farzandli er kishi
Achipti – oshiq o'yini turi	Achibdi – (qatiq) achibdi
Ahil – totuv, inoq	Ahl – bir soha odamlari

B

Bad – yomon, yaramas	Ba'd – keyin, so'ng
Badnafs – nafi buzuvchi	Badnafas – nafasi sovuq
Bayon – yozma ish	Bayan – musiqa asbobi
Bazur – bahuzur, bemalol	Bazo'r – zo'rg'a
Bakor – koriga yaramoq	Bekor – ishsiz
Bal – raqs kechasi	Ball – baho o'lehoivi birligi
Band – modda, paragraf; mashg'ul	Bant – sochga taqiladigan lenta
Barmoq – a'zo	Bormoq – borish
Biyron – so'zamol, gapdon	Biron – biror
Bikr – iffatli qiz, bokira	Bikir – pishiq, baquvvat
Birov – kimdir	Burov – burash, buramoq
Bob – kitobning qismlari	Bop – munosib

Bod -- kasallik	Bot -- tez; botmoq
Borlik - majudlik	Borliq - mavjudot
Boshda -- avval	Boshida -- yonida, oldida
Bog'li - bog'i bor	Bog'liq - bog'langan
Bud bor-yo'q narsa	But -- to'liq, bekamu ko'st
Burj - 12 ta yulduz turkumi	Burch - majburiyat
Buril - burilmoq	Burul -- xoldor, ko'kish (ot)
Burg'i - parma	Burg'u -- qadimgi cholg'u asbobi
Buqa -- yosh erkak qoramol	Buq'a -- madrasadagi hujra

D

Davo -- dori-darmon	Da'vo -- arz, talab
Davr -- vaqt oralig'i	Dovur -- ot yopinchig'i
Dazmol -kiyim tekislaydigan asbob	Dastmol -- qozon yuvg'ich
Devon -- shoirning she'rlari to'plami	Divan -- yumshoq mebel, turi
Dala -- ekin ekiladigan joy, maydon	Dara -- ikki tog' oralig'idagi jarlik
Darz -- yoriq, yorilgan	Dars -- mashg'ulot, saboq
Dadil -- dovyurak	Dalil -- isbot
Diplomat -- davlat xizmatchisi	Diplomant -- diplom yozuvchi kishi
Dub -- daraxt	Dup -- tovushga taqlid bild. so'z

E

Ellik -- son	Enlik - ikki enlik (xat)
Esiz -- attang, afsus	Essiz -- esi yo'q, nodon
Ehzon -- qayg'u hukm surgan kulba	Ehson -- xayrli ish, ezgulik

F

Faqir -- kambag'al	Paqir - chelak
---------------------------	-----------------------

G

Ganj -- boylik, xazina	Ganch -- suvoq materiali, alebastr
Gilos -- meva	Go'los -- to'q jigar rang

I

Ilk -- avvalgi	Ilik -- suyak ichidagi yog'simon modda
-----------------------	---

J

Jodi – o't qirqadigan asbob	Jodu – sehr
Juda – eng, g'oyat	Judo - ayriliq

K

Kampaniya – ma'lum ishlar tizimi	Kompaniya – korxona, birlashma
Kaft – qo'lning qismi	Kift - elka
Kat – yog'och karavot	Kart – kart dumba
Kvadrat – teng yoqli to'rtburchak	Kvadrant – doiraning choragi
Kontakt – aloqa, bog'lanish	Kontrakt – shartnoma
Kuyindi – kuyishdan qolgan iz	Kuyundi – kuyunmoq

L

Lahm – suyaksiz go'sht	Lahim – yerosti yo'li
Lop – birdan	Lof – mubolag'a

M

Matal – hikmatli so'zlar	Ma'tal – kutib qolgan, muntazir
Metr – uzunlik o'lchovi: 100 sm.	Metr – hurmat bildiruvchi so'z (frans.)

N

Nasha – narkotik modda	Nash'a – estetik lazzat, huzur
Naq – xuddi, ayni	Naqd – puli darhol to'lanadigan
Nufuz – obro', e'tibor	Nufus – aholi

O

Olu – olxo'ri	Oluv – olish
Ora – o'rta	Oro – pardo
Oxir – chegara, poyon	Oxur – hayvonlarga em solinadigan joy
Oqlik – oq ranglik	Oqliq – sut mahsulotlari
Orasida – o'rtasida, ichida	Orasta – bezatilgan, yasatilgan

Q

Qad – qomat	Qat – qavat, qatlam
Qayd – ta'kid	Qayt – o'qchish, qusish
Qala – o'tinni taxla	Qal'a – shahar
Qalmoq – millat	Qolmoq – qolish
Qarz – qaytariladigan pul, buyum	Qars – tovush: qars etdi
Qari – kekksa, mo'ysafid	Qa'ri – chuqur eri, osti, ichi

Qat'i – qat'i nazar	Qat'iy – uzil-kesil
Qiyq – tovush: qiyq etdi	Qiyiq – qiyilgan; ro'mol
Qiymat – baho	Qimmat – narxi baland
Qism – bo'lak	Qisim – siqim
Qolih – qolmoq	Qolip – oyoq kiyimi moslamasi
Quyildi – oqdi	Quyuldi – quyuqlashdi
Qura – qura boshladi	Qur'a – chek
Qurt – hasharot	Qurut – suzma qurut

S

Sayd – ov	Sayid – payg'ambarimiz avlodlari
Sanat – sanatmoq	San'at – badiiy ijodiyot turi
Saqov – ot, eshaklar kasalligi	Soqov – gung, tilsiz
Suyilmoq – sevilmoq	Suyulmoq – suyuqlashmoq
Surat – rasm	Sur'at – tezlik, temp
Surgin – surmoq	Surgun – badarg'a

T

Tab – taft, harorat	Ta'b – kishining ichki tabiati; mijoz
Talat – talatmoq	Tal'at – yuz, chehra
Tambur – vagon kiraverishidagi bo'lma	Tanbur – cholg'u asbobi
Tana – gavda	Ta'na – gina, kudurat
Tarif – baholar ko'rsatkichi	Ta'rif – tavsif, tasvir
Tasir – tasir-tusur	Ta'sir – tazyiq
Taqib – taqib qo'ydi	Ta'qib – yashirincha kuzatish
Tib – meditsina	Tip – toifa
Tub – tag, ost	Tup – o'simlik, daraxtning har donasi
Tutin – tutinmoq	Tutun – olov tutuni

U

Uzik – uzilgan	Uzuk – taqinchoq
Uyim – mening uyim	Uyum – to'da
Ulish – ulimoq(it,bo'ri)	Ulush – bo'lak, hissa
Unim – (mening) unim	Unum – hosil, baraka
Urish – urmoq	Urush – jang

V

Vaqf – diniy muassasa mulki	Voqif – xabardor
Voqe – sodir (bo'lmoq)	Voqea – hodisa

X

Xayoli – o‘yi, fikri	Hayoli – iffatli
Xalq – el, ulus	Halq – halqum
Xam – egik, quyi solingan	Ham – (men) ham
Xar – eshak	Har – har kim
Xiyol – sal, ozgina	Xayol – o‘y, fikr
Xiyla – ancha	Hiyla – makr, firib
Xil-xil - turli-tuman	Hil-hil - hil-hil (pishgan)
Xirs – ayiq	Hirs – kuchli istak, intilish
Xol – badandagi qora tug‘ma dog‘	Hol – ahvol
Xoli – yolg‘iz, bo‘sh, band emas	Holi - ahvoli
Xosiyat – xxususiyat	Hosiyat – his etish
Xur – tovush: xur-xur	Hur – erkin, ozod
Xush – yaxshi, ma‘qul, durust	Hush – ong, aql, idrok, es-hush

Y

Yagana – ekinni siyraklatish	Yagona – yakka, tanho, yolg‘iz
Yetdi – yetib bordi	Yetti – son
Yondash – yaqinlash	Yondosh – yonidagi
Yoriq – yorilgan	Yorug‘ – nur
Yuvindi - suv bilan tozalandi	Yuvundi – iflos suv

Z

Zafar – g‘alaba	Za‘far – sap-sariq rang
------------------------	--------------------------------

SH

Sher – hayvon: arslon	She‘r – vazn, qofiyali kichik badiiy asar
Shox – daraxt yoki hayvon shoxi	Shoh – podsho
Shuba – mo‘ynali qishki kiyim	Shu‘ba - bo‘lim, idora

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. G'. Abdurahmonov
H.Rustamov.
2. G'. Abdurahmonov
H.Rustamov.
3. E. Begmatov, A. Boboyeva,
M. Asomiddinova
B.Umirqulov
4. N. Mahmudov va boshqalar
5. N.Mahmudov va boshqalar
6. N.Mahmudov va boshqalar
7. N.Mahmudov va boshqalar
8. A.Nurmonov va boshqalar
9. A.Nurmonov va boshqalar
10. A.Nurmonov va boshqalar
11. E.Qilichev
12. M.Qodirov va boshqalar
13. Sh. Rahmatullayev
14. A.Shomaqsudov, I.Rasulov
R.Qo'ng'urov, X.Rustamov
15. O'zbek tilining imlo lug'ati.
16. O'zbek tili grammatikasi.
17. O'zbek tili grammatikasi.
18. O'zbek tilining imlo lug'ati.
19. O'zbekiston Respublikasi-
ning Konstitutsiyasi
20. O'zbekiston Respublikasi-
ning "Davlat tili haqida"gi
Qonuni
21. "Qalqon" jurnali.

MUNDARIJA		Bet
1-mavzu	Tilshunoslik haqida umumiy a'lumot	3
2-mavzu	Fonetika	9
3-mavzu	Grafika. Orfografiya. Orfoepiya	15
4-mavzu	Orfografiya (imlo)	18
5-mavzu	Leksikologiya	25
6-mavzu	O'zbek tili lug'atining tarkibi	31
7-mavzu	Morfologiya	37
8-mavzu	Mustaqil so'z turkumlari. Ot	43
9-mavzu	Otlarning munosabat shakllari, yasalishi, tuzilish jihatdan turlari	47
10-mavzu	Sifat	55
11-mavzu	Son	61
12-mavzu	O l m o s h	65
13-mavzu	Fe'l	69
14- mavzu	Fe'lning vazifa shakllari, yasalishi va tuzilish turlari	76
15- mavzu	Ravish	82
16- mavzu	Yordamchi so'z turkumlari.	85
17- mavzu	Alohida olingan so'zlar guruhi	92
18- mavzu	Sintaksis. So'z birikmasi	95
19- mavzu	Gap bo'laklari. Bosh bo'laklar	102
20- mavzu	Gapning ikkinchi darajali bo'laklari	106
21- mavzu	Gapning uyushiq va ajratilgan bo'laklari	112
22- mavzu	Gap bo'laklari bilan grammatik jihatdan aloqaga kirishmaydigan "bo'lak"lar	116
23- mavzu	Gapning tuzilishi jihatdan turlari	118
24- mavzu	Qo'shma gap va uning turlari	121
25- mavzu	Bog'lovchisiz qo'shma gap. Murakkab qo'shma gap. Ko'chirma gapli qo'shma gap.	131
26- mavzu	Uslubshunoslik(stilistika). Nutq uslublari. Ijodiy matn	136
27- mavzu	Uslubiyat turlari	141
28- mavzu	Tinish belgilarining ishlatilashi (punktuatsiya)	147
	Ilovalar	153

HAMROYEV M.A.

ONA TILI

oliy o'quv yurtlariga kiruvchilar uchun o'quv qo'llanma
(to'ldirilgan va qayta ishlangan uchinchi nashri)

Bichimi 60x84 1/16. Times New Roman garniturası. 10,5 kegl.
Adadi 100 nusxa. Hajmi 11 bosma taboq.